

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КРИНИЦЬКА ТЕТЯНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 929:-82-94.09Мордовець Д.:39(=161.2)(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЛІТЕРАТУРНИЙ НАРАТИВ ДАНИЛА МОРДОВЦЯ:
ПОСТАТЬ ПИСЬМЕННИКА В ІСТОРИЧНОМУ ВИМІРІ**

032 – Історія та археологія

03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Криницька Т.О.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор Войцехівська
Ірина Нінелівна

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Криницька Т.О. Літературний наратив Данила Мордовця: постать письменника в історичному вимірі – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2023.

Літературний наратив є одним із найважливіших способів організації культурного простору XIX ст., на якому змагалися імперські й національні проекти. Масштаб творчості Данила Лукича Мордовця (1830–1905) – багатотомні зібрання його творів на початку XX ст. складали 50–60 томів, його межеве становище як автора на перехрестях української та російської культури, наближеність до багатьох відомих діячів й інтелектуалів, розмаїття літературних практик продукують багатоманітні зацікавлення цією постаттю.

Дисертація пов'язана із усебічним студіюванням біографії та спадщини Д. Мордовця як автора літературного наративу, значна частина якого репрезентує сюжети української історії, культури, фольклору й етнографії. Тексти Д. Мордовця також відображають ментальні шари та особливості культурного середовища українсько-російського прикордоння, з якого походив автор наративу як уродженець Донщини.

Проаналізовано й систематизовано історіографію та джерельну базу провідної проблематики дисертаційної студії, зокрема використано праці українських і зарубіжних вчених. Джерельний комплекс дисертаційного дослідження складають архівні матеріали з фондів Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України, Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, Відділу рукописних фондів і текстології інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, Державного архіву Чернігівської області, Державного архіву Одеської

області, Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського, Чернігівського літературно-меморіального музею-заповіднику М. Коцюбинського.

Архівну україніку також представляють документи і матеріали в архівосховищах зарубіжних країн. Зокрема, у РФ в Державному архіві Саратовської області відклалися джерела про діяльність Д. Мордовця в Саратовській губернській комісії. Це – різноманітні етнографічні замітки, документація Саратовської комісії, листи 1866–1872 рр.; у Рукописному відділі Інституту російської літератури в архіві журналу «Русская старина» переховується праця Д. Мордовця «Розвиток слов'янської ідеї в російському суспільстві XVII-XIX ст.». Окрім цієї праці в архіві зберігається багато листів Д. Мордовця до видавців О. Суворіна, О. Краєвського, С. Шубинського, О. Пипіна, О. Нотовича та ін. У Рукописному відділі Російської національної бібліотеки відклався робочий варіант статті Д. Мордовця «Тишайший», яку планувалося видрукувати в «Историческом вестнике», проте вона була заборонена цензурою. Згодом вказана розвідка увійшла як складова частина тексту до його твору «Великий розкол». У Російському державному історичному архіві зберігається «Формулярний список про службу дійсного статського радника Д. Л. Мордовцева». У Державному архіві Ростовської області відклалися «Особова справа» Д. Мордовця, його лист до брата Миколи і навіть таблиці його успішності, коли він був учнем Саратовської гімназії.

Висвітлено особливості формування світосприйняття і поглядів Д. Мордовця, зокрема окреслено й проаналізовано провідні чинники й передумови, котрі визначили його становлення як письменника. Показано впливи як російської акультурації, так і українського романтизму на формування літературного стилю письменника. Зазначено, що у багатьох творах прізвище Д. Мордовець фігурує як Д. Мордовцев. Цю зросійщену форму прізвища прибрав його дід задля збереження благополуччя родини в іншомовному культурному середовищі. За спомином Д. Мордовця, «це було тяжким випробуванням для нашого роду». Мовний дуалізм подання прізвища письменника відображав складні світоглядні й культурні колізії українців другої половини XIX ст.

У широкому сенсі Д. Мордовець майже все життя змагався за право вважати себе українцем і прагнув посісти своє місце у національній літературі та культурі. Відзначено, що літературні практики Д. Мордовця розпочалися з публікації української поеми в «Малорусском литературном сборнике» (1859), в якому він був одночасно автором і видавцем.

Простежено основні віхи життєвої та творчої історії Д. Мордовця, становлення й еволюцію його громадсько-культурних і суспільно-політичних поглядів, літературних уподобань і культурних інтересів. У дисертації зацентовано увагу на 2-х ключових періодах його творчості: Саратовському (1855–1864, 1867–1873) та Петербурзькому (1873–1885). Наголошено, що Д. Мордовець протягом багатьох років сполучав як редакторські, так і літературні й публіцистичні практики. Задля того, щоб оминати цензуру, послуговувався псевдонімами. Тривалий час він обіймав посаду редактора «Саратовских губернских ведомостей». Мав широку й розгалужену комунікативну мережу, зокрема підтримував взаємини із такими відомими українськими діячами, як М. Костомаров, Б. Грінченко, Є. Чикаленко, Г. Квітка-Основ'яненко, Д. Яворницький, М. Грушевський та ін. Тривала й інтенсивна комунікація, розмаїтті творчі експерименти не тільки сформували світобачення Д. Мордовця, а й спонукали його до пошуку самобутніх шляхів представлення та поширення української культури в умовах домінуючого імперського середовища. У цей час побачили світ перші твори Д. Мордовця з різними історичними сюжетами, як-от «Гайдамаччина», «Кримська неволя», «Цар і гетьман».

Проаналізовано висвітлення української історії в літературному наративі Д. Мордовця. Відзначено, що у його текстах здебільшого репрезентована козацько-гетьманська доба, її просторово-часовий колорит, козацькі війни, бунти і заворушення посполитих, героїчні звершення, народні перекази, доленосні історичні події у світлі легендарної традиції, етнографічні замальовки історичного повсякдення, змагання за православну віру тощо. Підкреслено, що наратив Д. Мордовця відображав настанови української романтичної історіографії, передусім М. Костомарова, зокрема у представленні народу як головного та масового героя в

історії України, спроби окреслити основні риси народної минувшини з виключною увагою до фольклористичних й етнографічних подробиць історичного дійства.

Автор відвів провідну роль козацтву як рушійній силі українського народу. Навіть більше, Д. Мордовець розглядає козацтво як майже ідеальний взірець державного устрою. Чільне місце він відводить народним ватажкам, як-от: С. Чалому, Ф. Тарану, І. Харьку, М. Залізнику та ін. Д. Мордовець не лише характеризує їх як історичних особистостей, а й конструє їх художні образи, зокрема розкриває дух і жагу до визволення українського селянства. У певному розумінні автор переносить болючі проблеми визволення селянства у Російській імперії середини XIX ст., добре відомі йому як сучаснику й очевидцю, до контекстів і подій іншого історичного часу.

Наголошено, що тема гайдамачини є одним із провідних сюжетів у літературному наративі Д. Мордовця. На його думку, гайдамацький рух гостро порушив проблему поневолення селян та несправедливого розподілу землі. Причину народних заворушень, зокрема гайдамачини, автор убачав у пануючому правовому свавіллі як польської аристократії, так і російського дворянства, завдяки якому широкі верстви простолюду обезземелювалися й швидко зубожіли. За візією Д. Мордовця, неможливість апелювати до справедливого суду призводила до кривавих повстань і бунтів. Водночас автор концентрував увагу на практиках судочинства, котрі побутували на теренах України в середині XVII ст. Така позиція відображала демократичні настанови й народницькі устремління в світосприйнятті та поглядах Д. Мордовця.

У дисертації висвітлено представлення розколу православної церкви другої половини XVII ст. у текстах Д. Мордовця. Зокрема, цій проблематиці були присвячені такі його твори як «Соловецькі сидіння», «Великий розкол», «Ідеалісти і реалісти», «Дворянин-старовір» та ін. Тема розколу була для Д. Мордовця однією із центральних сюжетів його історичної прози. Автор обстоював думку, що розкол був важливим історичним явищем як для російської, так і української минувшини. Така позиція Д. Мордовця значною мірою була пов'язана із власним досвідом, оскільки за саратовської доби він добре спізнався зі справами місцевих розкольників

і сектантів, які перебували у фокусі уваги його старшого товариша – М. Костомарова. Д. Мордовець змальовує розкол як внутрішній конфлікт суспільства, котре переходило від однієї історичної доби до іншої. Це призвело до вирізнення власних культурних прагнень усередині кожної з «розділених» сторін – противників і прихильників церковної реформи патріарха Никона. У наративі Д. Мордовця вони маркуються у дусі суспільно-політичного поділу XIX ст. – «права» і «ліва» сторони. Навіть більше, автор запропонував масштабний літературний образ церковного розколу як історичного вододілу російської й української історії, котрий кардинально перекроїв культурні і суспільні цінності. Відтак змагання за подолання історичних наслідків розколу є одним із наріжних сюжетів історичної прози Д. Мордовця.

Показано, що наратив Д. Мордовця представлений низкою літературних жанрів, зокрема романами, повістями, нарисами, оглядами, подорожніми і сатиричними замітками, хроніками, публіцистикою тощо. Сюжети з української історії, передусім козацької минувшини подані у його творах із широким жанровим діапазоном і стильовим розмаїттям.

Зокрема, у повісті «Козаки і море», романі «Сагайдачний», серії заміток та нарисів простежується авторське представлення й потрактування політичних і соціально-культурних процесів в Україні за часів козацтва та Запорозької Січі. Літературний наратив Д. Мордовця вирізняється виразним поданням побуту, звичаїв, обрядів, природного й географічного середовища, яке наслідує романтичну традицію тодішнього історієписання, насамперед творчу манеру М. Костомарова. Д. Мордовець використовує елементи українського фольклору, результати етнографічних подорожей, численні записи про життя українців, які спонукають його до роздумів і спостережень у царині народної характерології. Відзначено, що літературний наратив Д. Мордовця висвітлює проблеми козацької слави та героїки, військової звитяги і народоправства, що дозволяє розглядати їх як своєрідне авторське осягнення ментальних рис українського козацтва.

Розглянута авторська репрезентація ролі земств як осередків місцевого самоврядування, котрі почасти компенсували крайнощі державного централізму

Російської імперії. Зокрема, у нарисах й оглядах Д. Мордовця на матеріалах губернських земських з'їздів висвітлювався і позитивно оцінювався характер діяльності органів місцевого самоврядування. У 1876 р. Д. Мордовець, залучивши до зібраних матеріалів нариси про земських діячів, опублікував студію «Десятиліття руського земства».

Окреслено ключові напрямки творчої діяльності Д. Мордовця. Обстоюється теза, що він намагався виступати поборником прав простого люду, зокрема відзначався провокативними сюжетами своїх творів, які нав'язували ідеї народної свободи. Один із основних напрямів журналістської діяльності Д. Мордовця був скерований на публічне викриття вад і недоліків місцевої адміністрації, сваволі поміщиків і кріпосників. Критичні й публіцистичні практики Д. Мордовця спричинилися до скептичної і навіть негативної рецепції його творчості на обширах російської літератури й культури. Не випадково, що за радянських часів його іноді навіть називали «українським націоналістом».

Наголошено, що Д. Мордовець сформував персональний публіцистичний стиль, який мав виразну соціальну підоснову, повсякчас апелював до проблем соціальної справедливості, вічних дилем суспільного добра й зла.

Показано, що студіювання літературного наративу Д. Мордовця дозволило уточнити й нюансувати його суспільні та громадсько-культурні погляди як прихильника поміркованого, почасти навіть аполітичного народництва, суспільного культурництва і водночас рішучого противника революційного терору й насильницьких заходів.

У дисертації підкреслена наукова новизна дослідження, котра визначається постановкою та розробкою актуальної теми, недостатньо вивченої в українській історіографії.

Практичне значення результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що воно дозволяє краще зрозуміти основні тенденції розвитку української культури, зокрема літератури, а також традиції, політичний устрій, суспільні настрої й очікування другої половини XIX ст., особливо на межі дореформених і пореформених часів.

Опрацьований фактичний матеріал, узагальнення, висновки, спостереження, коментарі й оцінки, представлені в дисертації, розширюють наші знання й уявлення про форми та способи культурного становлення українства другої половини ХІХ ст. у соціо- й етнокультурному середовищі Російської імперії, взаємозбагачення українського історичного й літературного наративів, трансляції романтичних впливів і взірців, комунікації і взаємин між тодішніми діячами. Вони можуть бути використані для створення й викладання навчальних курсів з історії культури та літератури України, історії національно-визвольного руху, а також для написання монографій, навчальних посібників, підручників, хрестоматій.

Ключові слова: Д. Мордовець, М. Грушевський, І. Франко, Б. Грінченко, історія України, наратив, українська історіографія, ментальність, етнографія, фольклор, псевдоніми, архівна україніка, публіцистика.

ABSTRACT

Krynytska T.O. Literary narrative of Danylo Mordovets: the figure of the writer in the historical dimension - Qualification scientific work on the rights of manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 032 «History and Archeology» - Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, 2023.

The literary narrative is one of the most important ways of organizing the nineteenth-century cultural space in which imperial and national projects competed. The scale of the work of Danylo Mordovets (1830-1905), whose multi-volume collections of works in the early twentieth century amounted to 50-60 volumes, his position on the borderline as an author at the crossroads of Ukrainian and Russian culture, his closeness to many famous figures and intellectuals, and the diversity of literary practices generate a variety of interests in this figure.

The dissertation is connected with a comprehensive study of the biography and heritage of D. Mordovets as an author of literary narrative, a significant part of which represents the stories of Ukrainian history, culture, folklore, and ethnography. The texts of D. Mordovets also reflect the mental layers and peculiarities of the cultural environment

of the Ukrainian-Russian borderland, from which the author of the narrative came as a native of the Donbas region.

The author analyzed and systematized the historiography and source base of the main issues of the dissertation research, in particular, the works of Ukrainian and foreign scholars. The source complex of the dissertation research consists of archival materials from the collections of the Vernadsky Institute of Manuscripts of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, the Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv, the Department of Manuscript Collections and Textology of the Taras Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, the State Archives of Chernihiv Oblast, the State Archives of Odesa Oblast, the V. Tarnovsky Chernihiv Historical Museum, and the Mykhailo Kotsiubynskyi Chernihiv Literary Memorial Museum-Reserve.

Archival Ukraine is also represented by documents and materials in archival repositories of foreign countries. In particular, in the Russian Federation, the State Archives of the Saratov Region has sources about D. Mordovets's activities in the Saratov Provincial Commission. These are various ethnographic notes, documentation of the Saratov Commission, letters of 1866-1872; the Manuscript Department of the Institute of Russian Literature in the archive of the journal «Russkaya Staryia» holds D. Mordovets's work «Development of the Slavic Idea in Russian Society in the Seventeenth and Nineteenth Centuries». In addition to this work, the archive contains many letters by D. Mordovets to publishers O. Suvorin, O. Kraevsky, S. Shubinsky, O. Pypin, O. Notovych, and others. The Manuscripts Department of the Russian National Library kept a working version of D. Mordovets's article «The Quietest», which was planned to be published in the Historical Bulletin, but was banned by censorship. Subsequently, this research was included as an integral part of the text in his work *The Great Schism*. The Russian State Historical Archive has a «Formal list of the service of the real state councilor D. L. Mordovtsev». The State Archives of the Rostov Region has Mordovtsev's «Personal File», his letter to his brother Nikolai, and even his report cards when he was a student at the Saratov Gymnasium.

The article highlights the peculiarities of the formation of D. Mordovets's worldview and views, in particular, the leading factors and prerequisites that determined his formation as a writer are outlined and analyzed. The influence of both Russian acculturation and Ukrainian romanticism on the formation of the writer's literary style is shown. It is noted that in many works D. Mordovets' surname appears as D. Mordovtsev. This Russified form of the surname was removed by his grandfather to preserve the well-being of the family in a foreign cultural environment. As D. Mordovets recalls, «it was a hard test for our family». The linguistic dualism of the writer's surname reflected the complex ideological and cultural conflicts of Ukrainians in the second half of the nineteenth century.

In a broader sense, D. Mordovets fought for the right to consider himself a Ukrainian almost all his life and sought to take his place in national literature and culture. It is noted that D. Mordovets's literary practices began with the publication of a Ukrainian poem in the «Little Russian Literary Collection» (1859), in which he was both the author and publisher.

The main milestones of D. Mordovets' life and creative history, the formation and evolution of his socio-cultural and socio-political views, literary preferences and cultural interests are traced. The dissertation focuses on 2 key periods of his work: Saratov (1855-1864, 1867-1873) and St. Petersburg (1873-1885). It is emphasized that for many years D. Mordovets combined editorial, literary and journalistic practices. In order to avoid censorship, he used pseudonyms. For a long time, he served as editor of the Saratov Provincial Gazette. He had a wide and extensive communication network, in particular, he maintained relations with such well-known Ukrainian figures as M. Kostomarov, B. Hrinchenko, Y. Chykalenko, H. Kvitka-Osnovianenko, D. Yavornytsky, M. Hrushevsky, and others. Long and intensive communication and various creative experiments not only shaped D. Mordovets's worldview, but also encouraged him to search for original ways to represent and disseminate Ukrainian culture in the dominant imperial environment. At this time, D. Mordovets's first works with various historical plots were published, such as «Haydamachchyna», «Crimean Slavery» and «The Tsar and the Hetman».

The author analyzes the coverage of Ukrainian history in the literary narrative of D. Mordovets. It is noted that his texts mainly represent the Cossack-Hetman era, its spatial

and temporal color, Cossack wars, riots and unrest of the commonwealth, heroic achievements, folk tales, fateful historical events in the light of legendary tradition, ethnographic sketches of historical everyday life, struggle for the Orthodox faith, etc. It is emphasized that D. Mordovets's narrative reflected the guidelines of Ukrainian romantic historiography, especially those of M. Kostomarov, in particular in presenting the people as the main and mass hero in the history of Ukraine, attempts to outline the main features of the national past with exclusive attention to folklore and ethnographic details of the historical event.

The author assigned a leading role to the Cossacks as the driving force of the Ukrainian people. Moreover, D. Mordovets sees the Cossacks as an almost perfect example of a state system. He gives a prominent place to national leaders, such as: S. Chaly, F. Taran, I. Kharko, M. Zalizniak, and others. D. Mordovets not only characterizes them as historical figures but also constructs their artistic images, in particular, reveals the spirit and thirst for the liberation of the Ukrainian peasantry. In a certain sense, the author transfers the painful problems of peasant liberation in the Russian Empire of the mid-nineteenth century, well known to him as a contemporary and eyewitness, to the contexts and events of another historical time.

It is emphasized that the theme of the Haidamachchyna is one of the leading subjects in D. Mordovets' literary narrative. In his opinion, the Haidamak movement sharply raised the problem of the enslavement of peasants and the unfair distribution of land. The author saw the cause of the popular unrest, in particular the Haidamachyna, in the prevailing legal arbitrariness of both the Polish aristocracy and the Russian nobility, which led to the broad layers of the common people being deprived of land and rapidly impoverished. According to Mordovets, the inability to appeal to a fair trial led to bloody uprisings and riots. At the same time, the author focused on the practices of judicial proceedings that existed on the territory of Ukraine in the mid-seventeenth century. This position reflected democratic attitudes and nationalist aspirations in D. Mordovets's worldview and views.

The dissertation highlights the representation of the schism of the Orthodox Church in the second half of the seventeenth century in the texts of D. Mordovets. In particular, his works such as «Solovetsky Sitzings», «The Great Schism», «Idealists and Realists»,

«The Old Believer Nobleman» and others were devoted to this issue. For D. Mordovets, the topic of schism was one of the central plots of his historical prose. The author argued that the schism was an important historical phenomenon for both Russian and Ukrainian history. This position of Mordovets was largely related to his own experience, since during the Saratov era he was well acquainted with the affairs of local schismatics and sectarians, which were the focus of attention of his senior comrade, M. Kostomarov. D. Mordovets portrays the schism as an internal conflict of a society that was moving from one historical period to another. This led to the distinction of their own cultural aspirations within each of the «divided» parties - opponents and supporters of the church reform of Patriarch Nikon. In D. Mordovets's narrative, they are labeled in the spirit of the socio-political division of the nineteenth century – «right» and «left» sides. Moreover, the author proposed a large-scale literary image of the church schism as a historical watershed of Russian and Ukrainian history that radically reshaped cultural and social values. Thus, the struggle to overcome the historical consequences of the schism is one of the cornerstone plots of D. Mordovets's historical prose.

It is shown that D. Mordovets's narrative is represented by a number of literary genres, including novels, short stories, essays, reviews, travel and satirical notes, chronicles, journalism, etc. Plots from Ukrainian history, especially the Cossack past, are presented in his works with a wide genre range and stylistic diversity.

In particular, the novel «The Cossacks and the Sea», the novel «Sahaidachny» a series of notes and essays trace the author's presentation and interpretation of political and socio-cultural processes in Ukraine during the Cossacks and the Zaporozhian Sich. D. Mordovets's literary narrative is characterized by an expressive presentation of everyday life, customs, rituals, natural and geographical environment, which follows the romantic tradition of the then historical writing, especially the creative style of M. Kostomarov. D. Mordovets uses elements of Ukrainian folklore, the results of ethnographic travels, and numerous records of Ukrainian life, which encourage him to reflect and observe in the field of folk characterization. It is noted that the literary narrative of D. Mordovets highlights the problems of Cossack glory and heroism, military victory and people's rule,

which allows us to consider them as a kind of author's comprehension of the mental traits of the Ukrainian Cossacks.

The author's representation of the role of zemstvos as local self-government centers, which partially compensated for the extremes of state centralism of the Russian Empire, is considered. In particular, D. Mordovets's essays and reviews based on the materials of provincial zemstvo congresses highlighted and positively assessed the nature of the activities of local self-government bodies. In 1876, D. Mordovets, using the collected materials and essays about zemstvo figures, published the study «Decade of the Russian Zemstvo».

The key directions of D. Mordovets' creative activity are outlined. It is argued that he tried to act as a champion of the rights of the common people, in particular, he was noted for the provocative plots of his works that imposed the idea of national freedom. One of the main directions of Mordovets's journalistic activity was aimed at publicly exposing the flaws and shortcomings of the local administration, the arbitrariness of landlords and serfs. The critical and journalistic practices of D. Mordovets led to a skeptical and even negative reception of his work in the vastness of Russian literature and culture. It is no accident that in Soviet times he was sometimes even called a «Ukrainian nationalist».

It is emphasized that D. Mordovets formed a personal journalistic style that had a distinct social background, always appealing to the problems of social justice, the eternal dilemmas of social good and evil.

It is shown that the study of D. Mordovets' literary narrative allowed to clarify and nuance his social and socio-cultural views as a supporter of moderate, partly even apolitical nationalism, public culturalism and at the same time a strong opponent of revolutionary terror and violent measures.

The dissertation emphasizes the scientific novelty of the study, which is determined by the formulation and development of a topical issue that has not been sufficiently studied in Ukrainian historiography.

The practical significance of the results of the dissertation research is that it allows us to better understand the main trends in the development of Ukrainian culture, in particular literature, as well as traditions, political system, public sentiment and expectations of the

second half of the nineteenth century, especially on the verge of pre-reform and post-reform times.

The processed factual material, generalizations, conclusions, observations, comments, and assessments presented in the dissertation expand our knowledge and understanding of the forms and methods of cultural formation of Ukrainians in the second half of the nineteenth century in the socio- and ethno-cultural environment of the Russian Empire, the mutual enrichment of Ukrainian historical and literary narratives, the transmission of romantic influences and models, communication and relationships between the figures of the time. They can be used for creating and teaching courses on the history of Ukrainian culture and literature, the history of the national liberation movement, as well as for writing monographs, textbooks, and textbooks.

Keywords: D. Mordovets, M. Hrushevsky, I. Franko, B. Hrinchenko, history of Ukraine, narrative, Ukrainian historiography, mentality, ethnography, folklore, pseudonyms, archival Ukrainian studies, journalism.

Список публікацій здобувача за темою дисертації, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Криницька Т.О. Особливості формування публіцистичного стилю Данила Мордовця. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія Історія. Вип. 3(146). 2020. С. 28–33.
2. Криницька Т.О. Сильові особливості літературного наративу Данила Мордовця. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 66. 2022. С. 34–40.
3. Krynytska T. Historical Features of D. Mordovets' Novel «Haidamachchyna». *Evropský Filozofický a Historický Diskurz*. V.8. Iss.1.2022. P. 52-58.
4. Криницька Т. Творчість Д. Мордовця в художній критиці другої половини ХІХ ст. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип.57. Том 2. 2022. С.80-84.

Публікації, що додатково відображають результати дисертації:

5. Криницька Т.О. Критика творчості Д. Мордовця в публіцистиці другої пол. ХІХ ст. *ХІХ «Шевченківська весна»*. Міжнародна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених. К. 2021. С. 153-155.

ЗМІСТ

ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	25
1.1. Стан наукової розробки теми.....	25
1.2. Характеристика джерельної бази та методологічні основи дослідження.....	44
РОЗДІЛ 2. СВІТОСПРИЙНЯТТЯ ДАНИЛА МОРДОВЦЯ У СВІТЛІ ЙОГО ЖИТТЄВОЇ ІСТОРІЇ	73
2.1. Формування світогляду та становлення особистості письменника.....	73
2.2. Відображення громадянської позиції письменника у висвітленні подій всесвітньої історії	85
РОЗДІЛ 3. ЖАНРОВІ ТА СТИЛЬОВІ ВИМІРИ ТЕКСТІВ І ПРАКТИК ДАНИЛА МОРДОВЦЯ.....	100
3.1 Публіцистична та редакторська діяльність письменника.....	100
3.2 Стильові особливості тексту та художні образи творів.....	115
РОЗДІЛ 4. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ЛІТЕРАТУРНОМУ НАРАТИВІ ДАНИЛА МОРДОВЦЯ.....	124
4.1. Сюжети української минувшини на тлі загальноісторичних подій.....	124
4.2 Історія козацтва у текстах письменника.....	140
4.3. Історичний твір «Гайдамачина» як візитівка автора.....	156
ВИСНОВКИ.....	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	179
ДОДАТКИ.....	207

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасна російсько-українська війна згенерувала новітні вимоги до наукових, освітніх і культурно-просвітницьких практик у сфері дерадянзації, декомунізації та дерусифікації. Їх неодмінною складовою є нагальне та повсюдне постколоніальне переосмислення творчої спадщини, візій і поглядів інтелектуалів і діячів імперської доби, зокрема у межах українського «довгого» ХІХ ст., яке зазвичай локалізується від кінця ХVІІІ ст. до Першої світової війни.

Життєва історія й творча спадщина письменника, публіциста, громадсько-культурного діяча Данила Лукича Мордовця (1830–1905) становить неабиякий інтерес і є безперечно актуальною у світлі багатьох контекстів.

По-перше, Д. Мордовець репрезентує відомий тип зросійщеного українця ХІХ ст., котрий всупереч руйнівним впливам російської акультурації прагнув інстинктивно повернутися до українського культурного лона.

По-друге, письменник був інтелектуалом-культурником, який усе життя апелював до гуманістичної і демократичної традиції. У її межах він прагнув запропонувати власний спосіб представлення й побутування української культури в імперському просторі, зокрема у вигляді російської історичної белетристики.

По-третє, розмах творчої спадщини Д. Мордовця, котрий у виданнях творів автора на початку ХХ ст. оцінювався у 50-60 і більше томів, однозначно виказує його масштабні культурні впливи на освічене суспільство на зламі ХІХ–ХХ ст. Відтак вивчення творів Д. Мордовця дозволить краще уявити читацький репертуар, культурні й естетичні вподобання широких верств тодішнього освіченого суспільства.

По-четверте, Д. Мордовець був уродженцем Донщини – українсько-російського пограниччя, що спонукає подивитися на його літературний наратив у річищі історичної локалістики й регіоналістики. Такий контекст дозволяє сприймати його як людину культурного порубіжжя в соціо- й етнокультурному

середовищі Російської імперії, котра до кінця життя намагалася щиро, проте безуспішно узгодити українську й російську лояльності.

Отже, літературний наратив Д. Мордовця є актуальним, перспективним і багатообіцяючим предметом для дисертаційного дослідження, скерованого на постколоніальне прочитання й переосмислення його великої творчої спадщини, передусім її українських сюжетів, тем і проблем.

Прижиттєву популярність автору принесли такі твори, як «Кримська неволя» (1882), «Великий розкол» (1880), «Сагайдачний» (1882), «Цар і гетьман» (1880), «Гайдамащина» (1872) та ін. Однак, незважаючи на велику кількість колишніх і сучасних перевидань історичних романів та повістей Д. Мордовця, місце й роль письменника в українській культурі та історії належним чином не визначено. Зокрема, не встановлено зв'язок між особливостями тогочасного суспільного життя та характером художньої інтерпретації української та світової історії у його літературному наративі. Варто зазначити, що провідною темою для Д. Мордовця була тема народу, що висвітлювалася з позицій гуманності та демократизму. За радянської доби постать Д. Мордовця прагнули одягнути у шати «революційного демократа» й «прогресивного діяча», хоч його захоплення українською культурною стихією, часом спричиняли негативні відгуки тодішніх учених. Однак у світлі сучасних історичних і соціогуманітарних знань не варто оцінювати погляди та світосприйняття Д. Мордовця як цілісну й завершену систему.

Натомість радше вести мову про досить еkleктичне й динамічне сполучення елементів культурництва дореформених і пореформених часів, що побутували у земських колах, українського романтизму головню за посередництвом М. Костомарова, поміркованого й у низці аспектів аполітичного народництва, гуманістичних і загальнодемократичних орієнтирів XIX ст. Останні спонукали Д. Мордовця сприймати себе не як підданого імперії, а громадянина країни з власною позицією, що добре простежується у його публіцистиці. Певна річ, це продукувало очевидні конфлікти з імперською системою, котра вбачала навіть в освічених верствах населення не громадян, а вірогіданних російської монархії.

Врешті, актуальність теми підвищується у розрізі змістового та текстологічного аналізу літературних творів, поглибленим вивченням творчого спадку Д. Мордовця, формуванням нового підходу до оцінки індивідуального авторського стилю, дослідженням форм та способів введення фольклорних елементів до авторських художніх текстів, розширенням знань про різноманітність форм зв'язку літератури з історією, визначення місця історичного фактажу та публіцистики у творах Д. Мордовця.

Окрім того, як уже зазначалося вище, впливовим науковим трендом є студії з локальної історії. Тим паче, що творчість Д. Мордовця наповнена матеріалами про регіональні особливості деяких регіонів України, зокрема Криму та Полісся. Автор майстерно висвітлює не лише політичні та соціально-культурні події в історії України, а й подає цінну інформацію з української етнографії та фольклору, окреслює народну характерологію, що дозволяє потрактовувати її у світлі ментальних шарів українства. З неабиякою любов'ю до України Д. Мордовець змальовує ландшафти та природу України. Працюючи над своїми романами та повістями письменник звертався до українського фольклору для відтворення та оцінки описуваних історичних подій, передачі почуттів та переживань героїв. Найчастіше було використано саме усні жанри: думи, історичні пісні, казки, етнографічні мотиви, які, окрім оцінок подій та персонажів, стають джерелами сюжетних ліній та образів.

Враховуючи сучасні стратегії та концепції вивчення історії України, важливими є дослідження публіцистики, використання документів особового походження Д. Мордовця, зокрема епістолярної спадщини письменника. Д. Мордовець завжди прагнув представити себе як гармонійну особистість. Саме тому він писав про те, що цікавило його як історика, як громадянина, про те, що сам вважав важливим у сучасному політичному та громадському житті. Матеріали його напрацювань дали можливість проаналізувати імперські заходи щодо України, її історії, культури та української нації загалом, скерованих на вихолощення й руйнацію національних підоснов.

Таким чином, дисертаційне дослідження є своєчасним і потрібним з огляду на сучасну політичну ситуацію у світлі повномасштабного вторгнення РФ до України, неоімперських зазіхань на наші землі, агресивних намагань знищити українську ідентичність і державну незалежність, систематичних спроб привласнити величезну спадщину української науки, культури та мистецтва, зокрема спадок М. Костомарова, М. Гоголя, Д. Мордовця, котрих кремлівська пропаганда гвалтовно нарекла російськими діячами. З огляду на вищевикладене представлена дисертаційна студія має не лише наукову, але і суспільно-ідеологічну актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках наукової тематики історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Україна в загальноєвропейських історичних процесах: пошуки цивілізаційного вибору» (державний реєстраційний номер 16БФО46-01) та пов'язана із науковими дослідженнями комплексної наукової програми «Українська література ХІХ ст.», що розробляється в Інституті філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі комплексного аналізу джерел, наукової літератури та творів Д. Мордовця проаналізувати процес формування його світогляду, з'ясувати умови, етапи та тенденції наукового осмислення української історії, оцінити внесок митця в розвиток культури України.

Відповідно до мети дослідження були визначені такі завдання:

- проаналізувати і систематизувати історіографію проблеми, джерельну базу та методологію дослідження;
- простежити особливості формування світогляду Д. Мордовця та становлення його громадянської позиції;
- дослідити взаємини Д. Мордовця з провідними літераторами та науковцями другої половини ХІХ ст., зокрема окреслити його комунікаційну мережу;
- охарактеризувати літературний наратив Д. Мордовця, визначити його жанрові та стильові особливості;

- окреслити й уточнити світосприйняття та погляди письменника у світлі його літературного наративу;

- проаналізувати висвітлення історії України у текстах Д. Мордовця;

- охарактеризувати роль творів «Сагайдачний», «Гайдамачина», «Козаки і море» у репрезентації історії козацтва та народних рухів в Україні.

Об’єктом дослідження є літературні твори Д. Мордовця, критичні відгуки на них, комплекс джерел, пов’язаний із життям, творчістю та громадською діяльністю митця.

Предметом дослідження є процес формування та становлення Д. Мордовця як письменника, аналіз його літературних практик, визначення його місця й ролі в історичних і культурних вимірах другої половини XIX – початку XX ст.

Хронологічні межі дослідження мають два рівні: перший зумовлений роками життя Д.Л. Мордовця (1830-1905); другий передбачає хронологічні рамки джерельної та історіографічної бази праць письменника (з XVII ст.) та сучасної їх оцінки (поч. XXI ст.).

Географічні межі охоплюють території Російської імперії, зокрема міста Саратов, Санкт-Петербург, де проходило навчання та основна частина життя Д. Мордовця; також територію України, передусім Чернігівщину, Крим, Полісся, де тривалий час перебував Д. Мордовець з метою етнографічних пошуків та професійними потребами.

Методологічні засади дисертаційної студії поєднують методи, стратегії та терміни з класичної і некласичної історіографії й інших суспільних і гуманістичних дисциплін, зокрема літературознавства, етнопсихології, культурної антропології, культурології, локалістики, регіоналістики й ін. Окрім того, вивчення історичних контекстів і сюжетів літературного наративу Д. Мордовця спонукало залучити міждисциплінарні ідеї й концепти, передусім з царини наративної філософії історії. Останні використані для потрактування провідних смислів у текстах письменника, аналізу романтичних впливів, діалогічної стилізації, мовних компонентів, антропоморфного уподібнення описів народної характерології українців тощо.

У дисертації широко вжитий компаративний метод, який застосований на кількох рівнях: а) для зіставлення провідних образів української історії, котрі циркулюють у наративі Д. Мордовця; б) порівняння побудови сюжетів в історичній прозі письменника; в) зіставлення суспільних позицій Д. Мордовця з наближеними до нього діячами, як-от М. Костомаров і М. Чернишевський. Типологічний метод використаний для конструювання й систематизації уявлень про культурно-громадські й суспільні погляди Д. Мордовця у світлі домінуючих культурних, громадських, літературних трендів другої половини XIX – початку XX ст.

У дисертаційній роботі також застосовано діахронний і синхронний методи, котрі вжиті для аналізу репрезентації історичних сюжетів у літературному наративі Д. Мордовця. Діахронний метод, як правило, пов'язують із історичною періодизацією чи поділом минувшини на епохи й періоди у наративній розповіді (вертикальний поділ). Натомість синхронний метод переважно вжитий для осмислення наративного опису певного стану суспільства як уявної цілісності (горизонтальний поділ). Синхронний метод дозволяє масштабувати та зіставляти певну подію, особу, предмет чи явище, описані у літературному наративі, з відомими історичними контекстами.

Семантичний аналіз ужито в дисертації для витлумачення способу мислення Д. Мордовця, зокрема окреслення його мовного представлення української історії, котре наслідувало романтичну манеру. Стратегія деконструкції використана для виявлення й окреслення прихованих, завуальованих і маргінальних смислів у прозаїчних і публіцистичних текстах Д. Мордовця, котрі циркулювали на полі імперської культури.

Наукова новизна дослідження обумовлена постановкою та розробкою актуальної теми, яка ще не була предметом спеціального дослідження в українській історичній науці. Особистий внесок автора полягає у наступному:

Вперше:

– запропоновано основні історіографічні періоди дослідження теми та проведено критичний аналіз сучасного стану вивчення проблеми;

- виявлено та введено до наукового обігу незнаний досі новий джерельний та фактологічний матеріал;
- визначено та охарактеризовано пріоритетну проблематику творів письменника;
- досліджено літературний наратив та стильові особливості художніх образів використаних митцем.

Удосконалено:

- представлення процесу формування особистості Д. Мордовця, його оточення, факторів і передумов впливу на його літературні практики;
- окреслення культурно-громадських і суспільних поглядів і світосприйняття Д. Мордовця;
- вивчення публіцистичної та редакторської діяльності Д. Мордовця;
- висвітлення історичних подій та фактів за мотивами творчості Д. Мордовця.

Отримали подальший розвиток:

- аналіз репрезентації історичних сюжетів і образів у літературному наративі Д. Мордовця;
- з'ясування руйнівних впливів державно-політичної системи Російської імперії на українську культуру XVII – XVIII ст.;
- характеристика вживання елементів українського фольклору, використаного Д. Мордовцем у своїх творах.

Практичне значення результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що систематизований фактичний матеріал, висновки і оцінки, зроблені в дисертації, розширюють спектр знань про відображення історичних подій в літературній практиці другої половини XIX ст. Зокрема, вони дозволяють простежити особливості використання усної народної творчості, спрямованості публіцистичних практик письменника, деструктивні впливи політики Російської імперії на суспільно-економічні та культурні процеси на теренах України. Систематизований фактичний матеріал, узагальнення, висновки, спостереження, пояснення, коментарі і оцінки, окреслені в дисертаційній студії, суттєво розширюють знання й уявлення про форми та способи культурного становлення

українства другої половини XIX ст. у соціо- й етнокультурному середовищі Російської імперії, взаємозбагачення українського історичного та літературного наративів, трансляції романтичних впливів і взірців, комунікації та взаємин між тодішніми діячами. Вони можуть бути використані для створення й викладання навчальних курсів з історії культури та літератури України, історії національно-визвольного руху, а також для написання монографій, навчальних посібників, підручників, хрестоматій тощо.

Апробація результатів дослідження. Основні ідеї та окремі положення дисертації обговорювалися на кафедрі історії мистецтв історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Результати дослідження представлені на таких конференціях: Міжнародна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні історичного факультету» (2018, Київ), Міжнародна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні історичного факультету» (2019, Київ), Двадцяті джерелознавчі читання «Архівознавство в контексті історичної пам'яті та цифровізації суспільства» (2019, Київ), Міжнародна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна» (2020, Київ).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 4 публікаціях, 3 з яких у наукових фахових виданнях, в тому числі одна стаття – у зарубіжному науковому виданні. Окремі положення та результати дослідження додатково відображені у 1 публікації тез та виступів на наукових конференціях.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, основної частини (чотири розділи, дев'ять підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 212 сторінок машинописного тексту, з них основного тексту 163 сторінки.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Ім'я українського письменника, публіциста, етнографа, громадського діяча Данила Лукича Мордовця (1830–1905) було добре знайоме культурній громадськості XIX ст. Адже він був автором численних романів, повістей, публіцистичних заміток з різних питань історії та культури. І попри те, що його творчість неодноразово піддавалась критиці з боку культурної еліти свого часу, його літературна спадщина, громадська та науково-просвітницька діяльність зробили вагомий внесок у розвиток українського письменства. З огляду на це видається слушною думка про те, що Данило Мордовець висвітлював справді-таки важливі суспільні, соціальні та культурні процеси, що відбувалися в імперії Романових.

Історіографія вивчення письменницького доробку Данила Мордовця охоплює понад 160-літній проміжок часу: від перших згадок про нього з кінця 1850-х рр. до сучасних ґрунтовних праць, монографій, дисертацій.

Для більш зручного аналізу стану дослідження проблеми на різних етапах історичного розвитку вважаємо за доцільне усю історіографію систематизувати за трьома періодами: 1850-ті рр. – 1917 р. (дорадянський); 1918 р. – кін. 1980-х рр. (радянський); поч. 1990-х рр. – до сьогодення (сучасний).

Дослідженням життєвого та творчого шляху Д. Мордовця протягом багатьох років опікувалися вчені з різною фаховою та дисциплінарною належністю – історики, літературознавці, етнографи, які публікували свої дослідження як окремими виданнями, так і у вигляді статей, надрукованих у періодичних часописах. Історіографія дорадянського часу ознаменувалась найбільшою кількістю робіт, присвячених творчості Данила Мордовця. Постать письменника згадується в багатьох енциклопедичних виданнях, спеціальних профільних роботах, присвячених вивченню історії України, її культури, літератури. Перші оцінки праць Д. Мордовця сягають 1859 р., коли відбувся літературний дебют Д. Мордовця як автора-упорядника «Малорусского литературного сборника». Він викликав загалом

позитивну оцінку критиків: О. Гатцука в газеті «Московские ведомости»¹ та М. Стороженка в журналі «Отечественные записки»². В опублікованому відгуку в журналі «Основа» у 1861 р. на публікацію Д. Мордовця, присвячену становищу селян в Південно-Західній Русі XVI ст.³, було відзначено народницький характер дослідження, а також згадано і певне новаторство дослідника – переклад пам'яток XVI ст. на сучасну мову. Разом з цим, критик вважав, що в роботі Д. Мордовця, на тлі розкриття насильства з боку влади, недостатньо відображений аналіз внутрішнього життя народу. Цей відгук цінний тим, що в ньому акцентована увага на науково-белетристичному характері опублікованого тексту Д. Мордовця. Згодом, на статтю Д. Мордовця «Російські державні діячі минулого століття і Пугачов» відгукнувся публіцист і етнограф О. Леопольдов, якого обурило «ліричне співчуття до самозванця Пугачова», яке, на думку критика, перетворювало статтю в «епічну поему». Головними звинуваченнями на адресу Мордовця стали нібито допущені ним нападки на «порядок і тишу престолу».⁴

Зазначимо, що значна кількість статей носила достатньо різкі висловлювання на адресу творчості Д. Мордовця. Так, коментуючи роман Д. Мордовця «Знамення часу», С. Окрейц звинуватив історика у відсутності критичного ставлення до джерел. Публіцист назвав роман «історичною недомовленістю», пояснюючи це тим, що у Мордовця не було власного світогляду.⁵

Цікавою є замітка М. Салтикова-Щедріна, присвячена роману «Нові руські люди», в якій він звинуватив письменника в тому, що той «ввів читача в оману», замість «нових людей» показавши гоголівські «свинячі риля».⁶ Створена в гострому

¹ Гатцук А. О малорусском литературном сборнике Д. Мордовцева // Московские ведомости. – 1859. – № 59.

² Стороженко Н. О малорусском литературном сборнике Д. Мордовцева // Отечественные записки. – 1859. – № 9. – С. 18-25.

³ Белозерский А. Заметки // Основа. – 1861. – № 4. – С. 7.

⁴ Леопольдов А. Заметки на некоторые мысли в статье г. Мордовцева, помещенной в «Отечественных записках» 1868 года, под названием «Русские государственные деятели прошлого века и Пугачев». – Саратов: Саратовский справочный листок, 1869. – 41 с.

⁵ Окрейц С. Журналистика 1869 года. О романе Д. Мордовцева «Знамения времени» // Дело. – 1869. – № 7. – С. 104-112.

⁶ Салтыков-Щедрин М. Новые русские люди. Роман Д. Мордовцева // Отечественные записки. – 1870. – № 7. – С. 46-49.

сатиричному ключі рецензія не відзначила у творі жодних чеснот, запевняючи публіку в безглуздісті самого прочитання роману.

У 1875 р. після виходу статті «Друк у провінції», яка викликала широкий резонанс серед літераторів, виникла дискусія про культурну самостійність та соціально-економічний розвиток провінцій. Зокрема, один із основних опонентів Д. Мордовця – О. Гациський, земський діяч та секретар статистичного відділу зауважив, що полеміка пана Мордовця була не просто неприйнятною, а навіть ворожою по відношенню до земств та чиновників, працюючих у них. Проте, дана думка адресувалась виключно творчій складовій характеру Д. Мордовця. У своїх подальших нарисах О. Гациський напише, що попри всі недовомки на літературному поприщі, він вважав Данила Лукича людиною високих моральних якостей.⁷ Фактично, О. Гациський хотів, щоб Д. Мордовець змінив свої погляди щодо стосунків провінцій та центральної влади.

У цей самий час виходять статті у газеті «Неделя»: «Один із російських централістів»⁸, «Майбутнє провінційного друку»⁹, «Два слова про Мордовцева»¹⁰, «Крайнощі провінціалізму»¹¹, адресовані Д. Мордовцю та його твердженням, проголошеним у статті. Зокрема, деякі літератори намагалися не обмежуватися обговоренням лише творів Д. Мордовця, а й зневажити його особисті погляди. Приміром, почали активно ширитися ідеї про нібито українофільство Мордовця, про його політичну заангажованість. Загалом, в наукові кола просочується ідея, що Д. Мордовець не має власних поглядів, а піддається суспільним тенденціям.

У 1879 р. автор «Літературних нарисів» газети «Новое время» В. Буренін присвятив творчості Д. Мордовця низку статей, у яких спробував визначити місце його історичних романів у тогочасній літературі, а також дати загальну оцінку творчості письменника. Вказуючи на велику популярність історичної літератури, у статті «Два слова про історичний роман на вітчизняному ґрунті» В. Буренін відніс

⁷ Гациский А. Письмо Д.Л. Мордовцеву // Неделя. – 1876. – № 15. – С. 511–512.

⁸ Один из русских централистов // Неделя. – 1875. – № 45. – С. 1464–1470.

⁹ Будущность провинциальной печати // Неделя. – 1875. – № 48. – С. 1581–1587.

¹⁰ Два слова о Мордовцеве // Неделя. – 1876. – № 11. – С. 383.

¹¹ Крайности провинциализма // Неделя. – 1876. – № 16. – С. 513–518.

Мордовця до «найбільш плідних» історичних письменників, і «найживішим, якщо не за внутрішнім художнім змістом, то за зовнішнім викладом».¹² Критик дав високу оцінку історичній ерудиції письменника, доведену, на його думку, публікацією деяких творів.

Проте, широке коло обраних Д. Мордовцем тем і їх гостре політичне звучання викликали часто різку реакцію неприйняття, що не дозволяло об'єктивно оцінювати як наукові, так і художні твори митця. Натомість, полемічні відгуки дозволяють побачити найбільш гострі питання, до яких звертався Д. Мордовець. Причому виявлення проєкцій цих «подразників» в художніх творах письменника може привести до кращого розуміння авторського задуму. У цей час рецензент відділу сучасної літератури «Дела» М. Бажин досить негативно оцінив повість «Наносна біда», зауваживши, що у творі відсутня «характеристика притаманна натурі автора, жодного теплого, щирого слова».¹³ Критикував роботи Д. Мордовця і М. Шелгунов. Він неодноразово зауважував, що Д. Мордовець не зважає на суспільні точки зору та пише односторонні романи, лише використовуючи свої погляди. Зокрема, він зазначав, що без залучення політичних чи суспільних точок зору, неможливо написати історичний роман.¹⁴ А редактор С. Шашков, у статті «Історики-романісти та історики-журналісти», присвяченій романам Д. Мордовця «Цар і гетьман» та «Дванадцятий рік», звинуватив автора у недостовірності фактів, указаних у творі. На думку опонента Д. Мордовця, письменник є невдахою та продажним роботягою, який пише будь-що заради грошей. До того ж, С. Шашков висміяв життєві труднощі літератора, у зв'язку з вимушеною відставкою у Саратові та переїздом до Санкт-Петербурга.¹⁵

¹² Буренін В. Два слова об историческом романе на отечественной почве // Новое время. – 1879. – № 1161. – С. 2–3.

¹³ Бажин Н. Наносная беда: историческая повесть Д.Л. Мордовцева // Дело. – 1879. – № 6. – Отдел II. – С. 80–87.

¹⁴ Шелгунов Н. Двенадцатый год: исторический роман в 3-х частях // Дело. – 1880. – № 10. – Отдел II. – С. 53–63.

¹⁵ Шашков С. Историки-романисты и историки-журналисты // Дело. – 1879. – № 12. – Отдел II. – С. 252–273.

Вперше спробу проаналізувати взаємодію історіографічного та художнього методів Д. Мордовця здійснив М. Михайловський у статті, присвяченій виходу двотомника «Історичні пропілеї».¹⁶ Критик звернув увагу на протиріччя між художнім хистом Данила Мордовця та його ж прагненням зануритися у дослідження історичних подій. Загалом саме М. Михайловський вперше виділив присутність у творчому методі Д. Мордовця двох різноспрямованих векторів – наукового прагнення фіксації історичного факту та узагальнення цих фактів за допомогою художніх засобів.¹⁷

Історіософський напрямок роману М. Шелгунов визначив як «слов'янський», вважаючи при цьому, що він був нав'язаний Д. Мордовцю романом Л. Толстого «Война и мир», тоді, як, на його думку, варто було замість слов'янського пояснення скористатися європейським. Проте, у відгуку на романи «Соловецьке сидіння» та «Великий розкол» М. Шелгунов підкреслив актуальність об'єднуючої обидва твори теми розколу.¹⁸

У 1881 р. публікується стаття М. Суботіна «Історик-белетрист», приурочена до виходу роману «Великий розкол» Д. Мордовця.¹⁹ Він гадав, що Данило Лукич подає не всі факти у достовірному світлі, відтак Д. Мордовець очорнює історію розколу, передусім його передумови. Зокрема, критик акцентує увагу на тому, що Д. Мордовець неправильно трактував ідею однієї державної церкви, а також піддав критиці риси головних персонажів, зокрема протопопа Авакума – речника старообрядників і противника літургійної реформи патріарха Никона.

Варто зауважити, що творчість Д. Мордовця піддавалась критиці й з боку українських письменників та літераторів. Приміром, одним із поціновувачів таланту Д. Мордовця був І. Франко. Він захоплювався україномовними творами Д.

¹⁶ Михайловский Н. Центробежные и центростремительные силы г. Мордовцева // Сочинения Н.К. Михайловского. Изд. 4-е. – СПб., 1906. – Т.6 – С. 663–675.

¹⁷ Михайловский Н. Романтическая история. Идеалисты и реалисты Д.Л. Мордовцева // Отечественные записки. – 1878. – №10. – С. 269–290.

¹⁸ Шелгунов Н. Соловецкое сиденье: историческая повесть из времен начала раскола на Руси Д. Мордовцева // Вестник Европы. – 1881 – № 8. – С. 887–892.

¹⁹ Субботин Н. Историк-беллетрист // Русский вестник. – 1881. – Т. 153. – С. 149–216.

Мордовця. Письменник у своїх спогадах писав, що вважає пана Данила Мордовця «нескінченим талантом українського народу, якому згубна політика росіянщини не дала проявитися».²⁰ Однак, якщо твори українською мовою викликали захоплення у Івана Франка, то романи написані російською викликали обурення. І. Франко критикував Мордовця, зауважуючи, що міг би більше писати рідною мовою і сприяти її поширенню, однак обирав проторений шлях.

У творчості Д. Мордовця особливе місце відведено єврейському питанню. Проблему представлення ролі євреїв у літературному наративі Д. Мордовця розробляв Г. Гордон. Останній у своїй праці «Сіонізм та Християни (про Мордовця)»²¹ порушує тему висвітлення єврейського народу, його особливостей, спираючись на роботи Д. Мордовця, написані під час подорожей Палестиною. Основний акцент автор робить на творах «Сумні спогади», «Наші піраміди», «Поїздка до Єрусалиму». Г. Гордон зауважував, що Д. Мордовець підтримував єврейський визвольний рух. Адже авторські симпатії беззастережно простежуються у його літературних персонажках, які побутують на сторінках романів і повістей Д. Мордовця.

Свою оцінку творчості Д. Мордовця подає й М. Грушевський, який написав «некрологічну записку» до видання творів.²² М. Грушевський оцінює Данила Лукича як людину честі та слова, яким він здебільшого пишався, хоч не завжди поділяв його судження й думки. Приміром, автор критикує деякі твори Д. Мордовця, називаючи їх «українським блюзнірством». Піддаються критиці й романи «Гайдамаччина», «Сагайдачний», «Дві долі». На думку М. Грушевського, вони не мали глибокого підтексту, не подавали нових відомостей про події, а мали більше художній стиль, аніж науковий. Тому М. Грушевський не визнавав за такими творами Д. Мордовця очевидної художньої цінності.

²⁰Франко І. Д. Л. Мордовець. Оповідання. – СПб.: Типографія В. С. Балашева, 1885. – С. 85-98.

²¹Гордон Г. Сионизм и Християне (о Мордовцеве). – СПб., 1902. – 160 с.

²²Грушевський М. Данило Мордовець. Некрологічна записка // Записки товариства імені Т.Г.Шевченка: вид-во, присвяч. науці і письменству укр.-рус. народу. – Львів: Накладом Т-ва імені Шевченка. – 1905. – Т. 66. – Кн. 4. – С. 6-8.

Відомості про становлення життєвого та творчого шляху Д. Мордовця подано у публікаціях, які вийшли до 40-річчя та 50-річчя творчої діяльності літератора. Зокрема, стаття «Ювілей Д.Л. Мордовцева» у журналі «Исторический вестник» (1905) авторства Б. Глинського²³, «Мордовцев у Саратові» в «Историческом вестнике» (1907) П. Юдіна²⁴, «Ідейні романи Д. Мордовцева» у журналі «Беседа» (1906) О. Налімова.²⁵

У 1907 р. публікується стаття П. Стебницького «З архіву Д. Л. Мордовцева», у якій чи не вперше була спроба описати роль Д. Мордовця в українському літературному русі. Автор тримається думки, що Данило Лукич зміг завоювати звання найбільшого українофіла в Петербурзі, оскільки активно відстоював позицію України, поширював українську мову, брав участь в розповсюдженні та друкуванні книг українською мовою. П. Стебницький створює просопографічний портрет Данила Мордовця, зауважуючи «який цікавий здобуток для українського національного музею дала спадщина Д. Л. Мордовця, українському громадянству застається лише подякувати...».²⁶ Стаття розкриває проблему західних та східних впливів у суспільстві, яка була надзвичайно актуальною для Д. Мордовця. Дана тематика представлена в образах головних героїв романів Д. Мордовця, яким він надавав особливих рис.

Скажімо, літератор Іван Замотін зауважував, що пан Мордовець є митцем свого часу. Він згадував про нього як про «майстра історичного роману, який завжди майстерно переповідав події та факти із життя народу».²⁷ Колега Замотіна, поет та літературний критик Петро Биков зазначав, що твори Д. Мордовця цікаві не тільки у сенсі художньої обробки, правильності вибору подій, осіб, їх характерів, але й у

²³Глинский Б. Литературная деятельность Д.Л. Мордовцева (по поводу его пятидесятилетия)// Исторический вестник. – 1905.– № 2. – С. 503.

²⁴Юдин П. Мордовцевы в Саратове (новые материалы к биографии)// Исторический вестник. - 1907. - № 3. - С. 922–931.

²⁵Налимов А. Идейные романы Д.Л. Мордовцева // Беседа. – 1906 (январь). – С. 57–61.

²⁶Стебницький П. З архіву Д. Л. Мордовцева // Україна. – 1907. – Т. 3. – С. 285–310.

²⁷Замотин И. Тенденциозная беллетристика 60-70-х годов // История русской литературы XIX века: В 5 т. / Под ред. Д. Н. Овсяннико-Куликовского. – Т. 4. – М.: Изд. Т-ва «Мир», 1910. – С. 129–159.

тому сенсі, що вони наводять на думку, подають «багатогранні ідеї для роздумів, будять суспільну самосвідомість, відданість рідній країні».²⁸

У контексті вивчення регіональної історії доробок Д. Мордовця охарактеризував український красзнавець М. Краснянський у нарисі «Уроженець Дону письменник Данило Лукич Мордовцев. 1830–1905»²⁹.

Ю. Музика зазначає, що відомий український історик та літератор Борис Грінченко, який товаришував із Данилом Мордовцем, писав, що він був натурою тонкого літературного складу, мав особливі погляди на суспільні події і дуже ревно переживав події, які відбувалися на рідній землі.³⁰ Особливо шанував Б. Грінченко пана Мордовця за його жагу до вивчення свого походження, виявлення своєї ідентичності. Сам Б. Грінченко неодноразово виступав редактором Данила Лукича, допомагав вичитувати та редагувати його твори, написані українською мовою. Зокрема, вплив поглядів Б. Грінченка можна прослідкувати на прикладі роману «Сагайдачний», на чернетках якого залишилось чимало поміток Б. Грінченка. Зокрема, йому дуже не подобалася манера опису козацького війська, побуту, військових звичаїв, яка вживалася Д. Мордовцем в історичній прозі. Варто зауважити, що сам Данило Лукич завжди дослухався до порад своїх друзів, адже у своїх спогадах згодом він писав, що покладався на їхню чесність та об'єктивність.

Зрештою, творчість Данила Мордовця упродовж всього життя та навіть після смерті піддавалась критиці. Не зважаючи на те, що Данило Лукич мав гарні стосунки із більшістю літераторів, які симпатизували йому як особистості, вони неоднозначно сприймали його історичну белетристику. Зокрема, з боку українських письменників були докори щодо написання робіт російською мовою, адже вони вбачали у цьому один із ключових ідентифікаторів письменника.

²⁸ Быков П. Мордовцев Д.Л. Биографический очерк // Север.— 1900. — № 49. — С. 48.

²⁹ Краснянский М. Уроженец Дона писатель Даниил Лукич Мордовцев (1830 – 1905). —Ростов-на-Дону, 1914.— Т. II.— С. 55-62.

³⁰ Музика Ю. Громадська та науково-просвітницька діяльність Д. Мордовця (1830 – 1905): дисертація канд. іст. наук: 07.00.01. – Чернігів: ЧНПУ імені Тараса Шевченка, 2015. – С. 10.

Натомість у російській літературній критиці кінця XIX – початку XX ст. белетристика Д. Мордовця сприймалася як доволі архаїчна, позаяк тяжіла до романтичних взірців. Поширення натуралістичної школи в російському літературознавстві, модерністські експерименти початку XX ст. начебто не залишали жодних шансів Д. Мордовцю як белетристу з огляду на новітні літературні, культурні й естетичні смаки. Адже його стиль видавався простецьким, а манера письма хибувала на старі сюжетні шаблони.

Втім, багатотомні видання і перевидання творів Д. Мордовця початку XX ст., котрі мали помітний успіх у читацької публіки, продемонстрували однобічність оцінок російських критиків. Адже його літературний наратив апелював до уяви читача, порушував вічні моральні і соціальні проблеми, котрі попри новомодні віяння бентежили та приваблювали сучасників.

Широкий спектр літературних інтересів Д. Мордовця зумовив написання власних творів у різних жанрах. Він залишив чимало історичних нарисів, рецензій, спогадів, сатиричних творів, у яких Д. Мордовець не просто описував чи констатував факти, а роз'яснював, переконував, полемізував чи гостро викривав соціальну несправедливість. Звісно, така позиція спричинила гостру критику як прижиттєву, так і після смерті автора. Проте саме критичні матеріали дають можливість дослідити та проаналізувати різні думки авторів стосовно особистості Д. Мордовця, його поглядів та літературних смаків.

Отже, аналіз історіографії дорадянського періоду (значна частина якої була прижиттєвою) свідчить, що творчість Д. Мордовця перебувала у фокусі зацікавлень й устремлінь української громадськості, зокрема письменників-сучасників, літературних критиків, істориків, етнографів. Більшість із них позитивно оцінювали творчий доробок Д. Мордовця, хоч він зазнавав і поважної критики. До аспектів критичного ставлення до літературних творів Д. Мордовця належать закиди в недостатньому використанні та аналізі історичних джерел, недостовірному описі народного життя, авторському суб'єктивізмі тощо. Проте, доречно підкреслити, що більшість критиків схвально оцінювали творчість Д. Мордовця і вважали його талановитим українським письменником.

Історіографія радянського періоду представлена появою цілої низки нових робіт, присвячених дослідженню творчості Д. Мордовця як літературознавця та історика. Радянська історіографія не є однорідною щодо висвітлення й репрезентації постаті Д. Мордовця. Чимало праць хибують на однобічні й ідеологічно вмотивовані оцінки, пояснення, тлумачення його творчої спадщини та життєвої історії. У добу української революції 1917–1921 рр. і протягом 1920-х рр. – на зорі радянської історіографії ще зберігалися певні можливості для вчених, не заангажованих партійними догматами й ідеологічними мотивами. Тож ім'я Д. Мордовця згадується в багатьох енциклопедичних працях, фундаментальних роботах, присвячених вивченню історії України, культурі, літературі.

Скажімо, С. Єфремов у славнозвісній «Історії українського письменства» називав Д. Мордовця жертвою як «своєї вдачі», так і «загального становища українського слова під час реакції».³¹ Цінними матеріалами є передмови, написані до робіт Д. Мордовця. Зокрема, у передмові до роману «Знамення часу» О. Мартинова дещо критично поставилась до його постаті. На її думку, оскільки він не був істориком, то важко стверджувати, що його роботи мали справді такі історичний характер. Водночас вона підкреслює, що цей роман відображав настрої, вподобання та думки інтелігенції кінця 1860-х рр.³²

У 1930 р. у журналі «Україна» вміщено нарис Г. Дорошкевича про життя та творчість Д. Мордовця, у якому подано перелік літературознавчих публікацій, присвячених творчості письменника. Автор пропонує класифікацію творів Д. Мордовця, поділяючи їх на праці з історії України; твори з російської історії з використанням українських персонажів; твори без українських персонажів. Він висвітлює позицію письменника, його ідеї, погляди на життя.³³ Цього ж року

³¹ Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Ляйпціг, 1919. – Т. 2. – С. 86.

³² Мартынова А. Предисловие // Мордовцев Д.Л. Знамения времени. – М., 1923. – С. 3–10.

³³ Дорошкевич Г.Д. Мордовець як літературна і громадська постать // Україна. – 1930. – № 42. – С. 41–69.

виходить публікація доньки Д. Мордовця – Віри Мордовцевої-Александрової зі спогадами про його життя та творчість.³⁴

Утім, після тотального погрому української науки й культури на межі 1920–1930-х рр. і кількох потужних хвиль радянзації ідеологічні мотиви посідають центральне місце у багатьох студіях. Звісно, ці метаморфози позначилися й на вивченні спадщини та біографії Д. Мордовця. Проте його постать все одно продукувала різноманітні оцінки вчених за радянської доби.

Зокрема, радянський історик М. Рубінштейн у роботі «Русская историография» зауважив, що роботи Д. Мордовця не мають належного історичного підґрунтя і більше відносяться до художніх романів, ніж до історичних.³⁵ Г. Бялий згадував про ліберальні погляди письменника. Він стверджував, що вони порушені у творі «Знамення часу», оскільки праця мала революційний характер.³⁶ Дотичною до неї за часом публікації є робота Ф. Кузнецова «Публіцисти 60-х років», де постать Д. Мордовця як одного із провідних публіцистів другої половини XIX ст.³⁷

Творчі колізії й літературні практики Д. Мордовця привернули увагу й Ю. Полетики. Останній порушив мовну проблему у творчості Д. Мордовця, зокрема став його завзятим оборонцем від категоричних закидів. Він зауважував, що Данило Лукич дуже потерпав від російської цензури. Письменник всією душею любив українську мову, жадібно вивчав всі її тонкощі, проте не міг вільно писати нею, позаяк побоювався, що його твори не побачать світу. Та згодом він переглянув свою візію. Про це свідчить радикальна зміна його оцінок. На його думку, «він [Мордовець] людина без чіткого світогляду, що не мала політичних поглядів і була неспроможна відрізнити «добро» від «зла», але прагнула все зрозуміти і всіх примирити».³⁸

³⁴ Александрова В. Д. Данило Лукич Мордовець (Спогади його доньки) // Україна. – 1930. – С. 117–146.

³⁵ Рубинштейн Н. Л. Русская историография. – М., 1941. – С. 421.

³⁶ Бялый Г.А. Проза шестидесятых годов // История русской литературы. – Т. VIII. – Ч. 1. – М.-Л.: АН СССР, 1956. – С. 294 – 295.

³⁷ Кузнецов Ф. Ф. Публицисты 60-х годов. – М.: Молодая гвардия., 1959. – 340 с.

³⁸ Полетика Ю. На стику двох культур: [Рецензія] // Вибрані твори: у 2-х т. – К., 1959. – Т. 1. – С. 210 – 212.

Статті Г. Аржаної³⁹, Г. Самосюк⁴⁰ висвітлюють взаємовідносини Д. Мордовця з його сучасниками. Зокрема, у згаданих розвідках проаналізовані дружні стосунки з М. Костомаровим, листування з Є. Чикаленком. У 1966 р. публікується стаття про Данила Мордовця в «Енциклопедії українознавства», де подаються основні факти біографії письменника та описана його творча діяльність.⁴¹ Цікавою є робота Н. Соколова «Російська література та народництво», в якій він зазначає, що ідейна позиція Д. Мордовця була дуже категоричною та суб'єктивною. Зокрема, він акцентує увагу на романі «Знамення часу» та повісті «Нові руські люди».⁴²

Продовжує тематику творчості Д. Мордовця М. Горячкіна, яка у бібліографічному словнику «Російські письменники» описує коло спілкування Д. Мордовця, зокрема з Т. Шевченком, О. Пипіним, М. Чернишевським. Зокрема, М. Горячкіна подає негативну оцінку постаті Д. Мордовця, наголошуючи, що тематика його творів була неукраїнською і мала недостатній фактаж.⁴³ О. Муратов продовжує цю думку і зауважує, що Д. Мордовець хаотично висвітлював історичні події у своїх творах оскільки не подавав докладної хронології. До того ж він наголошує, що праці письменника не мають виразного розмежування між публіцистикою, науковими повістями та художніми романами.⁴⁴

Одним із джерел відомостей про творчість Д. Мордовця є замітки та передмови, які виходили разом із публікацією творів митця. Зокрема, варто звернути увагу на праці таких українських філологів як Ростислав Міщук⁴⁵ та Іван Денисюк.⁴⁶ У своїх

³⁹ Аржаная Г. Предисловие // Мордовцев Д.Л. Знамения времени. – М., 1957. – С.3–19.

⁴⁰ Самосюк Г. Д. Л. Мордовцев // Русские писатели в Саратовском Поволжье. – Саратов, 1964. – С. 75 – 88.

⁴¹ Енциклопедія українознавства / Ред. В. Кубійович. Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка у Львові, 1966. – Т. 5. – С.1649.

⁴² Соколов Н. Русская литература и народничество. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. – 254 с.

⁴³ Горячкина М. Л. Д. Л. Мордовець // Русские писатели. Библиографический словарь. – М.: Изд-во Просвещение., 1971. – С. 448.

⁴⁴ Муратов А. Роман «Знамения времени» // Ученые записки ЛГПИ им. Герцена. – 1971. – Т. 349. – С. 125 – 155.

⁴⁵ Міщук Р. Українська оповідальна проза 50-60-х років XIX ст. – К.: Наукова думка., 1978. – С. 226 – 231.

⁴⁶ Денисюк І. Розвиток української малої прози XIX – поч. XX ст. – К.: Вища школа, 1981. – 216 с.

нарисах науковці вказували на цінність робіт Д. Мордовця для вивчення історичних та політичних процесів в Україні. Зокрема, вони зосереджували увагу на винятковому вмінню Д. Мордовця майстерно передавати фактаж із залученням художніх образів, але при цьому не втрачаючи їх правдивість.

Вагомим джерелом стали праці В. Момота «Д. Мордовець – письменник-демократ»⁴⁷ та «Данило Лукич Мордовець. Нарис життя та творчості».⁴⁸ Автор аналізує процес становлення поглядів Д. Мордовця, зокрема увага приділяється його походженню, родинним зв'язкам, дитинству. В. Момот, використовуючи широку джерельну базу, подає відомості про життєвий шлях Д. Мордовця. Не оминув своєю увагою автор і творчу кар'єру письменника, зокрема Саратовський та Петербурзький етапи його життя, редакторську діяльність. Отож наукові розвідки В. Момота можна вважати найгрунтовнішими працями радянської доби з усіх студій, присвячених життєдіяльності та творчості Д. Мордовця. Автор не лише по-новому відкрив для загалу ім'я Данила Мордовця, а й дослідив його погляди на життя та суспільні процеси, політику, друзів, колег-літераторів. В. Момот, посилаючись на сучасників Мордовця, зміг глибоко передати його психологічний портрет як людини, яка все життя відчувала постійну увагу та критичне ставлення колег-літераторів. Відтак він обстоював думку, що Д. Мордовець душею належав до України, але мусив працювати під цензурою Російської імперії. В. Момот аналізує ставлення Д. Мордовця до сім'ї, колег, літератури. Причому варто наголосити, що автор звертає увагу на кожну дрібницю. Приміром, як його подружнє життя вплинуло на процес становлення письменника як особистості. Данило Лукич після переїзду з Санкт-Петербурга неодноразово міркував про повернення в Україну. Проте він не міг до цього спонукати дружину і був змушений залишитися жити в Росії. В. Момот подає велику кількість відомостей про життя та творчість Д. Мордовця. Згодом його дослідження стане фундаментальним у вивченні постаті Данила Лукича Мордовця.

⁴⁷ Момот В. Д. Л. Мордовцев – писатель-демократ: дис. канд. филол. наук. – М., 1984. – 240 с.

⁴⁸ Момот В. Данило Лукич Мордовцев. Очерк жизни и творчества. – Ростов-на-Дону: Кн. Изд-во, 1978. – 125 с.

Варто підтримати думку В. Момота, який вважав, що прижиттєва критика в особі П. Щербальського, М. Суботіна, принижувала значення творчості Д. Мордовця, вказуючи на «суб'єктивізм в оцінці його творів»⁴⁹. Втім, вона загартувала письменника, який продовжував працювати до кінця свого життя. Певною мірою справедлива й інша думка В. Момота про те, що творчість Мордовця «невіддільна від тієї боротьби ідей, яка велася в середині та другій половині XIX століття в Росії».

Історикиня Р. Костильова у своїй дисертації «Суспільно-політична позиція та історичні погляди Д. Л. Мордовцева в 1850–1879 рр.» характеризує світогляд Д. Мордовця, підкреслює його прихильність до ідеалів лібералізму, соціальної справедливості та близькість до народництва. Авторка зауважує, що Д. Мордовець був новатором своєї справи, оскільки викривав суспільні та політичні процеси.⁵⁰

Подібні оцінки постаті Д. Мордовця підтримав Ю. Сенчуров, який написав вступну статтю до роману «Державний плотник». Зокрема, автор підкреслює думку Д. Мордовця, що Україна була прямою спадкоємницею Київської Русі, а тому називати її потрібно «старшою сестрою Росії».⁵¹ На початку 1990-го р. виходить друком робота С. Панова, у якій аналізуються попередні оцінки творчості Д. Мордовця. Також автор зауважує, що роботи Д. Мордовця насправді мають автентичний характер і несуть неабияку історичну цінність.⁵² Ю. Марголіс у своїй монографії «Т. Г. Шевченко та російські історики-демократи» згадує постать Д. Мордовця, як одного з ліберальних ідеологів XIX ст.⁵³

Біографічні відомості письменника та аналіз праць Д. Мордовця розкриває О. Агєєва. Вона запропонувала порівняльний аналіз висвітлення теми України та

⁴⁹ Момот В. Д. Мордовцев – писатель-демократ: дис. канд. филол. наук. – М., 1984. – С. 184.

⁵⁰ Костылева Р. Общественно-политическая позиция и исторические взгляды Д. Л. Мордовцева в 1850–1879 гг.: автореф. дис. канд. ист. наук. – М.: МГУ, 1988. – 23 с.

⁵¹ Сенчуров Ю. Исторические видения Даниила Мордовцева: Державный плотник. Роман и повесть. – М.: Советская Россия, 1990. – С. 3–8.

⁵² Панов С. Мордовцев Д. Л. и его историческая проза: За чьи грехи?, Великий раскол. – М.: Правда., 1990. – 420 с.

⁵³ Марголис Ю. Т. Г. Шевченко и русские историки-демократы. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1991. С. 67, С. 73.

Росії на прикладі роботи «Цар і гетьман». На її думку, «щирим захопленням, любов'ю та теплотою насичені сторінки, присвячені Малоросії, її природі, пісням, людям, життя яких створило пресимпатичний та препоетичний тип вільного козака, який не терпів жодної вуздечки, ані приводу. Але автор переходить до опису Росії, і він стає різким контрастом по відношенню до багатобарвної, оповитої серпанком чарівності, поезії, чогось чудового України. Захоплення змінюється жалістю та гіркотою. Перед читачем постає Росія – «дурна Москва».⁵⁴ Загалом, історіографія радянського періоду, хоч і менша за обсягом ніж дорадянська, проте була доволі обширною та насиченою. Низка робіт була написана під впливом радянської ідеології, тож не дивно, що погляд на постать Д. Мордовця був неоднозначним, а сам письменник виступав суперечливою персоною із ліберальними ідеями та радикальними рішеннями.

Зрештою на приємку радянської доби ціла низка дослідників запропонувала оригінальні тлумачення й оцінки постаті та творчої спадщини Д. Мордовця. Вони стали своєрідним прологом для новітніх студій, які належать до сучасної історіографії.

Сучасний період історіографії в основному представлений статтями науковців, які висвітлювали різні аспекти творчості Д. Мордовця: тематика робіт, критичні матеріали, огляди на статті автора. Зокрема, висвітлено його взаємини з українськими літераторами XIX ст. О. М. Шерман у своїй дисертаційній роботі на прикладі творчості Данила Мордовця аналізує особливості історичного роману як жанру літератури.⁵⁵

У 2004 р. післямову «Д. Л. Мордовець-історик» до праці письменника «Гайдамащина» написав В. Мороз. Він обстоював думку, що постать Д. Мордовця є дуже суперечливою й потребує додаткового ґрунтовного дослідження. Також автор акцентував увагу на тому, що більшість робіт, присвячених Данилу Лукичу

⁵⁴ Агеева О.Г. Послесловие // Мордовцев Д.Л. Царь и гетьман. – М.: Книга, 1990. – С. 278–285.

⁵⁵ Шерман О. Художня інтерпретація російського історичного роману другої половини XIX століття і проблеми розвитку жанру: автореф. дис.на здобуття наук, ступеня к. філол. н.: спец. 10.01.02. «Російська література». – Одеса: Одеський державний університет ім. І.І. Мечнікова, 1999. – 18 с.

носять необ'єктивний характер⁵⁶. Творчість Д. Мордовця розглядали у своїх працях Ф. Кейда⁵⁷, О. Луцишин⁵⁸, Н. Романишина⁵⁹, К. Миц⁶⁰. Автори порушували тему історичного роману не лише як складової наукової літератури, а й задля дослідження художніх образів, що використав Д. Мордовець.

Значна частина робіт присвячена темі козацтва. На основі праць Д. Мордовця історикиня Н. Зайдлер у статті «Концепція образу козацького ватажка у романі Д. Мордовця «Цар і гетьман»⁶¹ репрезентує козацтво як феномен українського суспільства. Авторка аналізує постаті Самійла Кішки та Кирила Тура, зазначає, що козацтво постає у творах Д. Мордовця сукупним образом мужності і слави українського народу, а для увиразнення цього автор протиставляє турків як ворога.

У статті О. Новик «Традиційність змалювання козацтва у творах Данила Мордовця»⁶² акцентується увага на ролі козаків та козацтва в романах Д. Мордовця, – темі, якій він присвятив особливе місце. Авторка аналізує використання письменником народнописенних художніх засобів та звернення до літературної традиції задля збереження героїки історичної доби козацтва. Проведено паралелі між описом козаків у роботах І. Франка, Д. Мордовця, І. Котляревського, П. Куліша.

⁵⁶ Мороз В. Слово про автора // Д.Л. Мордовець – історик. Історична монографія. – Дніпропетровськ: Січ. 2004. – С. 353 – 358.

⁵⁷ Кейда Ф. Художня інтерпретація гайдамаччини в українській літературі XIX – XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філолог, наук. 10.01.01 «Українська література». – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2001. – 39 с.

⁵⁸ Луцишин О. Творчість Данила Мордовця в оцінці Івана Франка (до проблеми національної ідентичності письменника) // Українське літературознавство. – Львів, 2006. – Вип. 68. – С. 163 – 169.

⁵⁹ Романишина Н. Вивчення оповідань Данила Мордовця з погляду жанрових можливостей // Мова і література в закладах нового типу та ВНЗ. – К., 2010. – С. 45 – 91.

⁶⁰ Миц К. Гоголівські традиції історичної прози у творчості Данила Мордовця // Літературознавчі студії: Збірник наукових праць. – К.: Київ. нац. унів. ім. Т.Г. Шевченка., 2009. – Вип. 25.– С. 186 – 191.

⁶¹ Зайдлер Н. Концепція образу козацького ватажка у романі Д. Мордовця «Цар і гетьман» // Наукові записки. Серія: Філологічні науки. – Кіровоград: РВГІЦ КДПУ ім. В. Винниченка., 2002. – Вип. 47. – С. 41– 48.

⁶² Новик О. Традиційність змалювання козацтва у творах Данила Мордовця // Літературний процес: методологія, імена, тенденції. – К., 2005. – С. 136 – 140.

Оскільки за радянської доби і в перші роки незалежності України постать та творчість Д. Мордовця майже не досліджувалась, то не було повноцінних монографій, присвячених його творчості. На початку XXI ст. починає зростати зацікавленість до творчого спадку Д. Мордовця. Протягом 2010–2016 рр. публікується низка статей, присвячених літературній діяльності письменника. У 2013 р. друкується розвідка Л. Буряк «П. Я. Стебницький і Д. Л. Мордовець: на перехресті національних інтересів»⁶³, у якій авторка аналізує публікацію П. Стебницького як спробу дослідити громадську діяльність Д. Мордовця в контексті українського національного руху. Зокрема, висвітлюються теми, які привертали увагу Д. Мордовця, його політичні погляди та їх репрезентація у творах письменника. Л. І. Буряк, аналізуючи статтю П. Стебницького, конструює паралелі між Д. Мордовцем та літераторами другої половини XIX ст., особливо підкреслює відмінності поглядів на суспільно-політичні явища та як вони трансливалися для населення.

Епістолярну спадщину вивчали не тільки історики, а й філологи. Приміром, у статті філологині О. Кирильчук «Російськомовна історична романістика Данила Мордовця у постколоніальній перспективі»⁶⁴ аналізується аспект подвійної культурної ідентичності Данила Мордовця, що провокує залежність художньої інтерпретації подій національної історії від імперського дискурсу. В основу дослідження авторки покладено роман «Цар і гетьман», де особлива увага прикута до висвітлення постаті І. Мазепи. О. Кирильчук намагається спроектувати його образ як відображення російського та українського світоглядів. Натомість Н. Романишина у статті «Вивчення оповідань Данила Мордовця з погляду жанрових можливостей»⁶⁵ виявляє характерні особливості оповідань Д. Мордовця, написаних

⁶³ Буряк Л. П. Я. Стебницький і Д. Л. Мордовець: на перехресті національних інтересів // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 21. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – 2013. – С. 20 – 26.

⁶⁴ Кирильчук О. Російськомовна історична романістика Данила Мордовця у постколоніальній перспективі // Житомирські літературознавчі студії. – 2013. – С. 254 – 263.

⁶⁵ Романишина Н. Вивчення оповідань Данила Мордовця з погляду жанрових можливостей // Мова і література в закладах нового типу та ВНЗ. – К., 2010. – С. 45 – 49.

українською мовою; особлива увага відведена фольклорним запозиченням з національної усної народної творчості.

Вагомий внесок у вивчення творчості Д. Мордовця зробив український історик Ю. Музика. Його статті присвячені багатьом питанням життя та творчості Д. Мордовця, зокрема висвітлення процесу життєвого шляху письменника: «Данило Лукич Мордовець 1830–1905 рр.»⁶⁶; його творчості: «Історична спадщина Данила Лукича Мордовця»⁶⁷, «Державна служба Данила Лукича Мордовця»⁶⁸; публіцистиці письменника: «Д. Л. Мордовець: публіцистична діяльність»⁶⁹; подорожам по Україні: «Д. Мордовець та Чернігівщина»⁷⁰. У своїх наукових дослідженнях автор порушує питання формування літературного стилю Д. Мордовця, описує суспільні процеси, які впливали на його світогляд, аналізує причини появи тих чи інших літературних смаків та вподобань. Зокрема, у статті, присвяченій подорожі Данила Лукича по Україні автор подає відомості про фольклорні напрацювання та етнографічні розвідки письменника. Цікавою є стаття Ю. Музики «Листи академіка Д. І. Яворницького до Д.Л. Мордовця»⁷¹, яка була написана на основі архівних матеріалів, що містять листування Д. Яворницького та Д. Мордовця. Ця робота дозволяє простежити еволюцію поглядів митців, соціально-культурне середовище, в якому вони перебували в різні періоди свого життя, та відобразити проекцію їх творів на тлі суспільно-політичних подій.

У 2016 р. виходить стаття «Образ козака Мамає в українському романтизмі (на прикладі праць Д. Мордовця)», де О. Новик аналізує явище козацтва та зосереджує

⁶⁶ Музика Ю. Данило Лукич Мордовець. 1830 – 1905 рр. (до постановки проблеми) // Сіверянський літопис. – 2013. – № 1. – С. 54 – 58.

⁶⁷ Музика Ю. Історична спадщина Данила Лукича Мордовця // Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества. – Чернігів: СПДФО Лозовий В.М., 2013 – С. 206 – 211.

⁶⁸ Музика Ю. Державна служба Данила Лукича Мордовця // Zbiór raportów naukowych. «Nauka dzis: teoria, metodologia, praktyka». – Wrocław: Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2013. – S. 5 – 8.

⁶⁹ Музика Ю. Д. Л. Мордовець: публіцистична діяльність // Сіверянський літопис. – 2013. – № 3. – С. 80 – 85.

⁷⁰ Музика Ю. Д. Л. Мордовець і Чернігівщина // Сіверянський літопис. – 2015. – № 1. – С. 188 – 194.

⁷¹ Музика Ю. Листи академіка Д. І. Яворницького до Д. Л. Мордовця // Сіверянський літопис. – 2014. – № 4. – С. 89 – 94.

увагу на постаті козака Мамая та висвітленні його образу в роботах Данила Мордовця.⁷² Вагомою є робота Ю. Гриня «Думи про море як інтертекст роману Д. Мордовцева «Сагайдачний»»⁷³, де автор розкриває місце української думи в народній творчості на прикладі роману «Сагайдачний», пояснює причину використання їх в творі, наводить ті критичні зауваги, які були оприлюднені на адресу письменника після виходу роману. Ю. Кривченко у своїй статті «Життя та творчість Д. Мордовця»⁷⁴ описує дитинство автора, його походження з українського козацького роду, особливості формування поглядів та творчих інтересів. Особлива увага прикута до дослідження Саратовського та Петербурзького періодів життєдіяльності Д. Мордовця, – часу активного творчого пошуку.

Стаття Т. Саррій «Поєднання міжнаціональних культурних комбінацій у світогляді та творчій спадщині Данила Мордовця»⁷⁵ висвітлює публіцистичні практики й тексти Д. Мордовця. Авторка аналізує вплив суспільних, культурних, політичних процесів на формування світогляду та позиції письменника. Розкривається процес формування особистих якостей, пріоритетів, настроїв та обраних тем дослідження Данила Лукича. порушується питання переплетення українського та російського дискурсів у творах Д. Мордовця. В іншій статті Т. Саррій⁷⁶ аналізує історіографію дослідження творчості Д. Мордовця за радянської доби. Вона зауважує, що дослідження творчості Д. Мордовця майже не проводилися до проголошення Незалежності України. За її візією праці, видані за радянської доби, доволі часто мали суб'єктивний характер, оскільки підпорядковувались ідеологічній кон'юктурі і політичним настроям.

⁷² Новик О. Образ козака Мамая в українському романтизмі (на прикладі праць Д. Мордовця) // Літературний процес: методологія, імена, тенденції, 2016. – С. 57 – 62.

⁷³ Гринь Ю. Думи про море як інтертекст роману Д. Мордовцева «Сагайдачний» // Вісник Запорізького університету. – Запоріжжя., 2016. – №2. – С.51 – 60.

⁷⁴ Кривченко Ю. Життя та творчість Д. Мордовця // Історичний вісник, 2013. – №5. – С. 38 – 42.

⁷⁵ Саррій Т. Поєднання міжнаціональних культурних комбінацій у світогляді та творчій спадщині Данила Мордовця // Тернопільський нац. педагог. унів.: Наукові записки: Історія. – 2016. – С. –103 –105.

⁷⁶ Саррій Т. Життя та літературна творчість Данила Мордовця: до історіографії радянського періоду // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історичні науки. – 2015. – №4. – С.109 –116.

Отже, резюмуючи огляд дорадянської, радянської і сучасної історіографії можемо дійти висновку, що постать Д. Мордовця здобула досить широке, проте однобічне висвітлення у працях українських та російських істориків, філологів, етнографів, літераторів. Українська соціогуманітаристика і донині значною мірою перебуває на початковій стадії дослідження біографії та творчої спадщини Д. Мордовця як письменника, публіциста та культурно-громадського діяча. Дотепер практично немає праць, присвячених представленню української минувшини та її окремих подій і епох у світлі літературного наративу Д. Мордовця. Водночас потребує всебічного студіювання вживання письменником елементів народних пісень, дум, українського фольклору, етнографії, побутових замальовок у його історичній белетристиці. Надзвичайно гострою лишається проблема співвідношення української та російської лояльностей у світосприйнятті й поглядах Д. Мордовця, котра спонукає до глибшого вивчення його літературних текстів і практик.

Таким чином, аналіз стану дослідження проблеми дозволяє стверджувати, що на сьогодні нема цілісної студії про життєву історію та творчу спадщину Данила Мордовця у багатоманітних контекстах його літературного наративу.

1.2. Характеристика джерельної бази та методологічні основи дослідження

Джерельну базу дослідження складає комплекс документів, які акумулюють інформацію про життєвий шлях і творчість письменника і зберігаються в архівних установах, рукописних відділах бібліотек, музейних колекціях.

Наявні документи можна систематизувати за двома групами: а) неопубліковані архівні та музейні матеріали (включаючи документи особового походження); б) літературні твори Д. Мордовця. Кожна з названих груп джерел розглядається за предметно-хронологічним принципом, а сукупно складають базу нашого дослідження.

При написанні роботи було досліджено архівні матеріали із провідних установ України. В Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського НАН України зберігається

особовий фонд Д.Л. Мордовця⁷⁷, який налічує 79 справ за 1892-1907 рр. У фонді зберігаються документи про навчання Мордовця у Петербурзькому університеті, службу чиновником у різних губернських установах, редакторську роботу тощо. У фонді зберігаються й матеріали інших осіб, зокрема опис епістолярних джерел, який створений та написаний власноруч П.Я. Стебницьким⁷⁸; лист І. Гордіка до Д. Мордовця (22 вересня 1902 р.), у якому він просить Данила Лукича посприяти йому у публікації його роману⁷⁹; листи Л. О. Каменського (псевдонім «Кресала») за 1892-1895 рр. надіслані з м. Мінська, Мозиря, Києва до Петербургу Д. Мордовцю⁸⁰. В одному із своїх листів він пише «Ви ще ж до цих пір сумнівались і не знали, що я – Бантиш-Каменський, тобто рідний онук відомого історика. Не сумнівайтесь в тому: документи при мені. Я не хотів всім цим похвалитися через скромність, а, головним чином, і тому, щоб дати спокій кісткам доброго дідуся, рідного дядька батька».⁸¹

Привертає увагу кореспонденція з М. Драгомановим, яка була обмежена переважно питаннями обговорення та використання українського фольклору у літературних творах. Дана тематика особливо цікавила обох авторів та стала найобговорюванішою темою. Також в листах викладено думку Д. Мордовця щодо українських селянських рухів. Данило Лукич вбачає, що ситуація в селах України була складною за відсутності повної свободи для населення. Він цікавився у М. Драгоманова чи може він прояснити йому яке становище було в селах, які були політичні настрої, чи вистачало грамотності людям, щоб оцінити політичну ситуацію та ін. питання. Підіймалися й питання відношення українських націоналістів та польських панів. М. Драгоманов у свою чергу подає відомості про розповсюдження польської полеміки на території Галичини та друк брошур. Данило

⁷⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України (ІР НБУВ). – Ф 105. Мордовцев (Мордовець) Данило Лукич (1830-1905) – письменник, історик, етнограф, публіцист. – 79 справ.

⁷⁸ Там само. – Общая опись переписки Д.Л. М[ордовцева]. Писано рукою Стебницького. [1907 г.]. СПб. – 1 арк.

⁷⁹ Там само. – Ф. 105. – Од зб. 2. – Арк. 1.

⁸⁰ Там само. – Ф. 105. – Од. зб. 10, 11, 12, 13, 35, 36, 37, 43-44, 45-49.

⁸¹ Там само. – Ф. 105. – Од. зб. 54. – Арк. 1.

Мордовець переповідає про діяльність Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, до складу якого він входив, перебуваючи в Петербурзі⁸².

Також увагу привертають документи, що зберігаються у фонді «Літературні матеріали»⁸³, де хронологічно зібрані документи поч. XVII – XX ст. Там зберігається листування Д. Мордовця з Є. Чикаленком (9 листів), Б. Грінченком (4 листи), П. Стебницьким (1 лист)⁸⁴. Також у фонді наявний важливий документ, у якому представлений перелік предметів та рукописів «Відношення Чернігівської земської управи до Русова про предмети і рукописи Мордовцева, куплено в «Музеї українських древностей»; реєстр цих речей і рукописів; відповідь Русова управі Чернігова».⁸⁵ Серед листів Є. Чикаленка до Д. Мордовця чимало таких, де обговорювались питання української мови.⁸⁶ Є. Чикаленко засудив Данила Мордовця за надмірне використання російської, назвавши популістом. Він зауважував, що Данило Лукич має не цуратися свого походження і писати українською мовою. В одному із листів Євген Чикаленко запропонував Д. Мордовцю сплачувати гонорари за його праці, написані українською мовою.⁸⁷ Данило Лукич, не прийнявши пропозицію Є. Чикаленка, писав, що високо цінує його судження, буде намагатися більше писати українською, проте не може відмовитися від статей російською, оскільки це єдина можливість, що їх побачив світ. Полеміка літераторів іноді буда на межі конфлікту, особливо, коли

⁸² Там само. – Ф. 105.

⁸³ ІР НБУВ. – Ф. І. Комплексний фонд «Літературні матеріали». Зібрання літературних творів і документів поч. XVII – XX ст.

⁸⁴ Там само. – Общая опись переписки Д.Л. М[ордовцева].СПб. – 1 арк.

⁸⁵ Там само. – Ф. І. Од. зб. 10978-10980. Відношення Чернігівської земської управи до Русова про предмети і рукописи Мордовцева, куплено в «Музеї українських древностей»; реєстр цих речей і рукописів; відповідь Русова управі Чернігова. 1907, 7.IV. Чернігів - СПб. Ориг. і коп. Писано на машинці і рукою. – 16 арк.

⁸⁶ Там само. – Ф. І. Од. зб. 35626-35627. Мордовець Д. Чикаленку Євгену. Листи: 24 вересня, 17 листопада 1896 р. з Петербурга. – 4 арк.

⁸⁷ Там само. – Ф. І. Од. зб. 35625. [Арх. «Ради»]. Мордовець Д. Чикаленку Євгену Харлампійовичу. Лист 10 вересня 1896 р. з Петербурга в Мардаровку. – 2 арк.

Є. Чикаленко назвав Д. Мордовця українофобом.⁸⁸ Однак, з часом вони змогли знайти спільну мову та забути образи.

У фонді наявний оригінал роботи Г. Дорошкевича «Д. Мордовець як літературна і громадська постать (1830 – 1905)»⁸⁹, у якому автор розкриває літературну діяльність Данила Мордовця, його роль як редактора та публіциста.

В особовому фонді історика літератури, етнографа Юліана Яворського (Ф. XXI)⁹⁰ містяться документи службової діяльності та листи Д. Мордовця.⁹¹ Загалом, Данило Мордовець намагався підтримувати товариські стосунки з багатьма літераторами, істориками та громадськими діячами. Історик Ю. Яворський у своїх листах до Д. Мордовця закликав його об'єднати зусилля на літературному поприщі, зокрема видавати статті про цінність об'єднання двох народів і боротьбу за спільні цілі. Натомість пропонував відкласти вирішення мовного питання, а більше друкуватися російською, щоб розширити залученість читачів.⁹² Д. Мордовець негативно відреагував на заклики Ю. Яворського та намагався його переконати, однак не знайшовши з ним спільної мови, вирішив припинити листування.

Найчисельнішим фондом, у якому зібрано листування Мордовця є особовий фонд М. Костомарова (фонд XXII), у якому збережено чимало листів Мордовця до своїх кореспондентів, зокрема 15 листів Д. Мордовця до М. Костомарова та 6 листів до його дружини Аліни Костомарової. Із листів можна почерпнути інформацію не лише про творчі та політичні погляди митця, а й про його особисте життя. Так, Данило Мордовець доволі часто розповідав М. Костомарову про своє сімейне життя

⁸⁸ Там само. – Ф. І. Од. зб. 35631. Мордовець Д. Чикаленку Євгену. Лист 13 березня 1898 р. з Петербурга в Мардаровку. – 2 арк.

⁸⁹ Там само. – Ф. І. – Од. зб. 17301. Дорошкевич Г. Д. Мордовець як літературна і громадська постать (1830 - 1905). [Стаття]. Машинопис з правками. – 33 арк.

⁹⁰ Там само. – Ф. XXI. Яворський Юліан Андрійович (1873-р.см. невід.) – фольклорист, історик літератури, етнограф, публіцист, громадський діяч.

⁹¹ Там само. – Ф. XXI. Од. зб. 966. Яворський Юліан. Мордовець Д[аниил Лукич]. [Яворському] Юліану Андреевичу. Письмо 5 декабря ст. 1900 г. из С.-Петербурга.- 2 арк.

⁹² Там само. – Ф. XXI. Мордовець Д. [Яворському] Юліану Андреевичу. Письмо 5 декабря 1900 г. Из С.-Петербурга. – 2 арк.

та стосунки із дружиною А. Пасхаловою⁹³. Активно обговорювались фольклорні надбання, розвідки. Данило Мордовець надсилав свої оповідання українською мовою на рецензію та редагування М. Костомарову, оскільки вважав його знавцем мови та літератури. Підіймалися питання діяльності Данила Лукича в російських виданнях. Зокрема, М. Костомаров писав, що має сумніви щодо обраних тем Мордовцем, оскільки відчував, що його душа не близька до наративів, які виходили з під його руки.⁹⁴

Перший лист Д. Мордовця до М. Костомарова датується 28 листопада 1866 р. із Саратова. Мордовець дякує Костомарову за наданий рукопис та ділиться планами щодо подальшої роботи.⁹⁵ У листі від 10 червня 1868 р. Д. Мордовець цікавиться працею М. Костомарова, нарікає на Стасюлевича, що той не надрукував його статтю та просить Костомарова посприяти в цьому.⁹⁶

Листувався Д. Мордовець і з дружиною М. Костомарова – Аліною Леонтіївною. Зберіглися листи за 1882-1883 рр. із Ментона, де він проходив курс лікування. Д. Мордовець розповідає про свої справи, про поліпшення стану здоров'я, про те, що пише книгу «Из прекрасного далека».⁹⁷ Заради справедливості треба зазначити, що чимало з епістолярної спадщини М. Костомарова та Д. Мордовця опублікувала українська дослідниця І. Старовойтенко.

⁹³ Там само. – Ф. XXII. Костомаров Микола Іванович (1817-1865) - історик, археограф і архівознавець, етнограф, фольклорист, письменник, публіцист. Од. зб. 201. [Мордовцев Данила Лукич]. Костомарову Николаю Ивановичу. Письмо 2 июня 1878 г. из Петербурга в [Дедовцы]. – 2 арк.

⁹⁴ Там само. – Ф. XXII. Од. зб. 206. Мордовцев [Данила Лукич]. Костомарову Н.И. Письмо 7 сентября 1882 г. – 2 арк.; Од. зб. 207. Мордовцев [Данила Лукич]. Костомарову Николаю Ивановичу. Письмо января 1883 г. из [Ментоны]. – 2 арк.

⁹⁵ Там само. – Ф. XXII. Од. зб. 220. – Мордовцев [Данила Лукич]. Костомарову Н.И. Письмо 28 ноября 1866 г. – 2 арк.

⁹⁶ Там само. – Ф. XXII. Од. зб. 222. Мордовцев [Данила Лукич]. Костомарову Н.И. Письмо 10 июня 1868 г. – 2 арк.

⁹⁷ Там само. – Ф. XXII. Од. зб. 208, 392, 393.

Також кореспонденція Д. Мордовця наявна у фонді 63 (О. Шишацький-Ілліч Олександр Васильович (1828-1859) – поет, етнограф)⁹⁸, 170 (Грінченки родинний фонд)⁹⁹, 209 (Тулуб О.О. (1866-після 1938) – юрист, історик)¹⁰⁰, де є листи письменника та листи до нього. Він обговорював теми фольклорних запозичень, згадок про козаків, національно-визвольні рухи, про які йшлося у його роботах.

У Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України збережено особовий фонд Д. Мордовця (Ф.77), де зберігається його автобіографія на 12 аркушах з автографом та листи до О. Кониського з обговоренням ідеї про створення товариства імені Тараса Шевченка.¹⁰¹

Нами опрацьовані також фонди Центрального державного історичного архіву України у місті Києві, де зберігаються документи про життя та творчість Д. Мордовця: Ф. 294 (Канцелярія Київського окремого цензора)¹⁰², Ф.442 (Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора)¹⁰³, Ф. 1235 (Грушевські - історики та філологи. 1830 - 1958 рр.). Матеріали у фондах вміщують відомості Петербурзького цензурного кабінету про заборону видання робіт Д. Мордовця «Отаман Максим», «Сорока у лузі», його листування з

⁹⁸ Там само. – Ф. 63 О. Шишацький-Ілліч Олександр Васильович (1828-1859) – поет, етнограф.. – Од. зб. 90. Мордовцев Д[аниил] [Лукич]. [Шишацкому-Ильичу] Александру Васильевичу. Письмо 10 октября 1857 г. Из Саратова в [Чернигов]. – 1 арк.

⁹⁹ Там само. – Ф.170. Грінченки (родинний фонд.). Спр. 578. Мордовець Данило Архімандрит - гетьман. Історична повість. Переклад з російської мови М. і З. Левицьких. 5 зшитків. – 95 арк.

¹⁰⁰ Там само. – Спр. 86. Тулуб О.О. (1866-після 1938) – юрист, історик. Ф. 209. – Лисенко М. Мордовцю Данилу. Лист 21 квітня 1895 р. з Києва. Машинописна копія. На звороті вступне слово про народовольця Олександра Тарковського. – 1 арк.

¹⁰¹ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 77. Мордовець Данило Лукич. – Спр. 124. Автобіографія. Автограф, 12 арк.; Спр. 125. Листи до Кониського О.Я. 1876 - 1886 рр. Автографи. [Архів О. Кониського] – 11 арк.

¹⁰² ЦДІАК України. – Ф. 294. Канцелярія Київського окремого цензора. Спр. 297. О запрещении издания рассказов Д. Мордовцева «Атаман Максимка», «Сорока на лозі». Из сообщения Петербургского цензурного комитета. 19 ноября 1894 г. - 6 марта 1895 г. – 2 арк.

¹⁰³ Там само. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора Спр. 56. О распространении бывшим студентом Киевского университета Константаном Михальчуком произведения Д. Мордовцева «Звонарь» среди крестьян слободы Климундки Житомирского уезда. Из рапорта Житомирского исправника от 19 февраля 1862 г. – 2 арк.

М. Грушевським¹⁰⁴ щодо праць «Гайдамащина» та «Цар і гетьман». Також зберігаються документи, що свідчать про вилучення з обігу робіт Д. Мордовця «Нові люди», «Слов'янські драми», «Звонар». ¹⁰⁵

Центральний державний історичний архів України у м. Львові містить особовий фонд Михайла Павлика (Ф. 663) та Ф.834 «Січ», товариство українських студентів, м. Відень, 1867-1913 рр.¹⁰⁶. У фондах збережено листування Д. Мордовця з К. Білиловським та Краківською академічною громадою.¹⁰⁷ Листи до Краківської академічної громади мають вагоме значення, оскільки містять відомості про масштаби української діаспори на теренах Польщі та вивчення української мови.

У Державному архіві Одеської області зберігається особовий фонд Д. Мордовця (Ф.146), у якому збережено листування рідних письменника з М. Перевозніковим, а також відтиски робіт «Дві долі»¹⁰⁸, «Дві сестри», «Житиме до віку», «Під небом України»¹⁰⁹, «Софізми та парадокси». Розміщені описи з біографічними відомостями про Д. Мордовця авторства П. Бикова¹¹⁰, у яких подаються відомості про життєвий та творчий шлях Д. Мордовця, його редакторську та публіцистичну діяльність. Збережено матеріали виступів Д.

¹⁰⁴ Там само. – Ф. 1235 Грушевські - історики та філологи. 1830 - 1958 рр. оп. 1. Спр. 822. Лист українського та російського письменника Мордовця Д. до Грушевського М.С. – 3 арк.

¹⁰⁵ Там само. – Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Ф. 1235 Грушевські - історики та філологи. 1830 - 1958 рр. – Спр. 56. О распространении бывшим студентом Киевского университета Константином Михальчуком произведения Д. Мордовцева «Звонарь» среди крестьян слободы Климундки Житомирского уезда. Из рапорта Житомирского исправника от 19 февраля 1862 г. – 2 арк.

¹⁰⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІАЛ України). Ф. 663 Павлик Михайло (1853 - 1915), публіцист, письменник, громадсько-політичний діяч, дійсний член НТШ.; Фонд 834 «Січ», товариство українських студентів, м. Відень, 1867 -1913 рр.

¹⁰⁷ ЦДІАЛ України – Ф. 663. – Спр. 198. Лист Данила Мордовця до Краківської «Академічної громади». Санкт-Петербург. 1890 р. – 3 арк.

¹⁰⁸ Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 146 Мордовцев (Мордовець) Д. Л., 1899 – 1908. Спр. 22. Відтиск. «Дві долі» Д.Л. Мордовця. 1898. – 24 арк.

¹⁰⁹ Там само. – Ф. 146 Мордовцев (Мордовець) Д. Л., 1899 – 1908. Спр. 18. Відтиск «Под небом Украины» Д.Л. Мордовцева, 1899. – 24 арк.

¹¹⁰ Там само. – Ф. 146 Мордовцев (Мордовець) Д. Л., 1899 – 1908. Спр. 2. Критико-библиографический очерк П.В. Быкова о литературной деятельности Д.Л. Мордовцева, 1908. – 20 арк.

Мордовця на Шевченківських роковинах 1898 р.¹¹¹, де Мордовець, будучи шанувальником таланту Тараса Шевченка, високо оцінив його діяльність. Особливу цінність несе збережене фото Д. Мордовця та газети із його статтями за 1899 -1913 рр.¹¹². Варто звернути увагу й на листи з видавцем Перевозниковим, у яких Д. Мордовець обговорював перспективи видання твору «Напередодні волі»¹¹³. Цінними є рукописи та відбитки публікацій, фотографії Д. Мордовця з сім'єю та під час редакційної діяльності в Саратовских губернских ведомостях. Загалом, архівні матеріали є одним із найдостовірніших джерел для аналізу особистості Д. Мордовця, його поглядів, смаків та розуміння його ролі у науковому середовищі.

В Державному архіві Чернігівської області є фонд 1082 (Мордовцев Данило Лукич – історик та письменник). В ньому зберігаються листи з М. Грушевським¹¹⁴, М. Вороним¹¹⁵ та Б. Грінченком.¹¹⁶ З М. Вороним письменник обговорював публіцистичні віяння другої половини ХІХ ст. Кореспонденція із Б. Грінченком є цінною для вивчення поглядів Д. Мордовця на суспільно-політичну ситуацію на території України. У листуванні з М. Грушевським Д. Мордовець обговорював твір П. Куліша «За писанку-крашанку» та ін. питання. Серед документів Д. Мордовця були віднайдені також рукописи українських письменників: Б. Грінченка, М. Коцюбинського, Ю. Леонтовича, що зверталися до Д. Мордовця зі своїми скаргами на тяжке становище української літератури, доручаючи йому виступити в її оборону. Так, лист-відповідь М. Грушевському складена на доказах щодо утисків

¹¹¹ Там само. – Ф. 146. – Спр. 6. Промова в Шевченківські роковини 1898 р. д. Д.Л. Мордовцева, 1898. – 2 арк.

¹¹² Там само. – Ф. 146 – Спр. 9. Газеты со статьями Д.Л. Мордовцева, Мордовця Д.Л., 1899 -1913. – 26 арк.

¹¹³ Там само. – Ф. 146 – Спр. 4. Переписка издателя сочинений Мордовцева с издателем Перевозниковым, 1900 – 1904. – 11 арк.

¹¹⁴ Державний архів Чернігівської області. Ф. 1082 Мордовцев Данило Лукич - историк и писатель. Спр. 3. Письма М.С. Грушевского Д.Л. Мордовцеву, О.М. Кулиш (Ганні Барвінок). 23 августа 1903 г. - 24 сентября 1903 г.. – 6 арк.

¹¹⁵ Там само. – Ф. 1082. – Оп 1. – Спр. 1. Письма Н.К. Вороного Д.Л. Мордовцеву. 24 января 1901г. – 9 января 1903 г. – 32 арк.

¹¹⁶ Там само. – Ф. 1082. – Оп 1. – Спр. 2. Письма Б.Д. Гринченко Д.Л. Мордовцеву. 20 февраля 1884 г. – 21 марта 1896 г. – 23 арк.

української мови в Росії, – питання, яке він неодноразово висвітлював у своїх полемічних статтях. Лист написаний з глибоким почуттям і любов'ю до української мови.¹¹⁷

Значна частина пам'яток та документів представлені у музеях Чернігівщини: у Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського у фонді «Архівні матеріали українських письменників та громадських діячів XIX – початку XX ст. (Костомарова М.І., Нечуя-Левицького І.С., Мордовцева Д.Л., Глібова Л.І., Куліша П.А. та А.М. Куліш (Г. Барвінок)»,¹¹⁸ представлено листування Д. Мордовця з О. Кониським, А. Коваленком, В. Немировичем-Данченко, В. Гнатюком, В. Антоновичем, В. Ігнат'євою, В.Величко та Д. Гребенюком. Основу листування складало обговорення літературних творів Д. Мордовця. Також у музеї представлені документи, що свідчать про суспільну діяльність Д. Мордовця, а саме «Статут товариства імені Т.Г. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, учням у вищих навчальних закладах Санкт-Петербургу»¹¹⁹. Фонди музею вміщують рукописи творів («Під небом України», «Із пережитого») Д. Мордовця, його замітки в газетах, фото із підписом письменника, ікони, що належали родині письменника.¹²⁰ В архіві є листування Д. Мордовця з українським поетом Яковом Щоголем та його донькою К. Шеховською. У листуванні вони активно обговорювали питання української літератури та мови, зачіпали теми формування українського наріччя на території Російської імперії. Особливістю даного листування є те, що в одному із листів збереглися вірші Я. Щеголя, які не були

¹¹⁷ Там само. – Ф. 1082. – оп. 1. – Спр. 3. Письма М.С. Грушевского Д.Л. Мордовцеву, О.М. Кулиш (Ганні Барвінок). 23 августа 1903 г. - 24 сентября 1903 г. – 6 арк.

¹¹⁸ Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського. – інв. № АД 1933. – оп. 225. – Архивные материалы украинских писателей и общественных деятелей XIX - начала XX ст. (Костомарова Н.И., Нечуя-Левицкого И.С., Мордовцева Д.Л., Глибова Л.И., Кулиша П.А. и А.М. Кулиш (Г. Барвинок).

¹¹⁹ Там само. – Інв. № АД 1933. – Спр. 18. Архивные материалы украинских писателей и общественных деятелей XIX - начала XX ст. (Костомарова Н.И., Нечуя-Левицкого И.С., Мордовцева Д.Л., Глибова Л.И., Кулиша П.А. и А.М. Кулиш (Г. Барвинок). Документи про суспільну діяльність Д. Мордовця. Устав Общества имени Т.Г. Шевченка для воспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях С.-Петербурга.

¹²⁰ Там само. – Інв. № АД 1933. – Спр. 113. – Друкована книга (з архіву Д. Мордовця). – 107 арк.

опубліковані ніде, окрім особистих нотаток. Це були вірші «Розумна мати» та «Заплачу, зацілую».¹²¹

У колекціях Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М. Коцюбинського (№ А-4817 – А-5136) зберігаються листи Д. Мордовця до редакції «Мінський листок», Львівського академічного братства, у яких письменник звертається з проханням опублікувати його твір «Козаки і море». Також наявна кореспонденція з І. Липою, В. Зозулею, М. Тризни-Яцковським, А. Хвисюном, М. Федоровським, Н. Туробойським, М. Кононенком, В. Левицьким, Г. Коваленком, О. Катренком, А. Гатцуком, Д. Яворницьким, Є. Чикаленком, А. Білиловським, А. Білило, І. Висоцьким, О. Волошиним.¹²² Основою полеміки стало обговорення робіт автора. Зокрема, Д. Мордовець показує своє бачення тогочасних подій та відстоює свої погляди та ідеї, які презентовані у творах та статтях письменника. Збереглося листування Д. Мордовця з українськими письменниками та поетами К. Білиловським, Я. Жарко, М. Кисилем, О. Огоновським, М. Павликом, В. Левицьким. Здебільшого це була полеміка творчого характеру, взаємообговорення напрацювань. З Кесарем Білиловським у Данила Мордовця досить часто не співпадали погляди на форми транслювання української історії. В одному з листів К. Білиловський звинуватив Данила Лукича в українофільстві, говорячи, що він лише опосередковано зачіпає теми України, щоб бути «своїм».¹²³ Натомість В. Левицький у листах до Д. Мордовця писав з великою шаною та вдячністю за обрану ним тематику робіт. Він зауважував, що напрацювання у

¹²¹ Там само. – Інв. № АД 1933. оп. 225. Спр. 6. Рукопис невідомого автора з корегуванням Д. Мордовця. – Спр. 6. – 84 арк.

¹²² Там само. – Інв. № АД 1933. Листи Івана Липи Д. Мордовцю з Полтавського повіту. 1900 р., 4 арк; Лист В. Зозулі, С. Бринька, П. Цвіркуна Д. Мордовцю з м. Челябінська Оренбурзької губернії (без дати), 1 арк.; Листи Михайла Тризни-Яцковського Д. Мордовцю з Ровенського повіту Волинської губернії. 1898 р., 6 арк.; Листи Антона Хвисюна Д. Мордовцю з Миколаєва. Березень. 1894 р., 8 арк.; Лист Нестора Туробойського Д. Мордовцю зі Львова. 12.04.1886 р., 4 арк.; Листи Д. Яворницького Д. Мордовцю. 28.01.1887 - 5.02.1900 рр., 30 арк.; Листи Є. Чикаленка Д. Мордовцю з Мардаровки Херсонської губернії. 1896 - 1897 рр. – 14 арк.

¹²³ Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М. Коцюбинського. – Інв. № А-4828. Лист А. Біловського Д. Мордовцю. 01.11.1900 р., 2 арк. Інв. № А-4829, А-4836, А-4844, А-4846, А-4848, А-4852. Листи А. Білиловського Д. Мордовцю. 08.12.1892 - 14.01.1893. – 10 арк.

романах «Сагайдачний» та «Кримська неволя» мали цінний вклад в популяризацію історії України.¹²⁴

Окремо хотілося б зазначити, що, на жаль, значна інформаційна база зберігається і в країні-агресорці – РФ. Не маючи можливості відвідати особисто і ознайомитися з архівними матеріалами, ми проаналізували їх використання у працях російських дослідників, оскільки документальна складова архівної україніки поглиблює знання з обраної теми. І хоча російські дослідники «не бачили» ні української ментальності Д. Мордовця, ні тематики історії України у творах письменника, ні його україномовних праць, втім вони дають нам інформацію про місця зберігання документів, рукописів, листів Д. Мордовця. Найбільші колекції документів представлені в Рукописному відділі Інституту російської літератури («Художній альбом або риси з життя Віри Мордовцевої та ін. осіб, достойних уваги і укладений Мордовцевим Данилом Лукичем», листи В. Буреніну, М. Некрасову, О. Суворіну, С. Юр'єву та ін.); у відділі Рукопису Російської національної бібліотеки (листи); в Державному архіві Саратовської області представлена інформаційна записка «Про діяльність М. Костомарова та Д. Мордовця в Саратовській губернській комісії. Це етнографічні замітки, протоколи засідань комісії, прийняті постанови та рішення. У фондах цього архіву є листи, виписки з літературних творів Д. Мордовця. У Державному архіві Російської Федерації зберігаються документи з агентурними донесеннями та записками про твори Д. Л. Мордовця «Знамення часу», виписки з листів Д. Мордовця з Саратова до М. Костомарова в Петербург про необхідність «Нової програми для людства і поєднання науки та мистецтва з суспільним життям». У Державному архіві Ростовської області є також чимало документів щодо життя Д. Мордовця. Це протокол засідання правління газети «Приазовський край» про запрошення публіциста Д. Мордовця до співпраці. Листи до брата Миколи, табелі про успішність Д. Мордовця – учня Саратовської гімназії, біографічна анкета Д. Мордовця, його особиста справа за 1902 р. та ін. Звісно,

¹²⁴ Там само. – Листи В. Левицького Д. Мордовцю з Галичини. 28.04.1886 - 6.01.1891 рр. – 19 арк.

архівна україніка є невід'ємною частиною української джерельної бази, і вважаємо, що знати її треба навіть якщо вона належить ворожій нам державі.

До *другої групи* варто віднести літературний наратив Д. Мордовця. Так, важливим джерелом є праці: «Ідеалісти і реалісти»,¹²⁵ «Лжедимитрій»¹²⁶, «Знамення часу», «Дванадцятий рік», «Соловецьке сидіння», «Великий розкол», «Мамаєво побоїще», «Пан Великий Новгород»,¹²⁷ «Історичні повісті» «Сагайдачний», «Гайдамащина», «Цар і гетьман», «Архімандрит-гетьман», «Нові люди», «Жертви вулкана. З останніх днів Помпеї», «Замурована цариця», «За чий гріх? З часів Разіна», «Смерть Єрусалима», «Вельможна панна» та ін.¹²⁸ Данило Лукич активно займався вивченням історичних процесів та їх впливом на суспільство. Так, дані джерела є цінними для вивчення питання формування земств, судочинної системи, розподілу влади на місцях. Також Д. Мордовець досліджував роль жінки у світовій історії, згадуючи княгиню Ольгу, Жанну д'Арк та інших впливових жінок в історії.¹²⁹ Цінним довідником для дослідників діяльності земств стала книга Д. Мордовця «Десятиліття російського земства», де він одним з перших вивчає і описує цілий ряд картин побутового життя, даючи безліч портретів помісних діячів.

Слід наголосити, що тематика праць Данила Лукича була різноманітною, однак він намагався висвітлювати ті теми, які раніше були маловивчені або ж, за різних причин, їх замовчували. Так, Д. Мордовець ставить питання про вивчення розбійницького руху на Дону у XVIII ст., однак його, приваблюють не керівники і можновладці, а «прості розбійники», у діях яких він бачить прояв «характеру цілої епохи». Саме тому вагомим джерелом стала праця Д. Мордовця «Напередодні волі» (окреме видання 1889 р. було вилучено і знищено на вимогу цензури), яка вміщувала справи земських судів, матеріали про катування кріпаків, про жорстокі поміщицькі

¹²⁵ Мордовцев Д.Л. Идеалисты и реалисты / Д.Л. Мордовцев. - М.: Книга, 1989. - 352 с

¹²⁶ Мордовцев Д. Лжедимитрий. - СПб.-1879. - 400 с.

¹²⁷ Мордовцев Д. Господин Великий Новгород. Ист. повесть Д. Мордовцева. - Москва: тип. А. Гатцука, 1882. - 304 с.

¹²⁸ Мордовцев Д. Полное собрание сочинений в 50-ти т.- СПб: Издание Н. Ф. Мертца, 1901-1902; Полное собрание сочинений в 60-ти т.- СПб, 1904 -1915.

¹²⁹ Мордовцев Д. Русские исторические женщины. Русские женщины нового времени.- СПб.: Издание К.И. Плотникова, 1874. - 563 с.

розправи.¹³⁰ Автор ставить не лише актуальні питання публіцистики, а й розкриває історичне підґрунтя проблем поміщицької Росії, намагаючись створити власну концепцію розвитку країни. У цій документальній книзі чітко прослідковується метод усієї історичної прози Мордовця, як наукової так і белетристичної: від документа, факта – до яскравого і узагальненого образу; від образу – до суспільно-історичної закономірності.

Значну увагу Д. Мордовець приділив питанням розколу церкви. Так, даній тематиці були присвячені такі роботи як «Соловецькі сидіння», «Великий розкол», «Ідеалісти і реалісти», «Дворянин-старовір».¹³¹ Тема розколу стала для Д. Мордовця однією із центральних як для вивчення історичних процесів, так і для суспільних. Автор заявляв, що тематика розколу виявилася сполучною ланкою між історіософією та пошуком культурного підґрунтя для відновлення втраченої національної єдності.¹³² Фактично, Данило Мордовець змальовує розкол як внутрішній конфлікт російського суспільства, яке почало інтенсивно розвиватися.

На особливу увагу заслуговує роман «Великий розкол» (1884).¹³³ Зіставляючи фанатизм розкольників і жорстокість їхніх переслідувачів, Мордовець виділив в історії розколу найяскравіші епізоди (подвижництво Морозової і Авакума, самовідданий захист розкольниками Соловецького монастиря) і спробував поєднати в одному творі дуже різноманітні жанри: документалізм, історичну хроніку і мелодраму. Автор розкриває події XVII ст., причиною яких стала церковна реформа, що відбулась, зокрема, за сприяння патріарха Никона та призвела до появи старообрядницьких течій.

В повісті «Соловецькі сидіння» продовжується розкривати релігійних питань після проведення церковної реформи. Так, Д. Мордовець зосередився на висвітленні подій 1668-1676 років, а саме протистоянні прихильників Соловецького монастиря

¹³⁰ Мордовцев Д. Накануне воли. – Полн. собр. соч.: в 60-ти т. – СПб.: И.П. Перевозчиков, 1910. – 245 с.

¹³¹ Мордовцев Д. Славянские драмы. – СПб.: Тип. В.С. Балашова. – 1887. – 274 с.

¹³² Там само. – С. 112.

¹³³ Мордовцев Д. За чьи грехи? Великий раскол. – Москва: Правда., 1990. – 624 с.

проти церковних реформ патріарха Никона.¹³⁴ Автор намагається передати не лише сам перебіг подій протистояння, а й занурити читача в атмосферу суспільно-політичних поглядів тогочасної Російської імперії.

Наприкінці XIX ст. виходить друком повість Д. Мордовця «За чиї гріхи?», переповідаючи їх вустами Степана Разіна та протопопа Аввакума, який був противником церковної реформи Никона.¹³⁵ Повість є логічним продовженням роману «Великий розкол», проте окрім питань релігійних, автор розповідає історії із життя козаків, переповідаючи устами Степана Разіна. Повість наповнена багатьма героями, за що Д. Мордовця часом критикували, бо вони не завжди логічно поєднані між собою, наприклад, Степан Разін та Софія Урусова. Проте, помітно, що Д. Мордовець намагався скласти панорамний сюжет та відобразити всю суспільну та політичну ситуації, які відбувались в Росії.

Значною роботою у вивченні історії є роман Данила Мордовця «Ідеалісти і реалісти».¹³⁶ Робота була присвячена 200 – річчю Петра I, то зрозумілим є розподіл всього населення на дві групи: ідеалістів (до них автор відніс людей, які були проти політики Петра, а саме: Левін, Марія Гамільтон, Прозоновський, Версонофій) та реалістів (люди, які були прихильниками діяльності Петра та змогли закріпитися при владі за допомогою його політики, а саме: Меншиков, Шафиров, Ягужинський, Орлов). Фактично, увесь твір написано за допомогою ідеології супротиву. Це можна прослідкувати не лише у протистоянні героїв, а й у тому, як зіставляє осередки скупчення різних шарів населення, а саме міста Санкт-Петербург (місто «реалістів») та Москву і Київ (міста «ідеалістів»). Автор зачіпає теми відносин батьків і дітей, євангелістські теми, так згадуються притчі про Блудного сина, Проповіді Ісуса. Також акцентує увагу на українських діячах, які виступали поборниками свободи.

Загальну картину політичних процесів Данило Мордовець висвітлює у своїй роботі: «Політичний рух російського народу».¹³⁷ Автор акцентує свою увагу на

¹³⁴ Мордовцев Д.Л. Соловецкое сидение. – М.: Книга., 1880. – 214 с.

¹³⁵ Мордовцев Д. За чьи грехи? Великий раскол. – Москва: Правда., 1990. – 624 с.

¹³⁶ Мордовцев Д.Л. Идеалисты и реалисты. – М.: Книга., 1989. – 352 с.

¹³⁷ Мордовцев Д. Политическое движение русского народа. – СПб., 1871. – Ч.1.– 630 с.

процесах політичних рухів та повстань, протягом твору він згадує про діяльність таких героїв як Отаман Беркут, Разін, Пугачов, Замітаєв. Він не лише описує їх діяльність, а подає аналіз кожного із персонажів. Д. Мордовець зацентрував увагу на історії самозванців, які тривали час існували в російській історії та намагалися повпливати на свідомість народу, який не завжди був освіченим. Самозванці виникали з ціллю поживи та влади над людьми. Один із розділів праці: «Типи сучасної понизової вольниці» присвячений вивченню двох типів понизової вольниці. Д. Мордовець на прикладі головних героїв аналізує понизову вольницю. До того ж автор проводить паралелі російської понизової вольниці з Англією. Фактично, Д. Мордовець наголошує, що нова система не завжди приносила успіхи і досить часто люди розплачувалися за своє бажання перейти на новий суспільно-політичний устрій. Таким чином, автор привертав увагу суспільства до гострих соціально-політичних та економічних подій.

Вагомою роботою Д. Мордовця є роман «Великий Новгород».¹³⁸ Роман складається з 21 розділу і висвітлює події з XV століття, під час об'єднання російських земель навколо Москви. Автор проаналізував дії влади, яка з ціллю збільшити свої привілеї і задовольнити особисті амбіції, під приводом боротьби за релігійне і політичне єднання сіяли в народі смути, штовхали на розкол, духовне збіднення і війни. Розділ 13 присвячений Шелонській битві 1471 р. між московськими військами на чолі з воєводою Данилом Холмським та новгородським ополченням під командуванням Дмитра Борецького. В результаті битви Новгород зазнав важкої поразки, були знищені найкращі воїни, що зумовило остаточну поразку Новгородської республіки та підпорядкування її Москві під час наступної московсько-новгородської війни 1477-1478 року. Зокрема, у частині «Казні на Русі» повідомляється про тортури, які вимушені були пережити люди з приходом московських загарбників, наприклад історія про жінку з донькою, які тікали від військ. Д. Мордовець змальовує ситуацію, яка склалась на околицях Новгорода,

¹³⁸ Мордовцев Д. Господин Великий Новгород. – Русский исторический роман. – 2010. – 464 с.

зокрема про грабежі, насильницькі дії, які охопили всю територію міста та ближніх земель.

Письменник окремо присвятив розділи діяльності московського князя Івана III Васильовича, який розпочав приєднання та покабалення Новгороду. Автор майстерно змальовує бойові дії, роль селянства, жінок, духовенства під час бойових дій. До того ж, намагається охарактеризувати образ воїна-загарбника, його риси характеру, настрої, погляди. Розділ 20 подає відомості про останні дні Новгороду. Д. Мордовець показує наскільки важко було людям, московіти повністю нищили все живе на території міста, спалювали храми, будинки. Люди намагалися швидше померти аби не відчувати тортур та знущань із боку московських загарбників. Загалом, праця «Великий Новгород» є багатою на історичний фактаж, фольклорні замітки та статистичні дані.

Цінною роботою є роман Д. Мордовця «Авантюристи»¹³⁹, виданий у 1886 р. Роман присвячений рокам правління Катерини II (1762-1796), особливо діяльності її придворних фаворитів. Так, автор висвітлює яким чином впливали романи Катерини II на суспільно-політичні процеси в Російській імперії. Фактично, висвітлюються питання державної зради, фальсифікації документів державного значення та в цілому вплив на діяльність Катерини II і її законодавчі рішення. Зокрема Данило Лукич розкриває питання боротьби між собою фаворитів Катерини II, які намагалися отримати якомога більше влади та привілеїв. Так, на особливу увагу заслуговують постаті генерала Семена Зорича та Григорія Потьомкіна, які виступають фігурантами багатьох справ, зокрема підробка державних документів. У творі детально розкривається тема фальсифікації асигнацій, що спровокувала падіння авторитету генерала Зорича в очах Катерини II. Данило Мордовець подає відомості про діяльність Зорича, який був шеф-генералом Охтирського полку. Ця інформація несе неабияку цінність, оскільки розкриває вплив російського політикуму на українське військо, суспільно-політичні процеси та наративи, які активно насаджувалися за часів Катерини II.

¹³⁹ Мордовцев Д. Авантюристы. Исторический роман. – СПб.: Тип. В.С. Балашова, 1886. – 325 с.

У повісті «Останні дні Єрусалиму» Данило Мордовець висвітлює боротьбу єврейського народу проти завойовників. Ключове місце автор відводить постаті римського полководця Веспасіана та облозі фортеці Йопатати.¹⁴⁰ Д. Мордовець аналізує всі події з точки зору християнина, додаючи певним фактам власної оцінки. Автор проводить паралелі між єврейським народом та українським народом, описуючи процеси боротьби за свободу, за власну землю. Хоча намагаючись уникнути прямих висловів про український народ, він майстерно забарвлює образи героїв повісті, надаючи їм приховані змісти. Повість чітко відображає ключові погляди Данила Мордовця, які він дотримувався протягом всього свого життя: боротьба народів за свободу, права, віру, соціальні гарантії.

До теми світової історії Данило Мордовець повертається в романі «Жертви вулкану. Останні дні Помпеї», у якому автор розповідає про виверження вулкану Везувію в 79 р. н.е., в наслідок чого розпеченою лавою було знищено три міста: Помпею, Стабію та Геркуланум.¹⁴¹ Д. Мордовець не лише переповідає давньоримську історію, а намагається провести паралелі з українською історією. Зокрема, в ролі Везувію виступала Російська імперія як осередок поганого, а в ролі знищених міст була Україна, яка потерпала через дії імперського уряду. Так, у творі Д. Мордовець писав: «як грім серед ясного неба пролунав потужний вибух, що вразив земні надра, потім пішов жахливий гуркіт. Приголомшені й налякані люди побачили, що над Везувієм піднявся стовп пилу, вогню, диму та попелу. А потім схилами гори потекла, знишуючи все на своєму шляху, густа розпечена лава. Люди не знаходили собі порятунку. Одні згоряли живцем у стікаючій лаві або були поглинені землею, що розверзлася, а інші задихалися від попелу і диму. За кілька хвилин загинули тисячі та тисячі людей».¹⁴² Таким чином, автор завуальовував історичні процеси, які були на території України, щоб обійти цензуру російського уряду.

¹⁴⁰ Мордовцев Д. Последние дни Иерусалима: Историческая повесть // Полн. собр. соч.: в 60-ти т. – СПб.: И.П. Перевозников, 1904. – Т.8. – 188 с.

¹⁴¹ Мордовцев Д. Жертвы вулкана. Последние дни Помпеи // Полн. собр. соч.: в 60-ти т. – СПб.: И.П. Перевозников. – 1904. – 406 с.

¹⁴² Там само. – С. 36.

Схожі мотиви та ідеї прослідковуються у більшості робіт Данила Мордовця, присвячених світовій історії. Причому особливістю автора є саме залучення історії Стародавнього Риму та Греції. Подібна тематика розкрита й в інших працях Данила Мордовця. Зокрема праці «Цар без царства, з останніх днів царства Імеретинського», «Прометееве потомство, з останніх днів незалежності Ахазії», «Державний тесляр» «Вельможна панна» містять складний історичний підтекст, закладений автором, порівнюючи світові суспільно-політичні процеси з діяльністю Російської імперії та життям українців.¹⁴³ Данило Мордовець у творах зображував протистояння двох полярних героїв, причому одного більш впливовішим, інший же виступав у ролі жертви¹⁴⁴.

Загалом, Д. Мордовець у своїх роботах зосереджувався на дослідженні суспільно-політичних, соціальних, культурних процесів в світовій історії. Для написання творів залучав архівні матеріали, фольклорні пам'ятки, усні перекази та почерпав ідеї від колег-літераторів. Працюючи з великими масивами архівних матеріалів, можна стверджувати, що роботи Д. Мордовця мають автентичний та правдивий характер, хоча варто зауважити, що автор використовував велику кількість художніх прийомів, щоб зацікавити читачів.

Повісті «Цар і Гетьман»¹⁴⁵, «Сагайдачний»¹⁴⁶, «Дві долі та Палій»¹⁴⁷, «Гетьман Мазепа: історичний роман у 2 томах»¹⁴⁸, «Гайдамащина»¹⁴⁹, «Кримська неволя»¹⁵⁰, оповідання «За українську дитину», «Козак-нетяга», «Напад на Січ»¹⁵¹, «Тиміш і фанатик»¹⁵² присвячені історії України. Дана група джерел є цінною для оцінки

¹⁴³ Мордовцев Д.Л. Исторические повести // Полн. собр. соч.: в 60-ти т. – СПб, 1904-1908.

¹⁴⁴ Глинский Б. Литературная деятельность Д.Л. Мордовцева // Исторический вестник, 1905. – № 6. – С. 946.

¹⁴⁵ Мордовцев Д. Царь и гетьман / Киев: Савега, 1992. – 304 с.

¹⁴⁶ Мордовець Д. Сагайдачний. Палій. Історичні оповідання. – К.: Дніпро, – 1966. – 421 с.

¹⁴⁷ Мордовцев Д. Новые исторические повести и рассказы. – СПб.: Тип. В.С. Балашова, 1885. – 266 с.

¹⁴⁸ Мордовець Д. Історичні повісті. – К.: Вид-во худож. літ., 1966. – 420 с.

¹⁴⁹ Мордовець Д. Гайдамащина. Історична монографія. – Дніпропетровськ: Січ., 2004. – 360 с.

¹⁵⁰ Мордовцев Д. Крымская неволя: Историческая повесть. – СПб.: Тип. В.С. Балашова, – 1886. – 276 с.

¹⁵¹ Мордовець Д. Напад на Січ. – N.-Y.: «Свобода», 1915. – 16 с.

¹⁵² Мордовцев Д. Тимош и фанатик: Исторические повести. – СПб.: Тип. А.Е. Ландау, 1891. – 160 с.

світогляду та суджень Данила Мордовця по відношенню до України. Автор описує ключові історичні події на теренах України та їх вплив на населення. Зокрема, у творах «Кримська неволя» та «Гайдамаччина» можна прослідкувати не лише історичні процеси, а й зануритися у вивчення традицій українського народу, фольклорні надбання, описи побуту. До того ж, Д. Мордовець майстерно змальовував ландшафти України. Фактично, Данило Мордовець своїми дослідженнями дає можливість зрозуміти всю сутність народних рухів на теренах України.

Найбільший інтерес викликали історичні дослідження Д. Мордовця, написані на основі широкого залучення архівних матеріалів, присвячених насамперед історії народних рухів, різним історично обумовленим формам антикріпосницьких виступів народних мас – «понизова вольниця», бунтарство, бродяжництво, діяльність самозванців, розкольників, рух Пугачова, коліївщина, гайдамаччина. У 1870 р. виходить друком роман Д. Мордовця «Гайдамаччина». На думку письменника поява руху гайдамаків була закономірним явищем. Д. Мордовець максимально наближає читача до історичної події. Автор розповідає про гайдамаків не за рахунок «заглядання у приватне, домашнє життя», а за допомогою розгортання тих індивідуальних змін, що відбувалися, на його думку, з історичними особистостями, представленими ним у ролі персонажів. Автор акцентує увагу на факторах, які сприяли зародженню гайдамацького руху: судочинна система, віросповідання, відсутність раціонального земельного поділу, обмеження прав та свобод населення. Данило Лукич, як митець, показує пряму залежність долі своїх персонажів від змін в історії, разом з цим показуючи повноту вибору їх дій. Автору вдається створити не просто копію історичної хроніки, а змусити історичну хроніку розкритися як твір мистецтва зі всіма притаманними рисами художньої праці.

На думку Д. Мордовця, в основі народних рухів України «лежала та безвихідь становища, в яку було поставлено народ, прикро сформованим для нього державним ладом і тією історичною несправедливістю до нього, яка, хоч і була закріплена, так би мовити, і юридично освячена, але з якою не могло примиритися ні моральне

почуття народу, ні його громадянський сенс».¹⁵³ Данило Лукич завжди переймався долею рідного краю, звідки родом були його предки, синівську любов до якого проніс через усе життя. Так, у повісті «Кримська неволя» він зазначав, що українське селянство доведене до крайності безправним існуванням на своїй землі, де панував деспотизм тих осіб, які встигли захопити силою чи обманом, хто булаву, хто військову чорнильницю з пером (секретарську гідність), хто більше награвував землі, лісів, млинів, заводів, рибних угідь і пасік».¹⁵⁴ Таким чином, праці Данила Мордовця дають можливість більш глибоко оцінити політичне та суспільно-економічне становище українського народу в XVIII ст.

У романі «Сагайдачний»¹⁵⁵ автор привертає увагу читача як до масштабної історії: опису та оцінки діяльності гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, так і до деталей: змалювання побуту, народних настроїв, протестів. Данило Мордовець у романі використовує велику кількість матеріалів народної творчості, фольклору. Автор майстерно проводить паралелі між Україною та Російською імперією, причому варто зауважити, що він подає це не лише шляхом порівняння людей або державної політики, а через опис природи, побуту, щоб показати цінність таких простих, проте суттєво різних речей. Цінним джерелом є дана робота для аналізу структури Запорозької Січі, її масштабів та устрою. Данило Мордовець майстерно та натхненно зачепив усі сторони життя українського народу: козаків, духовенства, отаманів, селян, робітників. Автор зображує події на контрасті, з одного боку це злиденне життя українського народу, а з іншого боку багатство та розкіш польської шляхти та русичів. Неабияку роль Д. Мордовець віддає вірі. Він пише, що для українського народу завжди була важливою віра та релігійність. Цікавою є й особистість Петра Сагайдачного, оскільки Мордовець попри схильність до його діяльності, не ідеалізує його, а намагається охарактеризувати його діяльність, його ідеї, залишаючи за читачем можливість проаналізувати та дати оцінку його діям.

¹⁵³ Мордовець Д. Гайдамащина. Історична монографія. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – С. 63.

¹⁵⁴ Мордовцев Д. Крымская неволя: Историческая повесть. – СПб.: Тип. В С. Балашова, 1886. – С. 52.

¹⁵⁵ Мордовець Д. Сагайдачний. – Львів: Каменярь, 1989. – 302 с.

Праця «Цар і гетьман»¹⁵⁶, ключовими постатями якої виступають Петро I та І. Мазепа відображає всі сторони життя обох героїв, від особистих стосунків, сімейних перипетій до їх політичних поглядів та політики. Йдеться про підписання Коломацьких статей, становища козацтва. Особливу увагу відведено взаєминам Петра I та І. Мазепи. В особі Петра I автор змальовує «фанатичного стратега», який попри все хотів помститися шведам після битви під Нарвою. Натомість І. Мазепу Д. Мордовець показує поборником за свободу українського народу. Праця розкриває суть становища українців за гетьманування І. Мазепи, розкриваючи його наміри та взаємовідносини з Карлом XII та Петром I.

Важливий вклад у вивчення історії України зробила повість Д. Мордовця «Архимандрит-гетьман»¹⁵⁷, яка вийшла друком у 1884 році. Праця була присвячена сину відомого українського гетьмана Богдана Хмельницького – Юрію. У творі автор передає зміст Гадяцького трактату через коментарі козаків, які знали ціну обіцянок польського уряду. Зображено таку подію як битва під Чигирином, так званий «чигиринський погром». Фактично, руйнацією гетьманської столиці закінчилося це протистояння. Мордовець пише, що Ю. Хмельницький був засмучений, що не вдалося вберегти місце, де його батько та він здобували гетьманську владу. Автор подає нам опис зруйнованого Суботова.

Вагому роль у творчості Д. Мордовця зіграла поява низки оповідань, які автор написав на основі архівних документів, віднайдених у м. Саратові, які зберегли відомості про козацькі походи на Дону, про родинний побут, народні рухи та законодавчу політику урядів. Зокрема, твори «Старці» (1855), «Дзвонар» (1859), «Солдатка» (1859), «Замітаєв» (1859) стали новим віянням в творчості Мордовця.¹⁵⁸ Всі ці твори є досить близькими за стилістикою та тематикою. Вони відображали тему народного життя, у якому переважають гуманістичні й демократичні тенденції. Розкривалися теми національно-визвольних рухів та селянства.

¹⁵⁶ Мордовцев Д. Царь и гетьман. – Киев: Савега, 1992. – 304 с.

¹⁵⁷ Мордовцев Д. Архимандрит – гетьман. Историческая повесть. – М.: Типогр. Т. Малинского, 1884. – 176 с.

¹⁵⁸ Мордовцев Д. Славянские драмы // Полн. собр. соч.: в 60-ти т. – СПб.: Тип. В.С. Балашова. – 1904. – 274 с.

Окремо варто виділити казки Д. Мордовця, написані українською мовою: «Ох», «Коза-Дереза», «Казка про королеву Катерину» та «Казка про Івашечка і про відьму».¹⁵⁹ Казки містять факти з героїчного минулого України, натуралістичні описи тогочасного світу. Збережено інформацію про побут населення, автор також неодноразово наводить описи природи, традицій, звичок населення, саме сільського простого люду. Цікавим є те, що автор надає персоніфікації багатьом тваринам, наводить багато епітетів та метафор при описі стилю життя селян. Д. Мордовець використовував при написанні казок матеріали, зібрані під час фольклористичних розвідок.

Вагоме місце у своїй творчості Д. Мордовець присвятив темі козацтва. Сам письменник походив із козацького роду, що й спонукало його до прославлення діяльності козаків. Зокрема, автор у своїй повісті «Козаки і море»¹⁶⁰ розповідає про побут українських козаків, походи, традиції та їх життя на о. Хортиця. У поемі автор виступає поборником української мови. Козацтво в творах Д. Мордовця («Козаки і море», «Напад на Січ»)¹⁶¹ зображується одним із наймогутніших формувань в історії України, зокрема козацькі звичаї, образ самого козака досить часто ідеалізовані. Д. Мордовця звинувачують у надмірному використанні фольклорних джерел, що й принесли особливої гіперболічної мужності козакам. Фактично, козацтво у творах Д. Мордовця досить романтизоване і символізується з образом мужності, сили і слави українського народу, а на противагу автор змальовує турків як образ ворожої, чужої сили. Варто зауважити, що неабияку роль Мордовець відводить у своїх роботах саме туркам, яким протистояли козаки. Загалом, тема козацтва стала лейтмотивом у багатьох інших творах автора. Д. Мордовець проводив порівняння багатьох історичних процесів саме з козацтвом: це було політичні устрої, політичні рухи, виступи та навіть опис побуту.

¹⁵⁹ Мордовець Д. Оповідання. – Спб.: Типографія В.С. Балашева, 1885. – 95 с.

¹⁶⁰ Мордовцев Д. Козаки и море. Стихотворные отрывки из истории морских походов Запорожского казачества, в начале XVII века // Малорусский литературный сборник. – Саратов: В типографии губернского правления, 1859. — С. 7–172.

¹⁶¹ Мордовець Д. Напад на Січ. / N.-Y.: «Свобода». – 1915. – 16 с.

У 1884 р. з'явилась збірка оповідань Данила Мордовця, яку він написав після своєї мандрівки до України. Так, в оповіданнях «Під небом України»¹⁶², «За що ж», «Сон не сон» автор розкриває особливості Чернігівщини, яку йому вдалося відвідати. Описано побут населення, інфраструктура, зокрема залізниця. Д. Мордовець значне місце в своїх роботах відвів змалюванню природи краю.

Протягом свого життя Д. Мордовець має тісні зв'язки з багатьма літераторами. Окрім дружби їх поєднувала спільні ідеї та погляди на літературу, історію, в цілому на життя. Саме тому, Д. Мордовець видає ряд заміток та рецензій на твори своїх колег. У 1896 р. написав інтродукцію до ілюстрованого видання «Кобзаря» Т. Шевченка, де переповів історію козацтва та дав свою оцінку творам.¹⁶³ Він друкує статтю «Роковини Шевченка в Петербурзі», спогади про зустрічі з поетом «З минулого та пережитого». Д. Мордовець цінував Тараса Шевченка, відстоював думку, що Кобзар заклав основи справжньої народності в українській літературі.¹⁶⁴ У 1882 р. видає брошуру «За крашанку – писанку» (псевдонім Сліпченко-Мордовець Данило), яка стала відповіддю на раніше опубліковану працю П. Куліша «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року», у якій піддав критиці осудження П. Кулішем селянсько-козацьких повстань, приниження ролі народних мас в історії України.¹⁶⁵ Д. Мордовець публікував замітки до творів М. Костомарова, Б. Грінченка, М. Драгоманова.

Письменник брав активну участь у проведенні літературних вечорів, зокрема Шевченківських заходів, на яких допомагали вихідцям з України, які проживали на території Росії. На зустрічах збиралися колеги-літератори, які проводили творчі зустрічі. За матеріалами зустрічей Д. Мордовець публікував замітки, однак не всі вони побачили світ через цензуру влади. Зокрема, відомо про есе на тему театру, який він неабияк любив та підтримував. Так, світ побачило есе «Театр життя» та

¹⁶² Мордовцев Д.Л. Под небом Украины // Исторический вестник. - 1884. - 594 с.

¹⁶³ Мордовцев Д. «Кобзарь» Т.Г. Шевченко // Русское слово. - 1860. - № 6. - С. 47 - 53.

¹⁶⁴ Мордовцев Д. (Воспоминания) // Саратовский листок. - 1905. - № 3. - 15 июля.

¹⁶⁵ Сліпченко-Мордовець Д. За крашанку-писанку П. Кулішу. - Спб., 1882. - 42 с.

нарис на тему української культури «Культурний образ України».¹⁶⁶ Писав рецензії на вистави М. Кропивницького і П. Саксаганського.

Важливим джерелом із вивчення творчості Д.Мордовця є його біографічні праці. Він пише про свої зустрічі з видатними діячами української культури «З минулого та пережитого» (про Тараса Шевченка)¹⁶⁷ і «Про незабутнє» (Микола Костомаров та Михайло Драгоманов).¹⁶⁸ Особливістю цих робіт є те, що вони написані українською мовою свідчить, що український народ, українська культура були головними «героями» всього його свідомого життя.

Загалом, питання української історії завжди було актуальним для Данила Мордовця; він підіймав теми політики, соціального життя, суспільних рухів. Не оминав увагою автор возвеличення славетного минулого України: козацтва, гайдамаччини, героїв народної історії тощо. Вивчення історії України не обмежувалось виключно архівними матеріалами та документальними відомостями. Д. Мордовець займався фольклорними розвідками, збирав переписи та згадки населення, щоб глибоко розкривати історичні процеси, надаючи їх особливого художнього шарму.

Вибір методологічних засад і дослідницької стратегії дисертаційної студії був продиктований особливістю та специфікою предмета й об'єкта, пов'язаних із вивченням літературного наративу Д. Мордовця.

Наратив як термін продукує широку палітру пізнавальних смислів та інструментальних ролей. У світлі нашого дисертаційного дослідження наратив тлумачиться у трьох взаємопов'язаних і взаємодоповнюваних смислах: а) наратив як стратегія осмислення навколишнього соціального й культурного світу, котрий органічно сполучає різні пласти історичного часу – минувшини, сучасності і прийдешності; б) наратив як маркер ідентичності його автора, що особливо

¹⁶⁶ Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського. Ф. 1933. Архівні матеріали українських письменників та громадських діячів XIX – початку XX ст. (Костомарова Н.І., Нечуя-Левицького І.С., Мордовцева Д.Л., Глібова Л.І., Куліша П.А. та А.М. Куліш (Г. Барвінок). оп. 225.– Спр. 20. Вирізки з газет зі статтями Д. Мордовця або про нього. – 55 арк.

¹⁶⁷ Мордовцев Д. Из былого и пережитого // Воспоминания о Тарасе Шевченко.– К.: Дніпро, 1988. – С. 400 – 402.

¹⁶⁸ Мордовцев Д. Про незабутнє // Літературно-науковий вістник. – 1903.– № 4.– С. 44–57.

актуально для постаті, біографічної історії та творчої спадщини Д. Мордовця, розділених між українською й російською лояльностями; в) наратив як спосіб організації культурного простору і zarazом форма представлення національної культури у добу змагання світу колоніальних імперій із національними проектами пригноблених, «недержавних», колоніальних народів.

Відповідно до сформульованих мети і завдань дисертаційної роботи пріоритетна увага сфокусована на історичних вимірах, сюжетах і проблемах, які побутують у літературному наративі Д. Мордовця. Такий вибір є свідомою пізнавальною позицією дисертантки, зорієнтованою на постколоніальне висвітлення, потрактування й осмислення творчої спадщини цього письменника та публіциста. Саме тому у тексті дисертації назви російськомовних творів Д. Мордовця, частина з яких уже перекладена українською мовою, свідомо подаються українською мовою.

Варто наголосити, що наратив відігравав особливу роль у другій половині XIX – на початку XX ст., оскільки у самотутніх формах відображав змагання за репрезентацію місця й ролі народів / націй, держав, національних культур і літератур в історичному часі та просторі. Дисертаційна студія свідомо обмежена історичними контекстами, темами, сюжетами, представленими у літературному наративі Д. Мордовця. Вказані самообмеження є очевидними як з огляду на фахову належність нашого дисертаційного дослідження, так і зумовлені масштабом творчої спадщини Д. Мордовця. Велика й різноманітна спадщина письменника може вивчатися у розрізі низки інших фахових і дисциплінарних перспектив, зокрема літературознавчих, антропологічних, мовознавчих, які з очевидних на то причин винесені поза межі нашої роботи.

Почасти такий вибір також спричинений близькістю письменника до видатного українського історика-романтика М. Костомарова. У певному розумінні можемо стверджувати, що літературний наратив Д. Мордовця тривалий час сприймав впливи М. Костомарова, особливо щодо вибору історичних тем і сюжетів, їх белетристичної обробки, висвітлення народної історії, етнографічних і фольклорних практик тощо.

Іншим засадничим терміном, який поданий у дисертаційній роботі, є російська акультурація. Вона розглядається як базова основа великодержавного, імперського й колоніального привласнення української культурної спадщини ХІХ – початку ХХ ст. У дисертації акультурація розглядається як гвалтовна, нав'язана із гори агресивна, асимілююча модель імперської соціалізації, котра призвела до формування подвійної, синкретичної, але вкрай суперечливої, викривленої мовної й культурної свідомості. Багатовікова потужна російська акультурація справляла тотальний деструктивний вплив на українську науку, культуру, освіту, передусім витісняла її на маргінеси культурного простору. Російська акультурація була ключовим компонентом імперської колоніальної політики щодо українців і української культури.

Доречно підкреслити, що Д. Мордовцю випало жити у часи найсуворіших імперських заборон й обмежень щодо української мови та культури (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р.). Тому російська акультурація позначилася надзвичайно сильно як на його родинній історії, так і на мовних вимірах літературного наративу Д. Мордовця. Доречно вести мову про російські колоніальні кайданки, котрі письменник намагався скинути протягом усього свого життя. Зрештою у багатьох аспектах літературний наратив Д. Мордовця відображає типові риси руїницької російської акультурації діячів української культури і науки імперської доби, особливо другої половини ХІХ ст.

Окреслені вище терміни логічно сполучаються з проблемою ідентичності Д. Мордовця. Остання тісно пов'язана зі змаганням його лояльностей – українською й російською. Відтак у нашій студії термін ідентичність переважно тлумачиться у мовно-культурному сенсі. У світосприйнятті й поглядах Д. Мордовцева, як і більшості діячів ХІХ ст., боротьба української та російської лояльностей ще не досягнула рівня взаємовиключення, тобто того стану, коли вибір однієї з конкуруючих сторін – призводив до свідомого виключення супротивної сторони.

У дисертації використано методи, стратегії та терміни з класичної і некласичної історіографії й інших суспільних і гуманістичних дисциплін, зокрема літературознавства, етнопсихології, культурної антропології, культурології,

локалістики, регіоналістики й ін. Вони органічно сполучені з традиційними етапами дослідження – архівною, джерелознавчою й бібліографічною евристикою, критикою, інтерпретацією джерел, верифікацією та інформативною оцінкою фактографічних свідчень.

Вивчення історичних контекстів і сюжетів літературного наративу Д. Мордовця спонукало залучити міждисциплінарні ідеї й концепти, передусім з царини наративної філософії історії. Останні використано для потрактування провідних смислів у текстах письменника, аналізу романтичних впливів, діалогічної стилізації, мовних компонентів, антропоморфного уподібнення описів народної характерології українців тощо.

Стратегія деконструкції застосована для виявлення й окреслення прихованих, завуальованих і маргінальних смислів у прозаїчних і публіцистичних текстах Д. Мордовця, котрі циркулювали на полі імперської культури. Втім, авторка не намагалася з'ясувати рівень самостійності літературної мови Д. Мордовця щодо репрезентації змісту та побутуючих смислів, оскільки це виходить поза межі мети і завдань її дисертаційної роботи.

У дисертації широко вжито методи класичної та некласичної гуманітаристики, передусім компаративний метод. Цей метод застосовано на кількох рівнях: а) для зіставлення провідних образів української історії, котрі циркулюють у наративі Д. Мордовця; б) порівняння побудови сюжетів в історичній прозі письменника; в) зіставлення суспільних позицій Д. Мордовця з наближеними до нього діячами, як-от М. Костомаров і М. Чернишевський.

Очевидним доповненням компаративного методу є типологічний метод, який дозволяє генералізувати й упорядкувати спостереження стосовно світогляду і поглядів Д. Мордовця. Відтак типологічний метод використано для конструювання й систематизації уявлень про культурно-громадські й суспільні погляди Д. Мордовця у світлі домінуючих культурних, громадських, літературних трендів другої половини XIX – початку XX ст.

У дисертаційній роботі також застосовано діахронний і синхронний методи. Ці методи вжито для аналізу репрезентації історичних сюжетів і контекстів у

літературному наративі Д. Мордовця. Зауважимо, що діахронний метод, як правило, пов'язують із історичною періодизацією чи поділом минувшини на епохи й періоди у наративній розповіді (вертикальний поділ). У дисертації діахронний метод застосовано для аналізу представлення письменником певних історичних епох і явищ. Ідеться, насамперед про гайдамаччину, зокрема для з'ясування того, які соціальні і культурні контексти XVIII ст. модернізувалися автором літературного наративу у світлі соціальних і культурних викликів дореформеного і пореформеного суспільства середини XIX ст.

На відміну від діахронного методу, синхронний метод переважно вжито для осмислення наративного опису певного стану суспільства як уявної цілісності (горизонтальний поділ). Синхронний метод дозволив масштабувати та зіставляти певну подію, особу, предмет чи явище, описані у літературному наративі, з відомими історичними контекстами. Наприклад, співвідносити постаті літературних персонажів Д. Мордовця із відомими історичними особистостями.

Семантичний аналіз ужито к дисертації для витлумачення способу мислення Д. Мордовця, зокрема окреслення його представлення української історії, котре наслідувало романтичну манеру. Варто відзначити, що письменник майже до кінця життя залишався під впливом романтичної історіографії. Нові тренди кінця XIX – початку XX ст., передусім пов'язані з позитивізмом або натуралістичними чи метафізичними, трансцендентальними впливами майже непомітні у творчих практиках Д. Мордовця, що добре засвідчив семантичний аналіз його літературних текстів.

Врешті, у дисертації використано дослідницькі стратегії з локалістики й регіоналістики, котрі дозволили представити Д. Мордовця як людину культурного порубіжжя – уродженця Донщини з її мішаним етно- і соціокультурним середовищем. Ці стратегії вжито для аналізу низки історичних сюжетів і тем його текстів, пов'язаних із запорозьким і донським козацтвом.

Отже, історіографічний огляд провідної проблематики дозволив констатувати наявність великого масиву текстів, присвячених Д. Мордовцю і його творчій спадщині. Ці праці вирізняються жанровим і видовим розмаїттям, але у низці

аспектів є однобічними, передусім майже не висвітлюють історичної та культурної підоснови його літературного наративу.

Значною мірою такий стан речей зумовлений домінуванням протягом тривалого часом імперської та радянської історіографії, котрі суворо обмежували коло можливих тем, проблем і сюжетів у студіюванні творчості цього письменника й публіциста. Адже імперська та радянська наука здебільшого подавали Д. Мордовця як російського письменника, хоч іноді й закидали йому «українські відхилення» чи «фантазії». Звісно, літературні практики й тексти Д. Мордовця, його біографія, світосприйняття та погляди практично не розглядалися у світлі постколоніального переосмислення.

Огляд джерельної бази дозволив виявити і продемонструвати наявність різнопланових джерел, як опублікованих, так і не введених до наукового обігу, що уможливило підготовку нашої дисертаційної роботи. Варто підкреслити, що в архівних та музейних колекціях України зберігаються численні документи про життя та діяльність письменника як в особових фондах Д. Мордовця, так і у фондах діячів української науки та культури: М. Костомарова, Б. Грінченка, М. Грушевського, А. Тулуб, О. Шишацького. Їхня актуалізація сприятиме поглибленому аналізу текстів Д. Мордовця та його творчої лабораторії з перспективи постколоніального прочитання.

Аналіз історіографічної розробки та джерельної бази дозволив сформулювати провідну мету і завдання дисертаційної студії, а також обрати методи, терміни й стратегії для всебічного вивчення історичної підоснови літературного наративу Д. Мордовця.

Таким чином, дисертація зорієнтована на всебічне висвітлення місця й ролі письменника в українській історії та культурі у фокусі постколоніального переосмислення його творчої спадщини і біографії.

РОЗДІЛ 2. СВІТОСПРИЙНЯТТЯ ДАНИЛА МОРДОВЦЯ У СВІТЛІ ЙОГО ЖИТТЄВОЇ ІСТОРІЇ

2.1. Формування світогляду та становлення особистості письменника

Вивчаючи життя Данила Мордовця, праці біографів письменника вважаємо, що становлення його особистості та світогляду пов'язане із роками навчання, зростання в науковому та світоглядному напрямках, оточенням митця, його дружніми стосунками з М. Костомаровим, Є. Чикаленком, Б. Грінченком, І. Срезневським та багатьма іншими українськими діячами культури.

Дослідники життя та творчості Д. Мордовця вважають за доцільне виокремити 4 етапи його життєдіяльності: 1830 – 1854 – роки виховання та навчання в університеті; 1855 – 1873 (за виключенням трьох років (1864–1867)) – саратовський; 1873 – 1885 – петербурзький; 1885 – 1905 пов'язаний з життям в Ростові-на-Дону. Звісно кожен з них характеризується окремим етапом у творчості письменника та його опублікованими працями. Безперечно, є сенс такої хронологічної канви, завдяки якій ми можемо більш ґрунтовно вивчити його життєві та творчі пріоритети, наукові вподобання, письменницьку діяльність.

Народився Данило Мордовець в слободі Данилівці Усть-Медведицького повіту Області Війська Донського 19 грудня 1830 р. і належав до старовинного козацького роду. Його дід, Мордовець-Сліпченко, служив сотником при козаках, однак через політичні перипетії змушений був покинути Україну та перебратися на Дон, де потрапив у кріпосницьку залежність. За сімейним переказом, дід Мордовця був таємно пов'язаний із гетьманом Мазепою і довго зберігав архів із секретними документами козачого війська, за що й поплатився бігством. Проте, батько Д. Мордовця був вільним та працював управителем маєтку поміщиці Єфремової в Данилівці. Данило Лукич походив із багатодітної сім'ї: мав трьох братів та сестру, однак, коли діти були ще малими, батьки загинули. Їх виховання було покладено на далекого родича сім'ї - відставного козака Івана Устенка. Саме дядько прививав любов дітей до українського фольклору, усної народної творчості. Будучи дорослим, Данило Лукич часто згадував свого дядька та його розповіді про героїчне

минуле, про козаків, про співучу українську мову, якої він і навчив майбутнього письменника. Так, ще в молоді роки на підсвідомому розпочала формуватися українська ментальність майбутнього письменника.

Зрештою Д. Мордовець як особистість певною мірою сформувався як людина культурного, точніше соціо- й етнокультурного порубіжжя Донщини. З одного боку, його культурна свідомість, особливо мовна ідентифікація були викривлені тривалою й сильною російської акультурацією. Адже у середині XIX ст. лише adeptам російської мови й культури відкривалися канали для успішної соціалізації у світі чиновництва, військової служби, місцевої адміністрації, на літературній, культурній, освітній ниві. Навіть у межах низових сегментів соціалізації передбачався відповідний рівень російської акультурації для успішного просування щаблями імперської ієрархії – славнозвісної рангової системи. У її межах диференціювалися фактично всі стани імперії, статус яких формально визначався і закріплювався у сумнозвісному Табелі про ранги.

У 1840 р. Данило Мордовець вступає до Усть-Медведського окружного училища. Навчання давалося йому важко, але завдяки потягу до знань і неабияким здібностям йому вдалося опанувати навчання. В автобіографії Данило Лукич згадує про своє навчання: «Розвитку позитивно ніякого і ні від кого було чекати. Навколо розумовий застій, глушина, дичина нестерпна».¹⁶⁹ Дуже скоро він стає одним із кращих учнів училища. Продовжує він своє навчання у Саратовській гімназії. Варто наголосити, що Д. Мордовець дуже любив читати з дитинства і опановувати наукові знання. Проте, успіх у навчанні не завжди допомагав вибудувати відносини не лише з однолітками, а й з рідними братами, які хотіли, щоб Данило менше часу приділяв книгам, а більше працював на землі.

За час навчання Мордовцю все ж таки вдалося потоваришувати з кількома однокласниками, які в майбутньому відіграють значну роль у його житті. Так, своєю ерудицією та жагою до навчання привернули увагу Олександр Пипін та Павло Ровінський. Данило Лукич швидко опановує мови: латинську, німецьку,

¹⁶⁹ Мордовцев Д. Школьные воспоминания // Русское слово. – 1863. – № 5. – С.18.

французьку. Згодом, Д. Мордовець отримав звання найкращого знавця давньогрецької та латинської мов, його вважали майстерним перекладачем античних творів. У цей час починають формуватися письменницькі інтереси Д. Мордовця, адже він починає писати твори на різну тематику. Отримавши середню освіту і золоту медаль, він вступив на історико-філологічний факультет Казанського університету, а згодом перевівся до Петербурзького університету, який закінчив у 1854 році. У цей період починають формуватися літературні смаки майбутнього письменника, які пов'язані з історією та етнографією. У ці роки формується громадянська позиція Мордовця, його відданість сюжетам української історії, повага до творців української культури Т. Г. Шевченка, М. Костомарова, Б. Грінченка та ін.

Ще навчаючись в університеті Данило Лукич почав захоплюватися історією, етнографією, усною народною творчістю. Він говорив: «Цінні ці розповіді, як не багато в них казкового, неправдоподібного: тут цінний і факт, і колорит, у якому є цей факт у пам'яті народу. Народ майже нічого не пам'ятає з минулого нашої батьківщини, але добре знає все, що мало відношення безпосередньо до нього та до його спокою: у нього своя історія та свої гучні імена».¹⁷⁰

З особливою любов'ю згадує Д. Мордовець навчання у Санкт-Петербурзькому університеті: «Душа моя хотіла чогось більше широкого, якоїсь більшої освіти, і я, як молода птаха, звернувся до самого сонця до освіти (як мені тоді, молодому хлопцеві, здавалося) - Петербургу».¹⁷¹ Будучи студентом, Данило Лукич займався збором українського народного фольклору, казок, переказів. Особливу увагу він приділяв українській мові, пишучи вірші та оповідання саме українською.

Після закінчення університету Д. Мордовець повертається до Саратова, де розпочинає свою кар'єру літератора та письменника. Починається другий період його життєдіяльності, умовно «саратовський». Більшість дослідників творчості Мордовця вважають, що причиною переїзду став роман Данила Лукича з Анною Пасхаловою, яка в подальшому стане його дружиною. Данило Лукич був

¹⁷⁰ Мордовцев Д. Политическое движение русского народа. – СПб., 1871. – Ч.12. – С. 7.

¹⁷¹ Мордовцев Д. Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро., 1982. – С. 47.

репетитором дітей Анни з історії. Він із трепетом згадує зустрічі зі своєю коханою: вириваючи себе від обіду і чаю, я разом з особою, яка була мені другом, а після стала дружиною, встиг придбати такі твори українських письменників, котрі в той час в Санкт-Петербурзі були майже недоступні по своїй рідкості: замість обідів і булок до чаю я віддавав перевагу платити по 10 рублів за «Кобзаря» Шевченка чи за його «Гайдамаків», за «Микиту Гайдая» і навіть за «Тризну»¹⁷².

У 1851 р. Данило Лукич взяв шлюб з А. Пасхаловою. Вона була дуже близькою по духу Д. Мордовцю, оскільки знала багато іноземних мов, писала вірші, виступала за жіночі свободи і цікавилася літературою та історією.

Зауважимо, що дружина Д. Мордовця Анна Пасхалова була вдовою – молодою жінкою з незвичайним, дуже сильним характером. У багатьох аспектах вона була прототипом майбутніх жінок-емансипе післяреформеної доби. Анна мала чималі культурні зацікавлення. Крім того, Пасхалова була матір'ю п'ятих дітей, яка умовах казенно-бюрократичної системи домоглася розлучення з чоловіком, який під час чергової пиятики ледь не вбив дружину і власних дітей. Складна родинна історія дружини Д. Мордовця була ще одним джерелом, який формував його творчі інтереси як письменника й публіциста.

У Саратові Д. Мордовець знайомиться з М. Костомаровим, який стає не лише його близьким товаришем, а й ідейним натхненником. Вплив на Данила Лукича справив світогляд М. Костомарова, який поєднував морально-етичні й релігійні настанови та романтизм. Зокрема, концепція М. Костомарова полягала у тому, що джерело усього на землі має божественний початок, «верховний промисел».¹⁷³ Також він зауважує, що духовна складова кожної людини і породила народницькі рухи. Фактично, дружба з М. Костомаровим обумовила характер творчої діяльності, пробудила інтерес до історії народних мас. Гостюючи у М. Костомарова, Данило

¹⁷² Музика Ю. Громадська та науково-просвітницька діяльність Д. Мордовця (1830 – 1905): дисертація канд. іст. наук: 07.00.01. – Чернігів: ЧНПУ імені Тараса Шевченка, 2015. – С. 33.

¹⁷³ Довідник з історії України: у 3-х т./ Заг. ред.: І. З. Підкова, Р. М. Шуста – К.: Генеза. –Т. II.–1995. – С. 98.

Лукич мав можливість читати багато рідкісних історичних рукописів про повстання Степана Разіна, стрілецький бунт, бояриню Морозову та інші.

М. Костомаров як історик був одним із найяскравіших і найцікавіших українських інтелектуалів-романтиків XIX ст. із ідеалістичним світоглядом, опертим на міцне релігійне підґрунтя. Певна річ, потужний інтелектуальний і культурний вплив М. Костомарова став одним із провідних чинників, який причинився до формування поглядів і світосприйняття Д. Мордовця як початкуючого письменника й публіциста.

Центром суспільного життя Саратова став один із гуртків місцевої інтелігенції, до якого входили М. Костомаров, Д. Мордовець, О. Мордовець-Пасхалова, етнограф Е. Белов, дочка місцевого лікаря О. Васильєва та деякі викладачі. Хрестоматійною є думка, що лідером гуртка був М. Чернишевський. Однак ця теза потребує уточнення, принаймні певних коректив з огляду на доволі строкатий характер саратовського оточення Д. Мордовця, котрий був свого роду культурною оазою в чиновницькому і службовому середовищі губерньського міста. Скажімо, світоглядні та поведінкові відмінності між М. Костомаровим і М. Чернишевським виявилися вже у 1850-і рр.

Утім, добрі відносини між саратовськими приятелями залишились незмінними і після переїзду в Петербург. У Саратові ж цю групу діячів називали духовно-освітньою, якою вона і була насправді, тому що на вечори, які влаштовувалися почергово у кожного з них, запрошувалися вчителі гімназії та деякі її учні, які цікавилися науковими проблемами.¹⁷⁴

Тривалий час Д. Мордовець займався громадською діяльністю. Після переїзду до Саратова за допомогою дружини йому вдалося влаштуватися на роботу редактором та начальником газетного столу редакції «Саратовские губернские ведомости». У вересні 1856 р. Данила Лукича було затверджено на обох посадах «в

¹⁷⁴ Воронов И. Н. И. Костомаров и его деятельность во время ссылки в Саратове // Русская старина. – 1907. – № 2. – С. 677.

чині колезького секретаря».¹⁷⁵ Про свою роботу він писав: «за час мого редагування майже в кожному номері я виступав з викриттям всього, що вимагало викриття, і щотижня подавалися нотатки губернатору зі скаргами на мене. ... І я довикривався до того, що за дві мої замітки була висока догана з високим наказом покарати редактора і автора нотаток, тобто мене».¹⁷⁶ Однак, така ситуація була на користь Д. Мордовцю, який, маючи гарну посаду, міг відвідувати саратовський архів, знайомитися з першоджерелами багатьох документів.

До речі, багато фактів зібраних у цей період було покладено в основу творів автора. Д. Мордовець починає цікавитися етнографією, фольклором, статистикою та пише публіцистичні замітки та памфлети до журналів. Йому вдається успішно друкуватися та брати участь у наукових товариствах, які стали популярними в 50-60-х рр. Кар'єра молодого літератора стрімко зростала і з часом він обіймає посаду помічника губерньського статистичного комітету. На новій посаді Данило Лукич починає активно займатися питаннями землевпорядкування, статистичними дослідженнями. Цікавим фактом є те, що Д. Мордовець, будучи з дитинства творчою натурою, захопився вивченням статистики. Так, він вивів власну формулу статистичних вимірів: статистичне спостереження, аналіз даних та висновки дослідження.

У цей час Данило Мордовець продовжує активно видавати не лише замітки інших авторів, а й свої роботи. Це був період, коли багатьох літераторів було піддано критиці за радикальність ідей та висловлювань проти політики влади. Для Д. Мордовця було важко пережити період утисків, хоча з дитинства він звик до боротьби за справедливість, однак нині, будучи на державній службі, протистояти загальноприйнятим канонам було нелегким завданням. Згодом у своїх спогадах автор напише про Т. Шевченка, з яким йому пощастило не лише познайомитися, а й потоваришувати: «пішов я якось до батька Тараса. А жив він тоді в Академії

¹⁷⁵ Юдин П. Мордовцевы в Саратове (новые материалы к биографии) // Исторический вестник. — 1907. — № 3. — С. 926.

¹⁷⁶ Хованский Н. Саратовские губернские ведомости. История их создания // Саратовский край. История, очерки, воспоминания, материалы. — Саратов, 1893. — Вып. I. — С. 284.

художеств, у невеличкій та світленькій студії. Застав я батька в чомусь біленькому, - чи то свитина полотняна, уся замурзана фарбами та іншими плямами, чи то «спіджачок». ... Сидів Тарас за своїми офортами і з великим запалом працював біля них, бо дуже до душі припала йому ця праця. Став він показувати мені свої офорти... Тут же й подарував на добру незабудь кілька своїх малюнків, котрі я потім у 90-му, мабуть, році передав до Українського музею немирущої пам'яті Василя Васильовича Тарновського, а він мені за ці подарунки привіз із Києва гарний Тарасів портрет».¹⁷⁷

Твори Д. Мордовця піддавалися все більшій критиці, автора забороняли друкувати в Саратові. Загалом, в середині 60-х років Саратов перетворився на «місто жахів», де почалися масові утиски інтелігенції. Заборона на друк і літературну діяльність вкрай підірвали бойовий настрій Д. Мордовця.¹⁷⁸ Він приймає рішення про переїзд до Санкт-Петербургу, де знайшли прихисток його найближчі друзі.

У 1864 році Данило Лукич переїздить до Санкт-Петербургу, де продовжує свою літературну діяльність і живе протягом трьох років. Йому вдалося отримати місце редактора в одному із місцевих видань. Проте, масштабів одного видання йому здалося замало, тому він подає свої напрацювання до відомих на той час журналів: «Отечественные записки», «Вестник Европы», «Исторический вестник». Праці Д. Мордовця завжди вирізнялися особливою гостротою та філігранністю мови. Він вкладав глибокий зміст у кожен діалог, у кожне речення своїх творів. Данило Лукич був досить вибагливим у виборі тем, адже ніколи не писав на «популістські теми», а завжди обирав те, що було близьким його душі. Однією з основних тем в творчості автора є історія України. Він вивчає творчість українських літераторів та письменників, захоплюється діяльністю М. Костомарова та Т. Шевченка. Останньому він присвятив збірку своїх текстів «З минулого та пережитого»¹⁷⁹, де були опубліковані згадки про дружбу з Тарасом Шевченком. Більш того, Данило

¹⁷⁷ Спогади про Тараса Шевченка / За ред. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка. – К.: Дніпро.–1982. – С. 349.

¹⁷⁸ Дорошкевич Г. Бібліографія // Україна. – 1930. – Кн. 42 (липень, серпень). – С. 67.

¹⁷⁹ Мордовцев Д. Из бывшего и пережитого. Воспоминания о Тарасе Шевченко. – К.: Дніпро., 1988. – 402 с.

Лукич, перебуваючи у Санкт-Петербурзі, бере участь у створенні товариства імені Т. Шевченка, яке отримало назву «Товариство імені Т.Г. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, учням у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга», де основними постулатами стали ідеї Шевченка та вивчення його творчості.¹⁸⁰

Загалом, Д. Мордовець за своє життя був засновником та ідейним натхненником багатьох літературних гуртків, серед яких «Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг», де видавалися україномовні книги для популяризації мови, «Товариство мистецтвознавців братнього народу»¹⁸¹, на зібраннях останнього з них Данило Лукич знайомив російське суспільство з діяльністю видатних українських митців, зокрема П. Саксаганського, І. Карпенко-Карого, М. Кропивницького.¹⁸² Про свою любов до театру Д. Мордовець писав так: «Мені б хотілося доповнити, що великий талант П. Саксаганського, який в трупі Кропивницького є зіркою першої величини, тепер проявився в усій своїй величі і розмаїтості. Карпенко-Карий, якого ми знаємо, як обдарованого драматурга, тепер на сцені виявився напрочуд блискучим виразником духу й характеру, створених ним же самим особистостей... Від усієї душі бажаю подальшого успіху цим українським астероїдам».¹⁸³

Таким чином, діяльність Данила Лукича була наповненою жагою до вивчення мистецтва. Він цікавився абсолютно різними жанрами та віддавався повністю своїм захопленням. Д. Мордовець надихав багатьох молодих літераторів, студентів займатися вивченням української історії та літератури.

Треба зазначити, що така діяльність, спілкування з освіченою українською інтелігенцією і посприяла становленню світоглядних позицій Мордовця; а дружба з Т. Шевченком, М. Костомаровим, літераторами та театральними діячами тільки посилювала визначення пріоритетів тяжіння до української культури. Третій період

¹⁸⁰ Стебницький П. З архіву Д.Л. Мордовцева // Україна. – 1907. – № 9. – С. 285.

¹⁸¹ Там само. – С. 292.

¹⁸² Глинский Б. Среди литераторов и ученых. – СПб., 1914. – С. 173.

¹⁸³ Мордовцев Д. Українські астероїди // Новости., 1890. – № 5. – С. 130.

(умовно петербурзький) хронологічно охоплює 12 років (1873-1885) і характеризується активною літературною діяльністю. В ці роки Д. Мордовець видав друком роботи «Архімандрит – гетьман», «Дзвонар», «Сагайдачний», «Ідеалісти і реалісти», «Наносна біда», «Соловецькі сидіння» та ін. І останній четвертий період життєдіяльності письменника охоплює останні 20 років його життя. Він характерний виходом у світ праць «Кримська неволя», «Замурована цариця», «Авантюристи», «Вельможна пані», «Нові люди» та ін.

Данило Мордовець із захопленням та великим інтересом спілкувався з молодими літераторами. Він заохочував молодих літераторів займатися вивченням гострих соціальних тем, пробуджував у них войовничий дух свободи. Більшість науковців, із притаманною їм вихованістю, звеличували Д. Мордовця, називаючи себе «підмайстрами»¹⁸⁴. Так, Д. Яворницький мав дружні стосунки з Данилом Лукичем і часто називав його «дідусем», а себе, як молодшого за рангом, «внуком». Лист за 1895 р. від Д. Яворницького присвячений привітанням Д. Мордовця з Днем народження. Яворницький писав: «дорогого і незабвенного дідуся поздоровляю з Днем ангела і бажаю йому від чистого серця багато літ жити на світі і не переставати працювати на рідній ниві і для рідного народу України, дай Боже, сили моємулюбому дідуся, щоб він нам ще написав або про Сірка, або Івана Гусака, або Петра Калниша, як написав уже «Сагайдачного». Що ж стосується «внука», то він не дивлячись ні на яку критику й антикритику, продовжує писати своїх запорожців і вже закінчив третій том «Історії» до 1735 р. Разом з тим з 23 вересня «внук» приступить до магістерського екзамену і вже встиг витримати іспит у професорів - Цветаєва, Любовича, Павлинського і Філевича».¹⁸⁵ До того ж, Данило Лукич вів переписку з науковими товариствами з приводу проведення літературних зустрічей та публікації творів. Підтвердженням цього є листування Д. Мордовця та учасників

¹⁸⁴ Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М. Коцюбинського. Архів Мордовця Д. Л. А-4925. Листи Д. Яворницького Д. Мордовцю. 28.01.1887. Арк. 6.

¹⁸⁵ Там само. – А-4925. Листи Д. Яворницького Д. Мордовцю. 28.01.1887. Арк. 10.

Краківського наукового товариства.¹⁸⁶ До Д. Мордовця звертаються зі словами вдячності за творчу діяльність, яка дала можливість глибше познайомитися з українською літературою. Особливо цінним це листування є для розуміння чисельності української діаспори в Польщі, яка, зберігаючи власну ідентичність, продовжувала вивчення мови та літератури на творах Д. Мордовця. Таким чином, можна прослідкувати тісні зв'язки Д. Мордовця з колегами-науковцями, які бачили в особі митця неабиякий потенціал.

Однак, наукова робота не завжди приносила те матеріальне забезпечення, яке було вкрай необхідним для утримання сім'ї митця. Саме тому він починає працювати на державній службі, поєднуючи її разом з написанням творів та їх публікацією. Протягом тривалого часу Д. Мордовець працює в Міністерстві сполучення шляхів, де займався транспортною статистикою та вивченням ролі транспорту в соціально- політичному та економічному житті держави¹⁸⁷. Також Д. Мордовець працював помічником архівіста при Департаменті загальних справ. Там він займався редагуванням та веденням міністерського журналу. Тобто вносив всі дані про розвиток залізничного транспорту в Росії, запровадження нових вимог машинобудування. Проте, як згадував сам Д. Мордовець, робота приносила йому непогані кошти, але не давала натхнення.

Безумовно, його турбували питання розвитку державності та питання становища населення, однак повної свободи дій він не мав. Хоча слід зазначити, він завжди мав доступ до документів, архівів, матеріалів, навіть тих, що мали гриф секретності. Згодом більшість матеріалів він використав у своїх роботах. Д. Мордовець був нагороджений багатьма орденами, зокрема: «Орден Володимира 3-го ступеня», «Орден Святого Станіслава 2-го ступеня», «Орден Анни 2-го і 3-го ступенів»¹⁸⁸. Данило Лукич виступав правдоборцем. Працюючи на державних

¹⁸⁶ ЦДІАЛ України. Павлик Михайло (1853 - 1915) – публіцист, письменник, громадсько-політичний діяч, дійсний член НТШ, 1853 - 1940 рр. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 198. Лист Данила Мордовця до Краківської «Академічної громади». Санкт-Петербург. 1890 р., Арк. 2.

¹⁸⁷ Александрова В. Данило Лукич Мордовець // Україна. – 1930. – С. 127.

¹⁸⁸ Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського. Архивные материалы украинских писателей и общественных деятелей XIX - начала XX ст. (Костомарова Н.И., Нечуя-Левицкого

посадах, він намагався відстоювати інтереси населення, домагався, щоб органи державної влади справедливо виконували свої обов'язки стосовно до різних верств населення. Так, особливу увагу приділяв роботі земств, та їхнім функціональним обов'язкам. Загалом, до чиновницької роботи Данило Лукич відносився завжди серйозно та професійно, намагаючись прикласти максимум зусиль та навиків.

Безперечно, письменник був справжнім авторитетом для членів багатьох гуртків та товариств літературного спрямування. У Чернігівському державному архіві збереглися відомості про те, як Д. Мордовець святкував свій День народження і отримав неймовірну кількість слів вдячності за його працю від сучасників: «інтелігентні українці святкують семидесяту річницю Вашого задля України життя, прийміть щирий привіт і бажання ще довгого віку на користь рідного краю. Своєю літературною працею Ви здобули шану усієї російської інтелігенції, поміж якої Ви викликали і викликаєте прихильність до української ідеї. Ми, молоді українці, звикли дивитися на Вас, як на щирого печальника за інтереси рідного українського слова перед пануючими сферами. Тішимо себе надією, що Ви доживете ще побачити кращі часи задля рідної України, за котру Ви так гаряче піклуєтесь»¹⁸⁹. Про нього говорили: «натхненна козацтвом і любов'ю до рідного краю, душа вилилась в поемі «Козаки і море», а слідом за тим із-під Вашого пера з'явилися «Старці», «Солдатка» і «Дзвонар». Це були перші Ваші літературні спроби, які Ви цілком віддали своїй безталанній Україні. Чутлива душа, що проявилася в цих повістях, щира любов до рідного краю і народу, надзвичайна мелодичність мови і справжній український гумор - все це звернуло на Вас увагу земляків і порадувало думкою за рідне слово й літературу, яка набула собі молоду талановиту силу, але пригніченість нашої народної мови і важкі умови нашого суспільного життя відірвали Вас на тривалий

И.С., Мордовцева Д.Л., Глибова Л.И., Кулиша П.А. и А.М. Кулиш (Г. Барвинок). Инв. № 1933. — Документи про суспільну діяльність Д. Мордовця. — Спр. 18. — Арк. 26.

¹⁸⁹ Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М. М. Коцюбинського. Архів Мордовця Д. Л. Инв. № А-5128. Лист кубанських земляків (В. Самійленка, С. Ерастова та ін.) Д. Мордовцю 02.12.1900 р. — 2 арк.

час від рідного слова.¹⁹⁰ Усім добре відома Ваша невсипуча, велика, талановита і плодovита робота як історика, романіста і публіциста, бо кожного року на тому чи іншому поприщі заявляли Ви про себе творіннями, до яких усі прислуховувалися з напругою і увагою. У Ваших історичних дослідженнях не тільки про Україну, але й про життя великоруського народу, особливо в книжці «Політичні рухи російського народу». Ви всюди проводили дорогі українцям погляди самобутності народного життя та щирого демократизму».¹⁹¹ Таким чином, можна прослідкувати, що Данила Мордовця високо цінували за його літературність, жагу до справедливого і чесного висвітлення подій. Він завжди славився своєю правдолюбивістю, чесністю та іноді радикальністю. Фактично, Данило Мордовець, прагнучи брати активну участь у громадському житті своєї епохи, саме в історичній белетристиці бачив найбільш сильний засіб для освіти і виховання сучасників.

Протягом усієї своєї діяльності Д. Мордовець виступав за права людей: братерство народів, рівність станів, свободу особистості, за широку віротерпимість і в цілій низці історико-побутових нарисів ставав на бік старообрядців, їхніх вірувань, їхніх вчителів та народних споконвічних переказів, захищаючи їхні права. Вихований в українській сім'ї зі славетним минулим, Данило Лукич протягом усього життя захоплювався вивченням історії України. Значний вплив на формування його як особистості мало оточення, зокрема найближчі соратники-літератори, які прививали митцю смак до літератури, жагу до вивчення нового, актуалізували політичну тематику творів. Д. Мордовець є доволі непересічною особистістю в історії української літератури. Будучи літератором він підіймав гострі політичні та соціально-економічні питання. Причому, завжди посилався не на власні вигадки, а користувався перевіреними фактами та матеріалами, добутими в архівах.

¹⁹⁰ Беляєв В. Життя і творчість Данила Мордовця // Данило Мордовець. Вибрані твори: у 2-х т. – К., 1958. – Т.1. – С. 259.

¹⁹¹ Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М. М. Коцюбинського. Архів Мордовця Д. Л. – Інв. № А-5135. Лист харківських студентів (Д. Познанського, М. Русова, Дм. Антоновича, Г. Коваленка, А. Коваленка, Г. Галайди, І. Удовиченка та ін.) до петербурзьких земляків. 26.10.1898 р. – 2 арк.

За своє життя Данилу Лукичу вдалося вибудувати кар'єру редактора, літературного критика, статиста, працівника цивільної служби, письменника. Д. Мордовець натхненно поєднував різні ролі свого життя, віддаючи максимум своєї уваги та можливостей для досягнення результату. Ним захоплювалися сучасники та нащадки, вбачаючи в його роботах цінність для вивчення історичних питань. Данило Лукич завжди залишався вірним своїм поглядам, незважаючи на утиски та критику з боку влади за його радикальність поглядів. Завдяки творчості Д. Мордовця можна дослідити та вивчити український фольклор, українську мову, її особливості, історичні процеси, що відбувалися на території України та Росії, соціально-економічні питання, роль та характерні особливості тогочасних політичних діячів. Таким чином, діяльність Д. Мордовця є неоціненний скарбом української літератури.

2.2. Відображення громадянської позиції письменника у висвітленні подій всесвітньої історії

Формування Данила Мордовця як громадянина та письменника відбулося під впливом багатьох науково-просвітницьких течій. Основним кредом творчості Мордовця було те, що вивчення історичних процесів має проводитися комплексно, не виключаючи фактору впливу всесвітньої історії. Оскільки більшість тогочасних авторів при вивченні причин появи тих чи інших подій залучали переважно події з історії, Данило Мордовець, акцентував увагу саме на всесвітній історії та її впливі на історичний процес в цілому.

Громадянська позиція Д. Мордовця пронизує усі твори письменника в різні періоди його життя. Отже, літературна діяльність супроводжувала Мордовця протягом усього життя. Він вважав, що неможна досліджувати історію України у відриві від історії інших країн. Тому у його творчості присутні праці, у яких висвітлювався широкий спектр суспільно-політичних процесів, що відбувалися у світі.

Дослідника цікавила історія Ізраїлю, Іспанії, Італії, і, особливо, Росії. При вивченні історії Російського імперії ключовим джерелом були архівні матеріали та

фольклорні зібрання. Саме завдяки напрацюванням письменника ми можемо проаналізувати процес становлення народності та появи народницьких рухів. Протягом усього професійного життя Д. Мордовець переймався вивченням фольклору та народних пісень, віршів. Свою любов до народної творчості він проніс крізь життя, а особливо вона зміцнилась після знайомства з М. Костомаровим, який тільки підтримав його прагнення вивчати народну історію. Неабияку роль у своїй творчості Данило Мордовець відвів розкольникському руху. Зокрема, даній тематиці він присвятив такі твори як: «Рух в розколі»¹⁹², «Великий розкол»¹⁹³, «Соловецьке сидіння»¹⁹⁴ та інші. Таким чином, автор хотів привернути увагу до народницьких рухів, які почали виникати на фоні церковних реформ патріарха Никона. Загалом, розкольникський рух, який виник у середині XVII ст. за царя Олексія Михайловича втягнув у боротьбу за віру представників різних соціальних груп. Варто зауважити, що народні маси стали на захист близької їм віри, виражаючи свій протест проти феодального натиску. Виступи проти традиційного укладу життя, описаного в творах, образи простого народу, який виступав проти сваволі влади, вказували на те, що автор намагався об'єктивно висвітлити процес.

Варто зауважити, що Данила Мордовця завжди захоплювала не лише історія України та Російської імперії, а й історія зарубіжжя. Як говорив сам автор, у ній він відчував силу та могутність населення усього світу. Починаючи з 80 – рр. XIX ст. Д. Мордовець багато часу присвятив саме подорожам. Результатом його наукових пошуків стала поява таких творів як: «Поїздка до пірамід»¹⁹⁵, «Останні дні

¹⁹² Мордовцев Д. Собранные сочинения. – СПб., 1902. – Т. 22. – 180 с.

¹⁹³ Мордовцев Д. За чьи грехи? Великий раскол / М.: Правда., 1990. – 624 с.

¹⁹⁴ Мордовцев Д. Соловецкое сидение. Историческая повесть из времен начала раскола на Руси. – М., 1880. – 88 с.

¹⁹⁵ Мордовцев Д. Поездка к пирамидам: Путевые впечатления. – СПб. Тип. А.М. Котомина. – Т. 11. – 1881. – 192 с.

Єрусалиму»¹⁹⁶, «По Італії»¹⁹⁷, «По Іспанії»¹⁹⁸, «На Арарат».¹⁹⁹ Автор не лише передав настрої та погляди народів, а й яскраво описав культуру, побут та природу краю. За час своїх мандрівок він відвідав країни Західної Європи, Кавказу, частини Азії, Північної Африки.

Цікавими є записки «По Іспанії» та «По Італії», де автор розкриває особливості менталітету цих народів, їх традиції, побут, краєвиди та природу.²⁰⁰ Особлива увага прикута до людей, яких зустрічає письменник на своєму шляху. Як правило, це короткі діалоги, які не несли значного змістовного навантаження. Як приклад, можна навести діалог, який відбувся в дорозі від Сарагоси до Барселони між Данилою Лукичем та О. Камінським та дружиною архітектора А. Вебера. Цікавою є дана розмова з точки зору теми, на яку дискутували співбесідники, – а саме тему культури. Так, мандрівники радять Д. Мордовцю прочитати роман, з якого рекомендують черпати чудові сюжети для історичних картин. Як виявилось, що вони мали на увазі роман «Цар і гетьман», який належить самому Мордовцю.²⁰¹ У творі «По Іспанії» Д. Мордовець нерідко вдається до цитування інших авторів, які писали на теми історії та культури Іспанії. Свій нарис «По Іспанії» він починає словами літературознавця В. Боткіна, який мандрівку по Іспанії характеризує як хвилину блаженства, яка триває декілька тижнів. Він вважає, що мандруючи по Іспанії ні про що інше думати не можливо, настільки прекрасна ця країна. Проте Мордовець не погоджується з такою характеристикою. Він каже, що мандруючи по

¹⁹⁶ Мордовцев Д. Последние дни Иерусалима: Историческая повесть // Полн. собр. соч.: в 60-ти т. – СПб. И.П. Перевозников., 1904. – Т. 8. – 188 с.

¹⁹⁷ Мордовцев Д. По Италии: Путевые арабески // Полн. собр. соч.: в 60-ти т. – СПб.: Тип. В.С. Балашова., 1904. – Т. 39. – Кн. I. – 233 с.

¹⁹⁸ Мордовцев Д. По Испании: Путевые арабески / Полн. собр. соч.: в 60-ти т. – СПб.: Тип. Н.А. Лебедева., 1904. – Т. 39. – 292 с.

¹⁹⁹ Мордовцев Д. Восхождение на гору Арарат // Полн. собр. соч.: в 60-ти т. – СПб.: А.М. Катомина., 1904. – Т. 16. – 81 с.

²⁰⁰ Варварцев М. Іспанія та іспанці в українських рецепціях другої половини XIX – початку XX ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. – К.: Інститут історії України НАН України., 2012. – Вип. 21. – С. 89.

²⁰¹ Мордовцев Д. По Испании: Путевые арабески // Полн. собр. соч.: в 60-ти т. – СПб.: Тип. Н.А. Лебедева., 1904. – Т. 39. – С. 62.

Іспанії іншої думки, проте він з повагою та розумінням ставиться до думки інших людей. Судячи з таких протиставлень, автор не завжди розділяє думки мандрівника, проте залишається питання причини використання висловів інших людей.

В цілому, твори «По Італії» та «По Іспанії» наповнені протиріччями. Автор використовує композицію «своє-чуже» і через призму цього висвітлює побачені ним події. Так, він наводить згадки про міста «непривабливий Мадрид» не те, що «наш Курськ чи Єлець», які «набагато ефектніші, коли підїжджаєш до них. А ще столиця такої поетичної країни! Куди ж йому до Києва!». ²⁰² В нарисі «Італією. Дорожні арабески» він пише про «навіваючий смуток» Рим: «Я довго сидів, прислухаючись до цього голосу великого міста, до цих відгуків життя, до цих відгуків руху. Що я чув у них – нічого. Але я прислухався, я мимоволі ловив моїм слухом цей невиразний гул. У цьому гулі мені здавалося щось дуже далеке, минуле без повернення і водночас властиве мені, знайоме, рідне: – то були мої власні думи, які переносили мене у далеке минуле». ²⁰³

Дана дилема «чужий, інший, дикий – свій, рідний, простий» з'являється у просторі міста, а саме: у зображенні європейської дійсності, яка зіставляється з тодішньою імперською реальністю.

В обох циклах нарисів реальність є значною частиною історії: «Скільки тут пролито іспанської та мавританської гарячої крові! Дивно, як завжди хвилюють душу історичні місця, з якими пов'язано стільки спогадів і які вам стають рідними, дорогими вашому серцю» ²⁰⁴. Сам Д. Мордовцев писав, що основною метою даних заміток було показати читачеві історію, «яка залишила різні галереї, старі картини, статуї, міста, башти». ²⁰⁵ Письменник звертається до залучення багатьох епітетів при описі культурних пам'яток. Власне тому тексти мандрівок наповнені згадками про історичні пам'ятки, цитатами істориків, літераторів.

²⁰² Мордовцев Д. По Испании: Путевые арабески // Полн. собр. соч.: в 60-ти т. – СПб.: Тип. Н. А. Лебедева., 1904. – Т. 39. – С. 49.

²⁰³ Мордовцев Д. По Италии. Путевые Арабески. – СПб.: Тип. Н. А. Лебедева., 1904. – С. 187.

²⁰⁴ Мордовцев Д. По Испании: Путевые арабески // Полн. собр. соч.: в 60-ти т. – СПб.: Тип. Н. А. Лебедева. Т. 39. – 1904. – С. 57.

²⁰⁵ Там само. – С. 72.

Деякі твори Мордовця були присвячені єврейській культурі та біблійній історії. До них належать повісті «Між молотом та наковальнею»²⁰⁶, «Останні дні Єрусалиму»²⁰⁷, «Остання іудейська цариця»²⁰⁸, «Іосиф в країні фараона»²⁰⁹. Зокрема, в одній із його повістей «Між Сциллою та Харібдою» (1892) йдеться про «Уманську різню» 1768 року. Період гайдамаччини для всієї України, і для єврейського народу, зокрема, був дуже важким і суперечливим. «Страна изгнания» – так називали євреї Україну, яка за певних історичних обставин ставала прихистком для їх народу. Вони були третьою силою в «чужій боротьбі» (боротьба між українським народом та польською шляхтою). Звідси й пішла аналогія з міфічними істотами, які за віруваннями давніх греків жили на прибережних скелях Мессіанської протоки. Сцилла й Харібда нападали на мореплавців і пожирали їх. Так само і єврейський народ «пожирала» боротьба на українських землях. Згадує Д. Мордовець й про Самсона Когена, який організував оборону Уманської фортеці, про його сестру Рахіль, яка задумала повторити подвиг Юдіфі, про те, як, долаючи страх і розпач, вони свідомо йдуть на Кіддуш ха-Шем²¹⁰. Новела Д. Мордовця сповнена філософських роздумів про життя євреїв у «країні вигнання», їхні традиції, вірність релігійним правилам. Проте, варто зауважити, що дана праця Д. Мордовця піддалась неабиякій критиці з боку тогочасних науковців. Зокрема, О. М. Кирильчук у своїй статті зазначає, що історик Г. Ю. Храбан писав, що Мордовець сприйняв за безсумнівну істину все написане про повстання польською шляхтою, ксьондзами й Скальковським, переніс їх випадки у свою працю і назвав гайдамаччину «масовими злочинами і масовими вбивствами», які обурюють людське почуття історика. Однак, автор не лише описав подію, а намагався передати настрій населення, почуття, які

²⁰⁶ Мордовцев Д. Между молотом и наковальней // Восход. – 1891. – № 9. – С. 42–61.

²⁰⁷ Мордовцев Д. Последние дни Иерусалима: Историческая повесть // Полн. собр. соч.: в 60-ти т. – СПб.: И.П. Перевозникова., 1904. – Т. 8. – 188 с.

²⁰⁸ Мордовцев Д. Последняя иудейская царица // Восход. – 1894. – №6. – С. 34–45.

²⁰⁹ Мордовцев Д. Иосиф в стране фараона (Любимец). – СПб: Изд. И. П. Перевозникова., 1904. – 136 с.

²¹⁰ Мордовцев Д.Л. Последние дни Иерусалима: Историческая повесть// Полн. собр. соч.: в 60-ти т. – СПб.: Изд. И.П. Перевозникова., 1904.–Т. 8.– С. 19.

викликала боротьба єврейського населення України у боротьбі з польською шляхтою.²¹¹

У 1889 р. Д. Мордовець починає працювати над романом «Професор Ратміров», де підійняв тему «кривавих наклепів», коли єврейське населення звинувачувалось у вбивстві християн та використанні їх крові в ритуальних обрядах²¹². Зокрема мова йшла про Саратівську справу (1852-1853 рр.), коли було затримано євреїв за обвинуваченнями у вбивстві юнаків.²¹³ Письменник наводить відомості про євреїв, про ставлення до них з боку Російської імперії через призму Саратівської справи. Прототипом професора Ратмірова став друг Д. Мордовця – М. Костомаров, який займався вивченням даного питання більш детально. На жаль, через надмірну зацікавленість з боку влади до даної публікації, Данило Лукич був змушений відмовитися від її повного видання. Саме тому, наразі збереглися лише замітки в його автобіографії та обговорення даного питання в листах з М. Костомаровим – така думка проходить в багатьох публікаціях.

У 1881 р., відвідавши Палестину Д. Мордовець мав можливість поспілкуватися з євреями, котрі тікали від масових погромів. На основі цих згадок він видає дорожні нариси «Сумні спогади», «Нариси дорожніх спогадів», «Поїздка до пірамід»,²¹⁴ у яких закликає світ допомогти євреям та сприяти їм поверненню на землі Палестини. Особливу роль відіграла творчість Д. Мордовця після виникнення такого явища як політичний сіонізм, оскільки письменник долучився до підтримки єврейського національного руху за визволення. Принагідно зазначимо, що Д. Мордовцю належить ряд літературно-критичних нарисів про творчість письменників-євреїв, зокрема про «співака гомінного народу» С. Фруга.²¹⁵

²¹¹ Кирильчук О. Переплетення дискурсів: інтерпретація минулого в російськомовній історичній романістиці Данила Мордовця // Мандрівець. – 2013. – № 2. – С. 58.

²¹² Мордовцев Д. Професор Ратмиров // Книжки недели. – 1889. – С. 157.

²¹³ Кауфман А. Д.Л. Мордовцев (из личных воспоминаний и рассказов) // Исторический вестник. – 1910. – № 10. – С. 228.

²¹⁴ Мордовцев Д.Л. Поездка к пирамидам: Путевые впечатления. – СПб.: Тип. А. М. Котомина., 1881. – Т. 11. – С. 100.

²¹⁵ Глинский Б. Литературная деятельность Д.Л. Мордовцева // Исторический вестник. – 1905. – № 6. – С. 944.

Неабияку увагу Д. Мордовця привернуло суспільне становище жінок в 60-70 роках XIX ст. та їхня громадянська позиція. Автор активно вивчав долю російських жінок. Неодноразово описував становище як жінок нижчого соціального стану: служниць, дружин вояків, так і привертав увагу читачів до жінок, які були при владі та мали вплив на формування законодавчих процесів. Цікавим фактом є те, що Данило Мордовець не просто описував діяльність жінки, а й аналізував її психологію, намагався прояснити причини тих чи інших дій. Більш того, в романі «Руські історичні жінки» він зацентрував свою увагу на постаті княгині Ольги, на її долі, поглядах на життя, на суспільну ситуацію. Автор вимальовує Ольгу мужньою, витривалою жінкою, яка на рівні з чоловіками могла протистояти будь-якій загрозі.²¹⁶ Д. Мордовець наголошує, що роль жінки в історії належним чином недооцінена, оскільки саме вони часто виступали ініціаторами народних рухів. Д. Мордовець так оцінив роль жінки в історичному процесі: «Жінка-якою вона є в історії, це той чутливий барометр, який перш за все відображає в собі стани, які, якщо можна так назвати, є суспільною атмосферою. І який характер і напрямок історичної епохи, такою є й жінка. Це чи не єдина відмінність від чоловіка. Ось чому історія російської жінки не тільки поповнює історію саму, а й дає її усвідомлення більше за всю суму історичних матеріалів».²¹⁷

Значну увагу Д. Мордовець приділив питанням розколу церкви. Зокрема, даній тематиці були присвячені такі роботи як «Соловецькі сидіння», «Великий розкол», «Ідеалісти і реалісти», «Дворянин-старовір», головним героєм якого був потерпілий за свою прихильність до староправославної віри Євдоким Кравков.²¹⁸ Тема «розколу», стала для Мордовця однією із центральних як для вивчення історичних процесів, так і для суспільних та громадських рухів. Автор заявляв, що тематика розколу виявилася сполучною ланкою між історіософією та пошуком культурного

²¹⁶ Мордовцев Д.Л. Русские исторические женщины. Русские женщины нового времени. – СПб.: Издание К.И. Плотникова., 1874. – С. 501.

²¹⁷ Мордовцев Д. Русские женщины Нового времени. Биографические очерки из русской истории. Женщины первой половины XVIII века. – СПб., 1874. – С. 10.

²¹⁸ Криницька Т. Творчість Д. Мордовця в художній критиці другої половини XIX ст.// Актуальні питання гуманітарних наук., 2022. – Вип.57.–Том 2.– С. 82.

підґрунтя для відновлення втраченої національної єдності.²¹⁹ Фактично, Данило Мордовець змальовує розкол як внутрішній конфлікт російського суспільства, яке почало інтенсивно розвиватися. Він наголошує на тому, що виникає потреба реалізації культурних прагнень усередині кожної з «розділених» сторін. У низці своїх творів він саме так і називає ці значні громадські групи – «права» і «ліва» сторони.²²⁰

Розкол, як центральний образ всього твору, підданий глибокому та всебічному художньому аналізу. Зокрема, письменник показує реакцію духовенства, вірян на впровадження реформ на прикладі Воскресенського монастиря: «Слова кафізма, що читав, завмерли в горлі – на півслові зупинився, ніби перед ним розкрилася безодня. А в цей момент звідкись пролунали стрункі, плавні звуки, начебто вони виходили з купола, тоді як страшний прибулець твердо і тяжко вступав на патріарше місце. Співали ченці, що тільки-но увійшли до церкви. Уся церква закам'яніла з подиву; ніхто не молився; митрополит стояв блідий, втрачений – він не знав, що йому робити, не розумів, що таке сталося, що навколо нього відбувається».²²¹ Д. Мордовець продовжує розкривати реакції церковних настоятелів та вірян на новину, яку приносив «прибулець».²²²

Не зупиняючись виключно на релігійній стороні конфлікту, Данило Лукич намагався зобразити розкол як всеосяжне явище російського життя другої половини XVII ст. Так, він наголошує, що «розколов російську землю і російське життя надвоє не Никон, якому приписують це розчленування великого царства розкольників, і не Авакум, якого історія вважає першим заводчиком, так званого, «розколу» або «старообрядництва», – ні, клином, що розколов російську землю і російську думку надвоє, був просто друкарський верстат – це найбільша вигадка людського розуму, – верстат, привезений до Москви тими, яких батюшка Авакум називав «хохлами» і про яких він говорив маленькій царівні Соф'юшці, що вони «навчать добру».²²³

²¹⁹ Кузнецов Ф. Публицисты 60-х годов. – М.: Молодая гвардия., 1959. – С. 17.

²²⁰ Мордовцев Д. За чьи грехи? Великий раскол. – М.: Правда., 1990. – С. 500.

²²¹ Мордовцев Д. За чьи грехи? Великий раскол. – М.: Правда., 1990. – С. 436.

²²² Там само. – С. 397.

²²³ Там само. – С. 472.

Не оминув Д. Мордовець і постать самого Никона, який мав неабияку владу та авторитет серед правлячої верхівки; ««найтихіший» цар називав Никона другом своїм, не вирішував без його благословення ніяку державну справу, іменував його не інакше, як «владикою святим», «великим святителем», «рівноапостольним прощу», своїм «преосвященним главою», що наказував йому писатися в указах царських поруч із царем і теж називатися «великим государем».²²⁴ Д. Мордовець не залишив власної оцінки діяльності патріарха, хоча в згадках про роботу згодом писав, що персонаж був дуже суперечливим і напевно варто було більше зупинитися на його висвітленні.

Водночас автору вдалося вказати на концентрованість розколу, зосередивши увагу читача на приватному конфлікті родини царя Олексія Михайловича та його найближчих. Залишаючи народ у ролі глядача, Д. Мордовець показав поступове залучення «низів» у «розкол», у такий спосіб, що поширення наслідків цього явища було неминучим і повномасштабним.²²⁵ Праця Д. Мордовця емоційно насичена різним фактажем, художніми образами героїв і за зовнішньою інформативністю приховано прагнення інтерпретації особистих думок письменника щодо подій та породження нових вражень у читача.

Загальну картину політичних процесів Данило Мордовець висвітлює у своїй праці: «Політичні рухи руського народу». Праця складається з чотирьох розділів: 1. «Розбійницький отаман Беркут»; 2. «Груня, отаман розбійників»; 3. «Один із Лже-Костянтинів»; та 4. «Типи сучасної понизової вольниці».²²⁶ Зокрема, Данило Мордовець формує власну концепцію історичного розвитку суспільства: «історичне життя кожного народу складається не тільки згідно суми обставин, обумовлюючих той чи інший хід політичного і громадянського розвитку даного народу, але й

²²⁴ Там само. – С. 311.

²²⁵ Христофоров І. «Аристократическая» оппозиция Великим реформам (конец 1850 – середина 1870-х гг.). – М., 2002. – С. 241.

²²⁶ Мордовцев Д. Политические движения русского народа: ист. монографии [в 2-х т.]. – Санкт-Петербург: Изд. К. И. Плотникова., 1870. – 484 с.

відповідно його внутрішньому характеру, сформованому, в свою чергу, із сукупності історичних, географічних і кліматичних умов місцевості».²²⁷

Однак, варто зауважити, що попри бажання генерувати власні ідеї щодо утворення суспільства, причин політичної та соціальної нестабільності, Д. Мордовець. Звертається до зарубіжних науковців, таких як Г. Спенсер і Д. Мілль, які раніше висунули свої теорії устрою суспільного ладу. Виходячи з цього, Данило Лукич формує дві політичні сили: «доцентрову» і «відцентрову»²²⁸. У частині «Розбійницький отаман Беркут» автор наголошує, що «із надрукованого вже мною, на основі архівних справ, відомостей про поволзьких розбійників видно, що деякі ватаги сягали до 200 чоловік і, при необхідності, отамани збирали всі свої партії, а інколи розпускали їх по домівках, інколи ж відряджали в окремі експедиції саму невелику кількість людей»²²⁹.

Автор акцентує увагу на процесах політичних рухів та повстань, протягом твору він згадує про діяльність таких героїв як отаман Беркут, Стенька Разін, Пугачов, Замітаєв. Він не лише описує їх діяльність, а аналізує кожного із персонажів. Іноді навіть передає психологічні особливості героя. Також детально описує історію Поволжжя: «...історія Поволжжя була досить різноманітною. В цій історії видно як формувалися політичні сили із дикої маси люду, як мало по малу брав свій верх порядок над розгулом і сваволею. Кожен раз, коли я пропливаю Волгою на новому пароході, я уявляю як років 80-90 тому тут проходили на ватагах вольники»²³⁰.

Данило Лукич займався вивченням розбійницьких ватаг протягом тривалого часу і зауважував, що їх поява стала причиною розпаду Запорозької Січі. Оскільки козаки бажали відновити утворення на нових землях, то формували свої окремі угруповання, які і отримали назву ватаг. Проте, через брак коштів та продовольства вони часто займалися розбоєм. Однак, попри грабежі населення, козаки не чіпали

²²⁷ Там само. – С. 5.

²²⁸ Там само. – С. 7.

²²⁹ Там само. – С. 9.

²³⁰ Там само. – С. 11.

самих людей; таким «правдивим» отаманом змальовує автор Сивого Беркута, який сам про себе говорив: «я не отаман розбійницький, а відважний добрий козак-запорожець - бережу свою волюшку, страх наганяю на людей недобрих, панів немилостивих, суддів несправедливих, да воєвод – грабіжників»²³¹. Наступну частину твору Д. Мордовець присвятив молодій дівчині Груні, яка була спадкоємицею козацького роду. Данило Лукич майстерно описує її навички та хитрощі: «іде Груня по вулиці, вся станиця любить, стоїть Груня в церкві мов берізочка, струнка та ошатна, така вся тиха, світла перед образами молиться».²³²

Цікавим фактом є те, що Данило Мордовець зачіпав тему жінок, однак тему жінки-воїна, а особливо тему жінок-розбійниць він вперше підіймає саме в романі «Політичні рухи російського народу»: «нині багато надрукованих мною книг, однак у більшості я згадував таких героїв як Пугачов, Замітаєв, Шагал, Брагін, Зубаків та інші розбійники, а ніколи прямими учасниками жахів та розбоїв не були жінки, яких до цього вимушувало життя, безвихідь від якої вони намагалися втекти». Фактично, жінка не була ключовою особою у «подвигах народу».²³³

Данило Лукич наводить безліч фактів з світової історії, де жінки займали головні ролі у виступах, битвах, війнах, зокрема це була і Жанна Д'арк, і Марія Борецька, і навіть Катерина Медічі. Також, яскравою лінією сюжету є історія кохання Груні та козака Петра Дронова. Однак, не судилося їм довго бути разом, оскільки Петра відправляють у заслання на Кубань. Груня, будучи символом сили та мужності відправляється на Кубань визволяти коханого: «горе, поневіряння в чужій стороні, голод, сидіння в різних острогах як бродяги - озлобили її. Це вже була сильна натура. Нещастя задавило в ній добрі інстинкти, і в ній прокинулися інстинкти зла і розрухи».²³⁴ Груня, прибувши на Кубань організовує втечу місцевим арештантам, які стали її прибічниками у помсті станичному отаману. Д. Мордовець описує, що ніколи не бачив такої відваги та безстрашності жінок, оскільки Груня,

²³¹ Там само. – С. 21.

²³² Там само. – С. 73.

²³³ Там само. – С. 80.

²³⁴ Там само. – С. 84.

переодягнувшись у чоловічий одяг, вирушила в бій. Протягом свого життя вона провела багато розбоїв та нападів. Однак, тяжким було життя першої жінки отаманши-розбійниці. Автор переповідає історію її подруги про останні дні життя Груні, прийняла смерть через нерозділене кохання. Маючи неабияку силу, жагу до справедливості, не боячись нічого і нікого ця жінка змогла покінчити життя самогубством через коханого, який її полишив.

Підсумовуючи, Д. Мордовець написав: «як ми вже зазначали, нам не приходилося знаходити в архівних справах минулого століття, що відносилися до історії понизової вольниці, повідомлень про те, щоб інша жінка приймала таку участь в діяннях козацької вольниці»²³⁵. Таким чином, Д. Мордовець не лише проводить паралелі історії російської та світової, а й показує вагому роль жінок у протестних рухах.

Наступний розділ роботи «Один із Лжеконстантинів» презентує факти із періоду життя правителів Миколи Павловича та Костянтина Павловича. Письменник наголошує на тому, що в російській історії завжди важливе місце відводилося ролі самозванців. Народ звик до того, що у них має бути лідер, за яким води підуть. Більше того, він наголошує, що підтримку самозванцям надавали й козаки, які користувалися неабияким авторитетом серед народу: «кожного разу, коли народ протестував, він наче не мав свого знамена, а йшов за знаменом сили, по ідеї подібній і тотожній з тією силою, проти якої він протестував».²³⁶

Проте, автор наголошує, що в той час розвелось багато самозванців: «одні величали себе царем Димитрієм, інші такі як Степан Богомоллов, Кремнєв, Пугачов, Ханін видавали себе за Петра III»²³⁷. Причому, дивним фактом було, те, що самозванці обирали імена тих правителів, смерть яких викликала питання у народу і вони залюбки вірили у таємні замисли. Особливу вагу Д. Мордовець приділяє історії з Костянтином Павловичем, який називав себе братом царя Миколи Павловича і «боровся» за справедливість. Однак, «тематика самозванців» починає

²³⁵ Там само. – С. 118.

²³⁶ Там само. – С. 122.

²³⁷ Там само. – С. 129.

зникати з кінцем епохи кріпацтва, коли люди починають ставати вільними і перестають вірити у казки про міфічного доброго визволителя: «Причиною стало те, що народ, який мало-помалу виходив зі свого полудикого стану і для якого тепер можливість розвитку, при порівняно кращих економічних умовах, ставала хоч скільки-небудь мислимою»²³⁸. Таким чином, Д. Мордовець зацентрував увагу на історії самозванців, які тривали час існували в російській історії та намагалися повпливати на свідомість народу, який не завжди був освіченим. Самозванці виникали з ціллю поживи та влади над людьми.

Четвертий розділ твору «Типи сучасної понизової вольниці» присвячений вивченню двох типів понизової вольниці: «люди «недюжинної» сили й характеру, організатори, здатні повести за собою маси: отамани, вихідці із Запорозької Січі, називали їх ще «нешасними викиднями руської землі» та звичайні крадії та розбійники, «нешасні, продукти невдалих умов життя»²³⁹. Також Д.Мордовець зазначає, що «обидва типи вольниці ми вивели тільки тому, що в їх житті були випадки, які доводили, що пропаганда для непідготовленого населення, людей, які життєво не можуть прийняти нові норми може потягнути за собою багато негативу: хтось стає грабіжником, хтось волоцюгою, а хтось розплатиться своїм життям за цих бандитів».²⁴⁰

Значну увагу в творі автор приділяє саме другому типу понизової вольниці в особі двох селян Харитона Лютого і Карпа Отшибіна. Автор розповідає, що обидва мали непогані статки та завдяки своїй хитрості та підлості виокремилися із загальної маси населення. Д. Мордовець зауважує, що Карп Отшибін був норовливим селянином, який завжди протестував та хотів більше пожитися, за що поплатився, будиши вигнаним із громади. Харитон Лютий був же більше освіченим за Карпа та мав «більше грошей для життя, торгував худобою», однак у нього забрали наречену і він вбив кривдників, за що вимушений був стати втікачем. Данило Мордовець

²³⁸ Там само.— С. 164.

²³⁹ Там само.— С. 165.

²⁴⁰ Там само. — С. 193.

наголошує на тому, що обидва герої стали жертвами системи²⁴¹. Оскільки вони не були підготовленими морально та розумово, їх жага до всесильності та впливовості зіграла з ними жорсткий жарт. Обидва герої втікають до лісу аби знайти прихисток: «троє суток вони ішли, потім очутилися на малоросійській ярмарці, де боялися впізнати хоч когось із знайомих».²⁴²

Д. Мордовець зазначає що, Отшибін та Лютий вирішили повернутися в село та розправитися зі своїми кривдниками. Натомість Лютий побачив, що загинула його мати, а Отшибін переконався у тому, що ніхто йому не радий вдома. Єдине, що вдалося Лютому, так це вбити кривдника своєї нареченої, однак за це його разом з товаришем заслали до Сибіру. Д. Мордовець пише, що «люди, які були в Сибірі згадують, що «понизова вольниця» пересаджена на нове підґрунтя, на «новий світ», дає можливість цьому новому світові поглинути чесних громадян, які могли б мирно жити при старому світі, але стали злочинцями при новому».²⁴³ До того ж, автор проводить паралелі між російською «понизовою вольницею» з подіями в Англію. Фактично, Д. Мордовець наголошує, що нова система не завжди приносила успіхи і досить часто люди розплачувалися за своє бажання перейти на новий суспільно-політичний устрій. Однак, незмінною залишається думка автора, що перш ніж змінювати політичний устрій, варто було почати зі свідомості людей, які через свою неосвіченість не змогли пройти швидко трансформацію.

Таким чином, творчість Д. Мордовця пронизана великою кількістю історичних подій з всесвітньої історії. Автор привертав увагу суспільства до гострих соціально-політичних та економічних подій, що відбувались в світі. Данило Мордовець використовував значну кількість архівних даних на яких базував свої праці. Проте, попри чітку хронологічну послідовність, документальну складову матеріалів, він не залишав поза увагою і художні образи, за допомогою яких створював свої праці більш глибокими та змістово наповненими. Д. Мордовець висвічував питання гайдамаччини, пугачовщини, кріпацтва, діяльності самозванців, питання соціальної

²⁴¹ Там само. – С. 199.

²⁴² Там само. – С. 212.

²⁴³ Там само. – С. 247.

нерівності, жіночої, або як зазначали б нині, гендерної несправедливості. Окрім того, значну роль відведено саме ролі жінки в історичних процесах. Зачіпає автор і питання «понизової вольниці», ролі козаків в суспільно-політичних процесах. Майже у кожній роботі Д. Мордовець відзначав, що зазвичай учені приділяють недостатню увагу багатьом епохам, оскільки побоюються осоружної критики. Однак, Д. Мордовець завжди залишався незмінним своїм принципам і зі всією відповідальністю підходив до вивчення як української так і всесвітньої історії.

Потрактування історії у літературному наративі Д. Мордовця переважно спиралося на відому романтичну опозицію зовнішнє / внутрішнє. Цей поділ світу історії тяжів до тлумачень М. Костомарова, хоч Д. Мордовець не був послідовним у його застосуванні. Водночас життєва історія письменника демонструвала потужний вплив російської акультурації, котра у різних виявах побутувала у його літературному наративі. Не випадково історичні теми й сюжети текстів Д. Мордовця тісно сполучали гострі соціальні й культурні проблеми тодішньої сучасності, передусім кріпацьке рабство і боротьбу за його скасування, осоружні наслідки соціальної нерівності, котрі калічили і вбивали його літературних персонажів.

Отже, підсумовуючи ми можемо констатувати, що етапи становлення особистості та життєдіяльність письменника пройшли 4 хронологічних періоди: 1830 – 1854; 1855 – 1873; 1873 – 1885; 1885 – 1905, протягом яких відбулось формування його світогляду, обрання інтересів, професійний зріст як письменника та громадянина.

Вірний обраним інтересам та громадянській позиції Д. Мордовець завжди вивчав і оцінював події всесвітньої історії через соціальні трансформації суспільства, як-то законодавчі засади, релігійні проблеми, народні рухи, єврейське питання тощо, що відобразилось у його літературній творчості.

РОЗДІЛ 3. ЖАНРОВІ ТА СТИЛЬОВІ ВИМІРИ ТЕКСТІВ І ПРАКТИК ДАНИЛА МОРДОВЦЯ

3.1 Публіцистична та редакторська діяльність письменника

Від 60-х рр. XIX ст. Данило Мордовець починає пробувати своє перо у сфері журналістики та публіцистики. Варто зауважити, що неабиякий вплив на Мордовця як публіциста мав український історик М. Костомаров. Саме він вперше сповіщає видавця А. Краєвського про публіцистичний талант Мордовця, висилаючи йому статтю про шкільну освіту в Стародавній Русі. У листі, що супроводжував статтю, М. Костомаров підкреслив використання автором нових документів, які майстерно опрацьовані та представлені у чіткому і логічному висвітленні. Стаття була опублікована в 1861 р. під заголовком «Про російські шкільні книги» у науковому часописі, а через рік вона ж була надрукована окремою брошурою.²⁴⁴ Як писав один із критиків творчості Д. Мордовця А. Кауфман, «літературної спадщини Д. Л. Мордовця вистачило б на популярність і славу цілої дюжини письменників».²⁴⁵ Дійсно, за своє життя Мордовець написав велику кількість як романів, повістей, переказів, оповідань, казок, так публіцистичних статей.

Розпочав свою кар'єру публіциста Д. Мордовець, будучи редактором «Саратовских губернских ведомостей» та одночасно виконував обов'язки начальника газетного столу, із червня 1859 р. – секретарем губернського статистичного комітету, із серпня 1861 р. – чиновником з особливих доручень, і з червня 1863 р. – асесором губернського правління²⁴⁶. У період 1867-1873 рр. Д. Мордовець був молодшим помічником правителя канцелярії губернатора, правителем цієї канцелярії, секретарем губернського статистичного комітету.²⁴⁷ Данило Мордовець досить часто змінював роботу у різних виданнях, оскільки завжди мав свої погляди на те, як мають висвітлюватися події і які матеріали

²⁴⁴ Скабичевский А. История новейшей русской литературы. – СПб, 1897. – С. 86.

²⁴⁵ Кауфман А. Даниил Лукич Мордовцев. Из личных воспоминаний и рассказов // Исторический вестник. – 1910. – № 10. – С. 225.

²⁴⁶ Момот В. Даниил Лукич Мордовцев. – Ростов - на -Дону, 1978. – С. 47.

²⁴⁷ Там само. – С. 49.

заслужують на увагу. Загалом, наукові інтереси залишалися незмінними протягом багатьох років. Він публікував історико-статистичні нариси та етнографічні замітки. Першими публіцистичними доробками Мордовця стали фейлетони про побут та вдачі городян і провінційних поміщиків, надруковані в «Саратовских губернских ведомостях». До того ж, на сторінках «Саратовских губернских ведомостей» з'являються статті Данила Лукича про ярмарки Саратовського краю, про історичні та статистичні дані повітових містечок і сіл, про заводське і промислове виробництво, будівництво залізниць, розвиток судноплавства, успіхи та невдачі народної освіти. У цей час він присвячує історії Саратова, а також друкує раніше невидані матеріали, що стосуються минулого міста; в двадцяти трьох номерах газети за 1861-1862 рр. публікується унікальний саратовський літопис, наводиться чимало історичних та статистичних описів.²⁴⁸ Одним із перших публіцистичних видань були оповідання «Медведицький бурлак» та нарис «Самозванець Богомоллов», останній з яких вийшов друком у виданні «Парус». Данило Мордовець був принциповим при виборі тем для своїх публікацій, вважав, що варто висвітлювати тільки ті питання та проблеми, які викликали зацікавлення у нього як у звичайного громадянина, відповідно вони зацікавлять і всіх інших. Проте, дуже часто він наштовхувався на критику та заборону з боку видавництв на публікацію своїх творів. Це було зрозумілим, оскільки Д. Мордовець досить часто висвітлював гострі проблеми, не підбирав слів «люб'язностей» для героїв своїх статей, особливо для владноможців. Керівництво постійно робило йому зауваження через його радикальність поглядів. Однак, сам Данило Лукич ніколи не поступався своїм позиціями з наснагою працював над своїми доробками. Навіть, беручи відпустку, він ішов до архівів, щоб почерпнути нові матеріали.

²⁴⁸ Музика Ю. Громадсько-політична та наукова діяльність Д.Л. Мордовця (1830-1905 рр.) // Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2014. – С. 65.

Данило Мордовець часто публікувався у часописах «Русское слово», «Отечественные записки»²⁴⁹, «Новое время»²⁵⁰, «Дело».²⁵¹ Його твори набували популярності з огляду на проблематику його праць і майстерність професіонала своєї справи. Так, редактор «Русского слова» Г. Благосветлов, зокрема, зазначав: «Не приховую від Вас мого занепокоєння - боюсь, що Вас викрадуть у «Русского слова». Ворогів-то у мене назбиралося багато, да і нема надії, при всій здатності «любити теплу натуру і благородне серце». Крім Петербургу я нічого не знаю в світі і ніде нічого не бачив подібного «від Флоренції до Лондона»... І скажу відверто, що ніхто із співробітників «Русского слова» не близький так моїм бідним переконанням, як Ви».²⁵² Однак, варто наголосити, що через свою жагу до правди, Д. Мордовець часто розплачувався тим, що не міг бути опублікованим у багатьох виданнях. Фактично, праці, які зачіпали питання повстань, народних рухів важко було опублікувати, оскільки видавці боялися віддавати в друк роботи, за які могли поплатитися своєю посадою. Така доля спіткала і статтю Данила Мордовця «Російські державні діячі другої половини минулого століття і Пугачов», друкування якої відкладалося з номера в номере».²⁵³ Причиною стали висловлювання Д. Мордовця, який писав, що «Пугачовщина була плодом ненормального стану всього державного устрою».²⁵⁴

Варто наголосити, що публіцистична діяльність Данила Мордовця завжди тяжіла до демократичного крила. Однак, іноді Данило Лукич все ж таки переходив на бік радикалів, принаймні у своїх висловлюваннях. Вже згадуваний М. Костомаров мав вплив не лише на захоплення Д. Мордовцем публіцистикою, а й на вибір тематики творів. Зокрема, такою темою стала історія селянства. Данило Лукич вважав за необхідне створити повну картину життя селянина, того, як орав землю,

²⁴⁹ Мордовцев Д. Десятилетие русского земства // Отечественные записки. – 1875. – № 4 – С. 12–16.

²⁵⁰ Мордовцев Д. Письмо в редакцию // Новое время. – 1876. – № 70. – С. 3.

²⁵¹ Мордовцев Д. Печать в провинции // Дело. – 1875. – № 9–10.

²⁵² Глинский Б. Литературная деятельность Д. Л. Мордовцева (по поводу его пятидесятилетия) // Исторический вестник. – 1905. – № 2. – С. 590.

²⁵³ Глинский Б. Среди литераторов и ученых. – СПб., 1914. – С. 114.

²⁵⁴ Некрасов Н. Полное собрание сочинений в 15-ти т. – М.: Наука., 1981. – Т. 11. – С. 107.

вносив податки, відбував рекрутчину, як він розвивався, бунтував і розбійничав цілими масами. Так, у статті «Один із Лже-Костянтинів» Д. Мордовець зазначає, що історія має займатися «виключно війнами, генералами і законодавцями, а поставила перед нами живим весь народ, з його потребами і прагненнями, з його повільним ходом від однієї історичної фази до іншої».²⁵⁵

Так, вже з кінця 50-х рр. XIX ст. Данило Мордовець цікавиться селянським питанням. В той час почали виникати повстання, рухи селян у боротьбі за передачу їм на викуп земель. Данило Лукич виступає з нищівною критикою дворянства, яке наголошувало, що звільнення селян із землею призведе не до чіткої організації землеволодіння, а, навпаки, до його повної руйнації. У свою чергу Мордовець пише: «Знищіть ненависне і пагубне кріпосницьке право, і ми побачимо, як розіллються вільні робочі сили повсюди, де тільки в них з'явиться потреба».²⁵⁶ Також, він писав окремі статті на підтримку кріпаків, які бідували та потребували допомоги держави: «Брудні хатинки з хворими й каліками, черствий хліб, покритий цвілью, а попереду голод і несплачена недоїмка».²⁵⁷ Мордовець, як публіцист, акцентує свою увагу на «народній думці». Автор підходить до її вивчення комплексно, не лише беручи конкретний аспект. Так, його цікавить історія народу, сучасність та він намагається за рахунок існуючих відомостей спрогнозувати майбутнє. Мордовець завжди пишався тим, що головними героями своїх робіт робив селян, які, на його думку, часто «забуваються історією».²⁵⁸ Данило Лукич досить упереджено ставився до офіційних історичних доктрин, через які «історія знати не хотіла ні народу, ні його масових рухів, політичні вони чи не політичні — все одно, через які історія була хронологічним показником воєн і дипломатичних інтриг чи послужним списком королів, їх лідерів, міністрів, генералів».²⁵⁹

²⁵⁵ Кузнецов Ф. Публицисты 60-х годов. — М.: Молодая гвардия., 1959. — С. 311.

²⁵⁶ Мордовцев Д. Исторические прописки. — СПб. : Типография Н.А. Лебедева., 1889. — С. 237.

²⁵⁷ Музика Ю. Д. Л. Мордовець: публіцистична діяльність // Сіверянський літопис. — 2013. — № 3. — С. 82.

²⁵⁸ Мордовцев Д. Представляет ли прошлое русского народа какие-либо политические движения?// Отечественные записки.— 1871(март). — С. 117.

²⁵⁹ Там само. — С. 195.

Фактично, Д. Мордовець був переконаним, що «завдання народу у майбутньому, його роль в історії людства та її взаємодія відбувається з іншими народами... зрозуміло лише тоді, коли руський народ матиме історію, тобто ґрунтовну, об'єктивно та розумно-художньо намальовану картину того, як орав землю, відбував рекрутчину, страждав народ, як розвивався, як часом бунтував і розбійничав цілими масами».²⁶⁰ Проте, народні рухи були цікавими Данилу Лукичу незалежно від того, де вони відбувалися (у центрі Росії, на Дону, в Україні) й у яких формах протікали (виступ розкольників, селянська війна під керівництвом С. Разіна, О. Пугачова, гайдамащина). Д. Мордовець був переконаним, що основу народних рухів становила саме провладна політика, уряд, який не хотів почути селян, не вважав їх за людей. Він говорив, що безвихідь становища, в яке потрапив народ, не вдало сформованим для нього державним ладом прикро історичною несправедливістю хоч і було юридично закріплене, але з якою не могло миритися ні моральне почуття народу ні його громадянський сенс.²⁶¹ Варто зауважити, що Д. Мордовець не лише викривав становище селян, а й намагався вплинути на зміну. Так, він виступав за покращення умов життя та прав селян. В середині 60-х рр. Данило Лукич стає прибічником демократичного напрямку, представники якого виступали за підтримку існування та зміцнення селянської общини: надання селянам землі, організація самоуправління, активізація торгівлі, звільнення окремих верств від податків і рекрутської повинності.²⁶² Важливою умовою покращення становища селян Д. Мордовець вважав створення общин нового типу, в яких буде відсутня регламентація селянського життя і селяни матимуть в своєму володінні землю. Саме тому Данило Мордовець починає активно розвивати питання переселення селян на нові землі, але головною умовою мало стати саме бажання селян переїжджати. Таким чином, можемо прослідкувати, як Мордовець-публіцист виступав проти сваволі влади та намагався допомогти селянам. На той час Д. Мордовець вже популярним публіцистом у колі науковців та видавців, і навіть

²⁶⁰ Там само. – С. 113.

²⁶¹ Мордовцев Д. Полн. собр. соч. в 50-и т. – СПб, 1902. – Т. 22. – С. 37.

²⁶² Мордовцев Д. Сарента // Саратовские губернские ведомости – 1858. – 10 декабря.

редактор «Русского слова» Г. Благосветлов пропонує йому стати співробітником журналу.²⁶³

Данило Мордовець вміло опановував нові напрямки публіцистики. Він брався за нову тематику; якщо спочатку його цікавила виключно доля селян, то тепер він починає розробляти релігійні теми. Взагалі, тема віри зачіпається у багатьох творах Данила Лукича. Він майстерно висвітлює релігійну тематику, згадуючи про реформи Никона. Наприкінці 1864 р. Д. Мордовець переїздить до Санкт-Петербургу, у свою чергу М. Костомаров відправляє листа своєму другові та колезі літератору А. Краєвському з проханням підтримати молодого автора Д. Мордовця, і дає гарну професійну характеристику Данилу Лукичу, пише, що він людина чесна і справедлива. Це свідчить, що Д. Мордовець був не лише хорошим другом для М. Костомарова, а й справив на нього гарне враження як літератор, що вдавалося не кожному. Так, за клопотанням А. Краєвського, Данило Мордовець починає працювати в газеті «Голос», де пише передмови до статей та публікує власні памфлети. Однак, життя в столиці не склалося і дуже скоро Д. Мордовець повертається до Саратова. Проте, продовжує співпрацю з А. Краєвським, яка не завжди складається успішно для Д. Мордовця. Не дивлячись на гарні стосунки з А. Краєвським, часто виникали конфлікти через, те, що не всі надіслані до друку праці Д. Мордовця побачили світ.²⁶⁴

Більшість статей Д. Мордовця не виходили друком. Його жага висвітлювати «болючі теми» для народу деколи лякала видавців, які не хотіли потрапити в немилість уряду. У цей час Данило Лукич почав займатися вивченням питань історії Балкан та Польщі. У цей час в Петербурзі було здійснено замах на Олександра II, проте врятувати царя вдалося звичайному селянину. У листуванні до А. Краєвського Данило Лукич згадує дану подію, акцентуючи увагу на тому, що саме селянин зміг врятувати царя, а не його придворні чи дворяни, які мали найбільше свобод та можливостей в Російській імперії: «А ось мужик-то знову врятував царя, а чи не

²⁶³ Беляєв В. Передмова // Мордовець Д. Л. – Твори. У 2-х т. – К.: Держліт., 1958. –Т. 1. – С. 14–15.

²⁶⁴ Музика Ю. Громадська та науково-просвітницька діяльність Д. Мордовця (1830 – 1905): дисертація канд. іст. наук: 07.00.01.– Чернігів: ЧНПУ імені Тараса Шевченка, 2015. – С. 89.

дворянин. Усе це нові сильні аргументи майбутньої боротьби з дворянством».²⁶⁵ А. Краєвський згодом напише про Д. Мордовця: «завжди добре знав, кожної цієї хвилини, що треба писати, що писати, і як писати».²⁶⁶

Більшість матеріалів показують Д. Мордовця чіткою, прагматичною людиною, яка гарно розумілася на політичному устрої, чітко знала чого він хоче від життя і що повинен зробити заради людей. Проте, звернувши увагу на листування Д. Мордовця зі своїми друзями та колегами, можна побачити, що насправді він був тонкою натурою і окрім жаги до розкриття злочинів проти населення, боротьби за справедливість, він настільки проникався суспільно-політичними та соціальними проблемами, що вмів залишити власні амбіції та кар'єру заради пошуку і розкриття нових тем. Згодом Д. Мордовець отримує пропозицію, яка змогла б змінити його життя: зайняти місце професора на кафедрі історії Санкт-Петербурзького університету, проте Данило Лукич відмовився. Пересилила жага досліджувати та викривати нові факти з історії народу. «Як не втішна була ця пропозиція для Мордовцева, котрий любив науку і вже вніс у її область гарний вклад цінними дослідженнями з історії Польщі, Малоросії та пугачовщини, але, поглинений роботою в саратовських архівах, він не прислухався до прохань друзів і відмовився від професури», – згадував у своїй роботі П. Биков, біограф творчості Д. Мордовця.²⁶⁷

У 1867 р. Данило Мордовець повертається до Саратова, де продовжує вивчення історії селян, народних рухів, протистоянь народу та влади. Варто зазначити, що він починає більше уваги приділяти вивченню політичної та економічної історії. Ставляться питання фінансування населення, розподілення коштів між землевласниками, можливість викупу земель у дворян. Д. Мордовець був дуже

²⁶⁵ Криницька Т. Особливості формування публіцистичного стилю Данила Мордовця // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія. Вип. 3(146). – 2020. – С. 29.

²⁶⁶ Михневич В. Наши знакомые. Фельетонный словарь современников. – СПб.: Типография Гоппе, 1884. – С. 115.

²⁶⁷ Быков П. Критико-биографический очерк // Мордовцев Д.Л. Полн. собр. исторических романов, повестей и рассказов. – Петроград: Издательство П.П. Сойкина, 1914. – Т.1. – С. 28.

захоплений матеріалами, які зміг віднайти в Саратовському архіві. У одному із листів А. Краєвському він писав: «Казенне становище у Петербурзі теж блискуче оплачує працю, залишає мало часу для літературних занять... А віддатися цілком літературі – це означає ризикувати одного прекрасного дня залишитися без шматка хліба і квартири, що для самотньої людини, припустимо, і нестерпно, але для сімейної щонайменше незручно».²⁶⁸ До того ж, Д. Мордовець ділиться з А. Краєвським своїми творчими планами, пишається, що знаходить у саратовських архівах щось таке що ніхто ще не бачив. з істориків, називаючи пугачовщину «розкішню». У листі від 11 жовтня 1867 р. він пише про статтю «Російські державні діячі минулого століття і Пугачов»: «Наприкінці пугачовщини у мене постане паралель між «орлами зі зграї великої Катерини та шуліками зі зграї Пугачова – порівняння буде не зовсім приємним для перших осіб».²⁶⁹

Однак, не лише земельні питання та народні рухи цікавили Д. Мордовця. Данило Лукич займається дослідженнями освітніх програм, народної творчості: пісень, приказок, повістей. Так, Д. Мордовець пише ряд статей «Про російські шкільні книги 17 століття», «Як вчили і вчилися в Стародавній Русі», у яких досліджує питання правопису та літерації. Автор радить науковцям звертатися до стародавніх словників, які допоможуть їм вірно трактувати написання слів та їх тлумачення. Особливістю творчості Д. Мордовця було те, що він намагався із кожної події витлумачити соціальний підтекст. Це були не лише сухі факти, а наповнені роздумами та аналізом праці. Він показав, що кожна подія не є лише проявом бажання населення до дії, а скоріше це реакція на політику, яка проводилась стосовно людей. Д. Мордовець вважав, що причиною нестабільного розвитку відносин між населенням та урядом було те, що народ не мав права проявляти свою громадську позицію у законотворчих процесах. Він вважав, що нехтування інтересами народу і призводило до появи масових протестів, які стали

²⁶⁸ ІР НБУВ. Літературні матеріали. Зібрання літературних творів і документів поч. XVII - XX ст. – Ф.1.Од. зб. 8708. Архив Д.Л. Мордовцева. [Опис рукописів і рідких видань збірки Мордовцева та виписки з них]. Поч. XX ст. – Арк. 3.

²⁶⁹ Там само. – Арк. 4.

відображенням державного ладу в Росії. За словами Данила Лукича, варто було проводити поступові зміни державного устрою та суспільної свідомості населення.²⁷⁰

На початку 80-х рр. XIX ст. Д. Мордовець розповідав про свою діяльність на посаді редактора губернської газети саратовському краєзнавцю М. Хованському: «За час мого редагування майже в кожному номері я виступав з викриттям всього, що вимагало викриття, і щотижня викривалися, з'являлися до губернатора зі скаргами на мене. Але я не вгавав – це саме був час викриття та захоплення перед визволенням селян. І я довикривався до того, що за дві мої нотатки про війська, розташовані в Саратові (нотатки гумористичні) прийшла висока догана з високим наказом покарати редактора «Губернских ведомостей» і автора нотатки, тобто мене».²⁷¹ Так, в архівах саратовських канцелярій Д. Мордовець зібрав матеріали про поміщицькі зловживання і в 1889 р. випустив книгу «Напередодні волі», названу А. Пипінім «однією з найстрашніших книг, які були в нашій літературі».²⁷² Спеціальною постановою особливої ради при міністрі внутрішніх справ книгу Д. Мордовця було заборонено і спалено, а автора було визнано шкідливим письменником. Саме тому в 1873 р. саратовський губернатор М. Галкін-Враський запропонував Д. Мордовцю подати у відставку, після чого той переїхав до Петербургу, де став чиновником статистичного відділу міністерства шляхів сполучення. Третій Санкт-Петербурзький період творчості Д. Мордовця був не легким. До автора упереджено ставилися більшість видавців, які не хотіли друкувати його нариси через «неблагонадійність» автора.²⁷³ Д. Мордовця критикувало багато тогочасних науковців. Ця тема проходить також у дослідженні зарубіжного вченого Дана Унгуріану, про що він написав у своїй монографії.²⁷⁴ Не

²⁷⁰ Мордовцев Д. Политическое движение русского народа. – СПб., 1871. – Ч.1. – С. 7.

²⁷¹ Там само. – С. 5.

²⁷² Субботин Н. Историк-белетрист // Русский вестник. – 1881. – №5. – С. 249.

²⁷³ Музика Ю. Данило Лукич Мордовець 1830-1905 рр. (до постановки проблеми) // Сіверянський літопис. – 2013. – № 1. – С. 55.

²⁷⁴ Dan Ungurianu. Plotting History: The Russian Historical Novel in the Imperial Age / Ungurianu Dan. – Univ of Wisconsin Press. 2007. – P. 130.

зважаючи на утиски з боку редакторів, Д. Мордовець продовжує свою роботу над статтями та замітками, використовуючи матеріали архівів. У цей період він видає такі публікації як «Вимирання некультурних рас», «Друк у провінції», однак знову наштовхується на критику.

Значне місце в публіцистичних напрацюваннях Данила Мордовця займають статті та оповідання присвячені історії України: «А все пречиста», «Луна з Нової України», «Скажи, місяченьку»²⁷⁵, «Ні собі, ні людям», «Сорока на лозі», «Не дайте на поругу».²⁷⁶ У них він зачіпає тему української мови, яка має бути, за словами Данила Лукича, на рівні з рештою мов; питання злиденного становища українського народу, тяжку долю селян, народні рухи. Він наголошує на тому, що український народ є одним із найсильніших, наймужніших народів серед всіх і заслуговує на пошану та прославлення на увесь світ. Так, Данило Лукич зачіпав питання економічного стану країни, питання земства, всестанової волості, централізації переселенського руху, свободи друку, освіти, релігії. Викладав свої думки він іноді в жартівливій формі, іноді з іронією або сарказмом.

Цікавим фактом є те, що Данило Мордовець деякі свої роботи видавав під псевдонімами, особливо коли висловлювався про владу у жорсткій формі. Зокрема, праці «Листи містера Плумпуддінга», «Листи християнина щодо єврейського питання», «Наші піраміди», «Сумні спогади», «Поїздка в Єрусалим» вийшли під псевдонімами «Есквайр Джемс Плумпуддінг», «Данило М. Сліпченко», «Афродіта», «Берні з Бердичева», «Містер Плумпуддінг» – це все псевдоніми Данила Лукича.²⁷⁷ У 1869 р. виходить друком роман Данила Мордовця «Знамення

²⁷⁵ Мордовець Д. Скажи місяченьку // Вікова українська проза. К.: Друкарня п. Барського, 1902. – Т. 2. – С. 139 – 147.

²⁷⁶ Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського. Ф. 1933. Архівні матеріали українських письменників та громадських діячів XIX – початку XX ст. (Костомарова Н.І., Нечуя-Левицького І.С., Мордовцева Д.Л., Глібова Л.І., Куліша П.А. та А.М. Куліш (Г. Барвінок). оп. 225. Спр. 3. Повісті і оповідання. – 250 арк.

²⁷⁷ Быков П. Полное собрание исторических романов, повестей и рассказов Даниила Лукича Мордовцева с портретом автора и критико-биографическим очерком. – Санкт-Петербург., 1914. – Том 1. – С. 7.

часу».²⁷⁸ Роман наповнений листуваннями головних героїв, які між собою обговорюють політичні та філософські питання. Автор зображує прояви народницьких рухів, вбачає у появі «нового класу» та його бажанні реформації суспільно-політичного та економічного устрою, зрушення в бік рівноправності народів та націй. Однак, Данило Мордовець не зважаючи на те, що у творі описуються проблеми зміни устрою, досить скептично відноситься до нових моделей політичного та економічного устрою.²⁷⁹ Так, він наголошує, що не варто уособлюватися до країн Заходу, оскільки їх трансформація в капіталізм не зробила людей вільними, а лише пороботила іншим шляхом.

Таким чином, Д. Мордовець виступає за зміну суспільного устрою, однак наголошує, що радикальні міри недоречні, оскільки можуть мати наслідки набагато гірші за народні рухи. Важливо розуміти, що робота Д. Мордовця «Знамення часу» насичена багатьма образами героїв, які є відображенням «рис народності».²⁸⁰ Д. Мордовець дотримувався поміркованих поглядів і був схильним до компромісу. Саме тому, ні один із героїв роману не закликав людей до радикальних змін, оскільки в їх образи автор вклав ідеї прагматизму та розуміння реальності. Навіть людей, які були просвітниками нових ідей Д. Мордовець назвав «громовідводами» революції: «У повітрі назбиралося багато електрики, саме тому, щоб не вдарила гроза над головами нічого не знаючої більшості, ми маємо бути провідниками нагромадженої електрики».²⁸¹

Варто зауважити, що на формування світогляду та літературних смаків Д. Мордовця впливало його оточення. Майже увесь свій життєвий шлях він провів у середовищі інтелектуалів та майстрів слова. В колі його спілкування були Є. Чикаленко, Б. Грінченко, М. Костомаров, М. Павлик, М. Каменський. Д. Мордовець цінував колег за розум та гостре відчуття справедливості і хоча він не завжди розділяв їх погляди, проте з пошаною відносився до їх напрацювань.²⁸² Загалом,

²⁷⁸ Мордовцев Д. Знамение времени. – М.: Госуд. изд. худ. литер., 1957. – С. 362.

²⁷⁹ Там само. – С. 298.

²⁸⁰ Там само. – С. 311.

²⁸¹ Там само. – С. 311.

²⁸² Налимов А. Идеиные романы Д.Л. Мордовцева // Беседа. – 1906. – №8. – С. 54.

письменник був переконаний, що немає «правильних» або «неправильних» творів, всі вони сприяють формуванню суспільної думки, оскільки читач, порівнюючи позиції різних авторів може знайти для себе істину. Безумовно, іноді в нього були радикальні висловлювання з приводу деяких праць своїх колег, проте це були професійні непорозуміння, не більше того. Він завжди залишався свідомим громадянином і народним письменником з чітко вираженою позицією.

Однак, на відміну від Д. Мордовця, частина його колег часто не погоджувалась з його баченням та оцінкою проблеми і не соромилися критикувати письменника. У науковій літературі навіть існують варіанти етапів критики творчості Д. Мордовця. Зокрема вчені акцентують увагу на 1.) критика 1859-х – 1870-х рр. тематика народних рухів XVII–XVIII ст., визначених ним як «політичні рухи російського народу». Твори «Заметаєв» (1859), «Селяни на Південно-Західній Русі XVI століття» (1860), «Російські державні діячі минулого століття та Пугачов» (1869); 2.) полеміка навколо романів «Знамення часу» (1869) та «Нові руські люди» (1870); критичні зауваги до статті «Друк у провінції» (1875). 4) полемічні обговорення навколо історико-белетристичних творів письменника («Ідеалісти та реалісти» (1878), «Великий розкол» (1880) та ін.).

Варто зазначити, що літературний дебют Данила Лукича як публіциста припадає на 1859 р., коли він видав «Малорусский литературный сборник», який викликав загалом позитивну оцінку критиків: О. Гатцука в газеті «Московские ведомости» (1859)²⁸³ та М. Стороженко у журналі «Отечественные записки» (1859)²⁸⁴. В одному із відгуків на працю Мордовця, присвячену становищу селян Південно-Західної Русі XVI ст., було відзначено народницький характер дослідження, а також згадано і певний науковий здобуток дослідника – переведення цін XVI століття на сучасні ціни. Водночас автор відгуку вважав, що у роботі Д. Мордовця разом із розкриттям картини насильства із боку влади недостатньо

²⁸³ Гатцук А. О малорусском литературном сборнике Д. Мордовцева // Московские ведомости. – 1859. – № 59. – С. 46.

²⁸⁴ Стороженко Н. О малорусском литературном сборнике Д. Мордовцева // Отечественные записки. – 1859. – №9.

показано аналіз внутрішнього життя народу.²⁸⁵ Натомість, якщо перші літературні твори Д. Мордовця не були тотально розкритиковані науковцями, то в період зміцнення його авторитету як публіциста та письменника, він отримує на свою адресу значну кількість критичних матеріалів та зауважень від своїх колег. Так, романи «Знамення часу» та «Нові руські люди», – незважаючи на значний читацький інтерес, були зустрінуті критикою негативно. Так, літературний критик та публіцист С. Окрейц зазначив, що роман є «розчаровуючим», проте на думку критика, «не бруднить рук», хоча і може бути визнаний невдалим твором. Відсутність чіткої авторської позиції критик відніс до головної невдачі твору: «... На одній сторінці він найчистіший космополіт, на іншій - вузький націоналіст».²⁸⁶ Такої ж оцінки отримав і роман «Нові руські люди», який також зазнав критики.

Найбільше критичних матеріалів у період з 1875 – 1890 рр. було присвячено статті «Друк у провінції».²⁸⁷ Вона викликала широку дискусію про культурну самостійність та соціально-економічний розвиток провінцій. Полеміка навколо статті розгорнулася на сторінках газети «Неделя», журналів «Новое время» та «Отечественные записки». Зокрема, російський публіцист М. Михайловський в нарисі «Боротьба за індивідуальність» (1876) наголосив на полеміці Мордовця та журналістів «Тижня», вважаючи, що головний недолік міркувань Данила Лукича полягає в неясності для самого автора його власної точки зору, через що опонентам вдалося приписати не цілком властивий йому «централізм».²⁸⁸ «Швидше другом, ніж ворогом провінції» назвав себе і сам Мордовець, відповідаючи «Тижню» на закиди на свою адресу в листі до редакції з питань друку в провінції.²⁸⁹

Починаючи з 1877 р. Д. Мордовець активно захопився написанням історичних романів. Його твори мали неоднозначну оцінку критиків, багато в чому через високу

²⁸⁵ Гатцук А. О малорусском литературном сборнике Д. Мордовцева // Московские ведомости. – 1859. – № 59. – С. 48.

²⁸⁶ Там само. – С. 108.

²⁸⁷ Мордовцев Д. Печать в провинции // Дело. – 1875. – № 9–10.

²⁸⁸ Михайловский Н. Центробежные и центростремительные силы г. Мордовцева // Сочинения Н.К. Михайловского. – Изд. 4-е. – СПб., 1906. – Т.6 – С. 675.

²⁸⁹ Мордовцев Д. Письмо в редакцию // Новое время. – 1876. – № 70. – С. 3.

популярність цього жанру і значну кількість творів. Так, критик та публіцист М. Шелгунов оцінив романи Данила Лукича як такі, що відповідають рівню сучасних історичних романів, які в останні роки з'явилися у великій кількості.²⁹⁰ У свою чергу, М. Михайловський, оцінюючи історичний роман «Ідеалісти і реалісти» з художньої точки зору вважав його «зовсім слабким», таким, що погано відображав історичну епоху, в якому авторська симпатія знаходиться на боці противників петровських перетворень, «залишків старої, допетровської Русі».²⁹¹ На додаток, негативну роль відіграло видання, у якому опубліковано роман: «Досить згадати, що «Ідеалісти і реалісти» друкувалися в «Новом времени», газеті, що називається, патріотичною».²⁹² Різкий тон на адресу історичних творів Д. Мордовця 1870-х рр., як наукових, і художніх, звучав зі сторінок демократичного журналу «Дело», очолюваного Г. Благосветловим.

Загалом, тематика творів Д. Мордовця через «гостроту» тем наштовхувалась на критику з боку літературознавців. Так, В. Момотом, вважав, що критика С. Окрейця, В. Буреніна, М. Булгакова, М. Суботіна та інших зменшувала вплив творчості Мордовця на суспільство, виявляючи «суб'єктивізм щодо оцінки його творів».²⁹³ Проте, зрозумілим є те, що твори Д. Мордовця були нерозривними з тією ідейною боротьбою, яка велася в суспільстві в середині та другій половині XIX ст.²⁹⁴

Треба зазначити, що творчість Д. Мордовця не обмежувалась виключно критичними рецензіями. Він мав знатне коло однодумців, які в його працях бачили великий потенціал та віддзеркалення власних поглядів. По перше, цінували Мордовця за його відданість рідній Україні. Так, літературний критик В. Беренштам зауважував, що ніколи не чув від Данила Лукича ні одного поганого або принизливого слова про свою Батьківщину, що свідчило про його любов до України,

²⁹⁰ Шелгунов Н. Соловецкое сиденье: историческая повесть из времен начала раскола на Руси Д. Мордовцева. – М., 1880. – С. 888.

²⁹¹ Михайловский Н. Романическая история. Идеалисты и реалисты Д.Л. Мордовцева //Отечественные записки. – 1878. – №10.– С. 271.

²⁹² Там само. – С. 286.

²⁹³ Момот В. Д. Л. Мордовцев – писатель - демократ: дис. канд. филол. наук. – М., 1984. – С. 201.

²⁹⁴ Там само. – С. 360.

хоч і доводилось чимало писати російською мовою В. Беренштам писав: «в історичних романах Ви малювали переважно життя нашого краю і люду, будили українське самопізнання, прихильність до рідної України і нагадували, «що діялося в світі, чия правда, чия кривда і чиї ми діти»²⁹⁵. Данила Мордовця підтримували колеги та друзі у виборі тематики творів, підходів, застосування літературних прийомів в історичному романі або в публіцистичному нарисі. Для більшості колег науковців було байдуже, що Мордовець проживав не в Україні, що писав двома мовами, хоча спілкувався переважно українською; вони цінували його душу та талант, які були з Україною. Прикметними є спогади Ф. Полферова про Данила Мордовця, у яких він пише; «Ви з великою скромністю назвали собі «чорноробом для майбутньої історії українського народу і підкреслили, що виключно цьому народові, а не проводникам, керманичам і державним діячам, що знайшли своє місце в пантеоні нашого минулого, Ви віддаєте свою працю та свої симпатії. Але ті згадані історичні монографії примушують визнати Вас не чорноробом, а істориком Костомарової школи, тобто таким, що здобули наочну правду з живою жвавістю і добірною талановитістю самого викладу».²⁹⁶

Таким чином, публіцистична діяльність Данила Мордовця була багатою на статті, рецензії, нариси, оповідання, памфлети, фейлетони. Данило Лукич ставив гострі суспільно-політичні, економічні та соціальні питання. Своєю діяльністю в газетах, журналах він намагався привернути увагу до проблем суспільства. Д. Мордовець писав про те, що цікавило його як історика, як громадянина, про те, що сам вважав важливим у сучасній політиці. Одним з основних напрямків журналістської діяльності Мордовця стало публічне викриття вад і недоліків місцевої адміністрації, сваволі поміщиків-кріпосників. Данило Лукич обіймав посади редактора багатьох періодичних видань, однак його кардинальні рішення часто були не до вподоби владі та керівним особам. Фактично, протягом своєї кар'єри автор вибудував власний публіцистичний стиль, який був притаманний саме

²⁹⁵ Там само. – С. 367.

²⁹⁶ Полферов Ф. Из воспоминаний о Д.Л. Мордовцеве // Исторический вестник. – 1906. – № 2. – С. 608.

йому і завдяки якому він і намагався не лише описувати події та надавати факти, а й оцінювати їх пояснювати причини виникнення та зникнення тих чи інших процесів, переконувати читачів у своїх поглядах та позиціях, боротися за викриття соціальної нерівності серед населення.

3.2 Стильові особливості тексту та художні образи творів

Головним мотивом творчості Д. Мордовця було вивчення історичних процесів та подій шляхом трансформації суспільства, оскільки, з одного боку, вплив на формування історії мали законотворчі проекти, провладна політика, а, з іншого боку, саме народні рухи, протистояння були рушійною силою формування народної історії. Варто зауважити, що головними героями романів, нарисів, повістей та інших наукових напрацювань письменника виступали прості люди, які брали участь у масових рухах, народних виступах, боролися проти поневолення. Данило Мордовець протягом усього життя виступав за справедливість, соціальну рівність народу, права та свободи населення. Фактично, дана позиція призвела до того, що критики творчості Д. Мордовця наголошували, що він «допустив народ до історичної науки».²⁹⁷

У процесі вивчення літературної, публіцистичної, будь-якої творчої діяльності, а також в епістоляріях письменника можна прослідкувати декілька характерних рис, що розкривають художню індивідуальність літератора та його ідейно-естетичні уявлення. Варто виділити такі особливості стилю Данила Мордовця: використання антропонімів (імена, прізвища, псевдоніми людей); форма звертання; різноманітність персонажів; художня стилізація; сюжети світової історії та культури; історизм; зооніми та їх образи.

Антропоніми. Псевдоніми. Автор приділяє значну увагу імені героїв. Більше того, він має цілу колекцію власних прізвищ та псевдонімів. Так, встановлено низку його домашніх прізвищ: Папокоста, Папуас, Лір, Гомер Лукіч.²⁹⁸ Письменник користувався широким спектром псевдонімів, серед яких – Афродіта,

²⁹⁷ Глинский Б. Среди литераторов и ученых. – СПб., 1914. – С. 114.

²⁹⁸ Масанов И. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей. – Москва, 1960. – С. 53.

Берне із Бердичева, Хома Брут, Єлизавета Горобець, Гіпократ, Джемс Плумпуддінг, Дмитруні Мірдівцев, Данило Сліпченко-Мордовець, якими він інколи підписувався у своїх працях.²⁹⁹ Так, у праці «За крашанку-писанку», яку він присвятив П. Кулішеві видав під псевдонімом Сліпченко-Мордовець Данило; у газеті «Дело» (1873, № 7 його стаття «Сучасне економічне становище Поволжжя»³⁰⁰ та стаття «Чи дійсно ми багаті?» (1873, № 11))³⁰¹, підписані псевдонімами Берне із Бердичева; у газеті «Новости (1886, № 76) підписався як «Воробей Єлизавет», а в цій же газеті (1887, № 7) – «Афродіта»; у журналі «Древняя и новая Россия» – псевдонім Nonmoriturus; в газеті Новое время» зустрічається псевдонім Джемс Плумпуддінг Ескваер. У одній із перших праць Д. Мордовця «Шкільні спогади»³⁰² письменник підписується псевдонімом Брут Фома. Привертає увагу декілька публікацій у газеті «Рассвет»: «Листи містера Плумпуддінга»³⁰³ та «Листи християнина щодо єврейського питання»³⁰⁴. Використання всіх цих та інших псевдонімів свідчить про публіцистичний стиль і художній підхід Данила Мордовця. Зважаючи на те, що не всі його статті сприймалися критиками позитивно, тим більше діяла літературна цензура, то автор віддавав перевагу публікувати статті саме під псевдонімами задля уникнення утисків та переслідувань з боку влади. Натомість романи та повсті Д. Мордовця виходили під його власним ім'ям. Всього Данило Мордовець мав близько 15 різних псевдонімів. «Дослідження його епістолярної спадщини свідчить, наскільки важливу роль у його мистецькому світогляді відігравали *форми звернення* до своїх респондентів. Вивчення листів до О. Суворіна, М. Костомарова, А. Краєвського, С. Шубінського дає можливість не лише прослідкувати розвиток дружніх та професійних відносин між письменником і знаменитими редакторами, а

²⁹⁹ Там само. – С. 54.

³⁰⁰ Бэрнэ из Бердичева (Мордовцев Д.) Современное экономическое положение Поволжья // Дело. – 1873. – №7. – С. 34-51.

³⁰¹ Бэрнэ из Бердичева (Мордовцев Д.) Действительно ли мы богаты? // Дело. – 1873. – №11. – С. 21-34.

³⁰² Брут Фома (Мордовець Д.) Школьные воспоминания // Русское слово. – 1863. – № 1. – С. 18-25.

³⁰³ Містер Плумпуддінг (Мордовець Д.) Письма Мистера Плумпуддинга // Рассвет. – № 13 (22 апреля). – С. 26-33.

³⁰⁴ Містер Плумпуддінг (Мордовець Д.) Письма християнина о еврейском вопросе // Рассвет. – № 6 (14 февраля). – С. 67-74.

й показує, наскільки майстерно використовував Д. Мордовець звернення, як риторичну фігуру, як комунікативний інструмент.³⁰⁵ У звичайному діловому листі він використовував звернення «милостивий государ», «шановний». Якщо того вимагала ситуація і дозволяв характер взаємовідносин з адресатами, Данило Лукич мав цілу низку емоційних відтінків, серед яких дружній: «батюшка», «щиро коханий мною», «найдобріший», «отче милостивий».³⁰⁶ Однак, для вираження свого ставлення до адресата, до його певного вчинку, рис характеру, проблем в особистих відносинах, він користувався засобами, конкретизуючи їх за допомогою художніх образів: «любезний москаль», «уперта, але серцю мила людина», «злюка» була притаманна Мордовцю і самоіронія, що передається за допомогою епітетів: «грішний, хвацько недобитий Данило Мордовець», «дзвонар твого капища Данилка Столярний».³⁰⁷ Таким чином, можна прослідкувати неабияку увагу Данила Лукича до імен, адже він намагався кожне з них обіграти і додати йому нових стилізованих барвів.

Різноманітність персонажів. Діючі особи домашніх «художніх альбомів», реальні та уявні герої домашнього побуту, учасники різних подій та випадків з життя сім'ї Мордовця досить часто оживлялися фантазією. Ними були: Коза-дереза (персонаж казки, виданої Мордовцем у своїй «Малоруській літературній збірці»); старі кози (історія про «Козу-дерезу»); пароплав; хустка; вода; прислуга Мордовцевих в образі Констанції (сюжет «Моє перше знайомство з Віркою та Вірки зі мною»); палетка (сюжет «Перенесення чесних пелюшок з Юнгерівки в град Саратов») та інші.³⁰⁸ Фактично, подібний прийом характерний і для художньої прози письменника. З особливою майстерністю йому вдавалося змальовувати народні рухи, протистояння, образи жінок. Автор, розповідаючи про певну подію, завжди

³⁰⁵ Быков П. Полное собрание исторических романов, повестей и рассказов Даниила Лукича Мордовцева с портретом автора и критико-биографическим очерком. – Санкт-Петербург, 1914. – Том 1. – С. 21.

³⁰⁶ Криницька Т. Сильові особливості літературного наративу Данила Мордовця // Етнічна історія народів Європи. – 2022. – Вип. 66. – С. 35.

³⁰⁷ Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. – Киев: Издат. при Киев. гос. ун-те., 1990. – С. 16.

³⁰⁸ Мордовець Д. Оповідання. – Санкт-Петербург: Типографія В. С. Балашева, 1885. – С. 23

намагався максимально розкривати деталі, наводячи опис побуту, пейзажів, образів героїв. Читаючи твір Данила Мордовця, можна було відчутися в атмосфері художнього світу письменника.

Художня стилізація. Найважливішою особливістю стилю Д. Мордовця була здатність одним словом передати образ описуваної події, дати їй вичерпну авторську характеристику. Все пов'язано з уважним та чуйним ставленням письменника до фактів, здатність поглянути на них з несподіваних та парадоксальних сторін. Так, у фейлетоні «Наші втрати у зовнішній торгівлі» Д. Мордовець за допомогою свого літературного героя «містера Плумпуддінга»³⁰⁹ дотепно прокоментував показники зовнішньоекономічного балансу Російської імперії, порівнявши продажі до європейських країн друкованої продукції зі свинячою щетиною: «ця скромна, благородна тварина дає країні до 12 мільйонів рублів на рік, тоді як продаж книг – тільки 256,889 на рік».³¹⁰ З іронією відгукується Данило Лукич і про російський баланс з окремими країнами: «Греція надіслала вам книг на 3 р., а ви не послали їй навіть і «Хресного календаря» пана Гатцука, хоч би на подяку за те, що Греція просвітила вас світлом Євангелія».³¹¹ Так, Данилу Лукичу вдавалося однією фразою описати більшість подій. Звичайно, що не всі твори автора були сповнені такими прийомами, однак значна кількість фейлетонів та сатиричних оповідей відрізнялась саме іронічною та саркастичною оцінкою своїх героїв або ситуацій.

Сюжети світової історії та культури. Однією із найяскравіших рис стилю Д. Мордовця було використання художніх образів. Більшість епох світової історії в особі відомих діячів, персонажів міфів та легенд, героїв популярних творів знайшли місце на сторінках творів Данила Мордовця. В сімейному «Альбомі», який вела донька Данила Лукича – Віра, сам Данило Лукич виступає у ролі Гомера Лукіча, дочка Віра – в образі Фукідіда, а її матір, Ганна Пасхалова – як мати Фукідіда.³¹²

³⁰⁹ Там само. – С. 26.

³¹⁰ Там само. – С.3.

³¹¹ Там само. – С.5.

³¹² Криницька Т. Стельові особливості літературного наративу Данила Мордовця // Етнічна історія народів Європи. – 2022– Вип. 66.– С. 37.

Прикметно, що у романі «Дванадцятий рік» (1879) домашніх тварин героїні твору Надії Дурової – звати Наполеон (кіт), Робесп'єр (собака), Алкід (кінь).³¹³ Данило Мордовець любив використовувати імена історичних постатей у своїй творчості. При тому, варто наголосити, що досить часто він проводив паралелі між характером власного героя та героєм світової історії. Д. Мордовець прагнув максимально нівелювати кордони між культурами, використовуючи більшість образів у їхньому загальноісторичному сенсі. Показовим прикладом є нарис «Люди, їхні слова та справи».³¹⁴ Сюжетна лінія переносить нас на прогулянку письменника по Саратову, де згадується безліч імен історичних осіб, міфічних персонажів, які використовуються як в конкретно-історичному, так і в алегоричному сенсі. У статті присутні Писарєв, Благосветлов, Байрон, Горацій, Юпітер Капітолійський, апостол Петро, Наполеон, Грибоедов, Тохтамиш, Костомаров, Степан Разін. Через увесь літературний опис панорами саратівських вулиць проходить їх порівняння з образами Рима (Колізей), Єрусалима (Елеонська (Оливкова) гора), давньогрецької Фессалії (м. Ферсал) та ін.³¹⁵ Час від часу Д. Мордовець допускав деяку літературну гру, коли для підтвердження того чи іншого побутового чи художнього факту використовував образ з української літератури чи історії.

Історизм. Однією із особливостей творчості Д. Мордовця було прагнення поглянути на перебіг подієвого процесу крізь призму історизму. При цьому Данилу Лукичу вдається не тільки провести паралелі з минулим для характеристики сьогодення, але й спрямувати погляд у майбутнє задля прорахування можливих наслідків. Картини, змальовані Д. Мордовцем, найчастіше знаходяться між теперішнім часом і майбутнім. А, отже, письменник у своїх творах намагався донести до читача, що кожен вчинок, кожен закон, рішення обов'язково матимуть свої наслідки у майбутньому. Він показує, як минуле впливало на формування тогочасного суспільства і констатує, що в майбутньому люди будуть боротися із

³¹³ Там само. – С. 39.

³¹⁴ Мордовцев Д. Малорусский литературный сборник. – Саратов, 1859. – С.251.

³¹⁵ Криницька Т. Стильові особливості літературного наративу Данила Мордовця // Етнічна історія народів Європи. – 2022. – Вип. 66. – С. 40.

наслідками подій, учасниками яких вони не були.³¹⁶ Робота з документами дала можливість Д. Мордовцю використати і різноманітні персонажі і постаті історичних героїв і дійсні факти, які відбувались у суспільстві. Поруч з історичними романами та повістями Д. Мордовець приділяв не менше уваги серйозним інколи полемічним питанням, яким присвятив свої праці: «Історія про народження, виховання та життя найсвітлішого Нікона-патріарха», «Про важливість з'єднання середнього Поволжя з центром Росії та південними морями», «Значення ярмарків для Саратовського краю», «Досвід збирання моральної статистики», «Нарис заводського та фабричного виробництва в м. Кузнецьку та його повіті», «Картини судноплавства по Ведмедиці та Дону», «Про початок пошуків по лінії Саратовсько-Московської залізниці», «Характеристика поволзького населення», «Нотатки про школи, кількість випитого вина та селянські посіви», а також «Саратовська губернія у минулому стосовно її сьогоденного складу».³¹⁷ У них прослідковується увага автора до найгостріших питань, і тому не дивно, що на шпальтах преси з'являлися інколи негативні відгуки на твори письменника.

Зооніми та їх образи. Майже у кожній своїй роботі Д. Мордовець використовує імена тварин, причому в найрізноманітніших ситуаціях. Він застосовує символи, порівняння, а самих тварин, як, до прикладу, у романі «Великий розкол» часто зображує як доповнення до образу героїв: миша для Авакума чи птах для Нікона.³¹⁸ У деяких творах Д. Мордовця тварини-персонажі можуть бути виокремлені в самотійну мізансцену, як у повісті «Пан Великий Новгород».³¹⁹ Досить часто автор гіперболізує героїв: «наче шалений занявкав і зафиркав величезний чорний кіт із фосфоричними жовто-зеленими очима; величезні, неморгаючі очі - очі точно як у

³¹⁶ Музика Ю. Громадсько-політична та наукова діяльність Д.Л. Мордовця (1830-1905 рр.) // Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень. – 2014. – С. 67.

³¹⁷ Саррій Т. Життя та літературна творчість Данила Мордовця: до історіографії радянського періоду // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історичні науки. – 2015. – №4 (293) травень. – С.111.

³¹⁸ Мордовцев Д. За чьи грехи? Великий раскол. – М.: Правда, 1990. – С. 284.

³¹⁹ Криницька Т. Сильові особливості літературного наративу Данила Мордовця // Етнічна історія народів Європи. – 2022. – Вип. 66. – С. 38.

людини, а вуха стирчать, як у kota, голова, як у дитини, кругла, із загнутим донизу дзьобом, яким вона клацає як зубами».³²⁰ Данило Лукич полюбляв зображати тварин, часто надаючи їм рис характеру людини або ж навпаки порівнював дії людини із твариною. Загалом, у творчості митця значна роль належить тваринам, особливо він приділяв їм увагу у казках, повістях про козаків, описуючи коней гетьманів та воронів, які приносили сумні звістки.

Данило Мордовець сміло використовував художні засоби при написанні робіт. Окрім прагматизму та логіки, йому вдавалося додати частину ліризму та художності до кожної зі своїх робіт. На особливу увагу заслуговують фейлетони та оповідання Д. Мордовця, у яких він попри складну тематику, додав романтизму. Так, публіцистичні твори Данила Лукича поєднували в собі лексико-стилістичні особливості наукових доробків, аналітику соціальних перепитій, достовірність аргументації та милозвучність української мови.

Полемічні відгуки рецензентів дозволяють побачити найболючіші питання, до яких звертався Данило Лукич. Більшість відзначали важливість тематики, яку заторкував автор: політичну ситуацію, розкол церкви, соціальні рухи, процеси модернізації, вплив жінок на державний устрій, питання освіти та науки, мови, релігії. Також більшість позитивних характеристик творів Мордовця пов'язано з оцінкою стилістичних характеристик: ліризмом, задушевністю, метафоричністю, описовістю. Таким чином, стає зрозумілим, що творчість Данила Мордовця як і будь-якого науковця піддавалася критиці. Однак, зважаючи на кількість статей та публікацій, які виходили з критичними матеріалами на Д. Мордовця, можна стверджувати, що він був далеко непересічною особистістю. За його творчістю пильно слідкували, іноді наслідували його манеру письма, користувалися його стильовими пошуками, мовним колоритом, питаннями антропоніміки, народознавчими елементами, де проявляються знання Д. Мордовця не тільки як письменника, а й як історика та ґрунтовного дослідника. Цю думку підтверджує і виступ В. Науменка на зустрічі колег та друзів з нагоди 40 – річчя творчої діяльності

³²⁰Мордовцев Д. Малорусский литературный сборник. – Саратов, 1859. – С. 81.

Д. Мордовця. На зустрічі були присутні В. Семеvський, Є.Чикаленко, К. Біліловський, В. Науменко, В. Лесевич, В.Беренштам та ін. На зустрічі активно обговорювались твори Данила Мордовця, особлива увага була прикута до повістей «Дві долі»³²¹ та «Палій»³²². В. Науменко виступив із промовою про письменника, у якій він відзначив роль і місце його творів в українській культурі: «Ви повністю віддали все Україні, щира любов до рідного краю і люду, надзвичайна мелодійність мови і справжній український гумор, – все це звернуло на Вас увагу земляків і радувались вони думкою за рідне слово і письменство, що набуло собі молоду, талановиту силу. Та пригніченість нашої мови народної та тяжкі обставини нашого громадського життя на довгу годину відірвали Вас від рідного слова і повернули Ваші сили туди, куди вже більше віку десятки народів віддають свої найкрасивіші сили. Всім добре відома Ваша невсипущая, велика, талановита і корисна праця як історика, романіста і публіциста, бо щороку на тому чи іншому полі виявляли Ви собі твори, до яких усі з пильною увагою прислухалися. Та хоч усе те писано на російській мові, але ми за цієї нагоди не можемо не визначити того, що з більшого труду Ваша була про Україну, про її частку минулу і теперішню, або так чи інакше доторкала України і була симпатична нам, Українцям».³²³ Більшість науковців сходяться на думці, що попри певний суб'єктивізм, Д. Мордовець викривав дійсно важливі суспільно-політичні, економічні та соціальні питання. До того ж, усі публікації автора були побудовані не лише на власних поглядах, а базувалися на документальних матеріалах, що давало можливість заявляти автору про їх достовірність.

Отже, ми можемо стверджувати те, що Д. Мордовець у своїх творах користувався ономастичним матеріалом, зокрема антропонімікою та зоонімією; також письменник застосовував окремі форми звертання, які відповідали рівню

³²¹ Державний архів Одеської області. Мордовцев (Мордовець) Д. Л., 1899 - 1908. – Ф. 146. – оп. 1. Спр. 12. Рукопис. Дві долі. Д.Л. Мордовця, 1899.– 24 арк.

³²² Мордовець Д. Історичні повісті. Палій.– К.: Вид-во художн. літ., 1966. – 420 с.

³²³ ІР НБУВ. Літературні матеріали. Зібрання літературних творів і документів поч. XVII - XX ст. – Ф. І. – Од. зб. 10977. Общая опись переписки Д.Л. М[ордовцева]. Писано рукою Стебницького. [1907 г.]. СПб. – 1 арк.

стосунків Д. Мордовця з респондентами та об'єктивній ситуації. Характерною ознакою можемо вважати і наявність сюжетів та персонажів української та світової історії й культури, що надавало його творам історичного колориту і художнього забарвлення.

Прикметною виглядає і художня стилізація, котра вписувалася до просторово-хронологічної канви й яскравого колориту минушини, котрий передавався за допомогою використання пісенної традиції, фольклорних й етнографічних елементів. Звичайно, літературний наратив Д. Мордовця не міг претендувати на всебічну достовірність у трансляції побутово-повсякденного й подієвого тла епохи, точності замальовок історичних персонажів. Однак сюжетна канва белетристичних творів Д. Мордовця була доволі багатоманітною, зокрема акцентувала увагу на переломних, яскравих історичних часах таких, як доба козацтва, гайдамаччини. У цьому розумінні його літературний наратив можемо зіставляти з відомими взірцями романтичних історичних наративів М. Костомарова, якоюсь мірою раннього П. Куліша.

Всім своїм життям і творчістю письменник прислужився розбудові української науки і культури; своїм літературним хистом під знаком національної самоідентичності, дружби з українською письменницькою та науковою елітою, патріотами і однодумцями справив значний вплив на розвиток українського суспільства та популяризації української культури.

Таким чином, проводячи жанрову та стильову характеристики творів Д. Мордовця ми можемо констатувати, що письменник працював у різних жанрах: роман, нарис, повість, оповідання. Публіцистичні праці письменника тісно пов'язані з його редакторською діяльністю, де він проявив себе і як грамотний науковець, і як талановитий письменник, який гостро відчуває риси обраної проблематики і шляхи її висвітлення.

РОЗДІЛ 4. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ЛІТЕРАТУРНОМУ НАРАТИВІ ДАНИЛА МОРДОВЦЯ

4.1. Сюжети української минувшини на тлі загальноісторичних подій

Українець за національністю та світоглядом, Д. Мордовець чинне місце в своїй творчості відводив темі минулого українського народу. Письменник розкриває питання національно-визвольних рухів, козацтва, загарбницької політики Російської імперії щодо України, діяльності гетьманів. Українське питання Д. Мордовець підіймає майже у кожній своїй роботі.

Варто зазначити, що під поняттям «українське питання» мається на увазі дослідження творів, які висвітлювали перебіг подій в Україні. Безумовно, Данило Мордовець тією або іншою мірою зачіпає тему української історії у кожному творі, прослідковується певна закономірність у його баченні ролі української історії, особливостях відображення окремих подій, тематиці та головних героїв. Основними темами, які підіймаються у більшості робіт Мордовця є: народно-визвольні рухи (гайдамащина, коліївщина), козацтво (йому присвячено чи не найбільше досліджень), питання релігії, соціально-політичні настрої, політика Польщі та Росії щодо України.

Значною працею, у вивченні історії України є роман Данила Мордовця «Ідеалісти і реалісти», який побачив світ у 1876 році.³²⁴ Роман відразу набув широкої популярності серед читачів; проте відомим є факт, що роман було замовлено російським критиком О. Суворіним.

Данило Мордовець підійшов до роботи з великою відповідальністю і перш ніж почати його написання вивчив всі матеріали архівів. Робота була присвячена 200 - річчю з дня народження Петра I, і зрозумілим є те, що основними героями була дві групи населення: ті, що були проти політики Петра I ідеалістів та ті, яку були прихильники Петра I (реалісти). Саме реалісти змогли закріпитися при владі за допомогою підтримки політики Петра I, а саме: Меншиков, Шафиров,

³²⁴ Мордовцев Д. Идеалисты и реалисты. – М.: Книга, 1989. – С. 320.

Ягужинський, Орлов, а також були ті, що виступали проти політики царизму: Левін, Марія Гамільтон, Прозоновський, Версонофій.³²⁵

Фактично, увесь твір написано за допомогою ідеології супротиву. Це можна прослідкувати не лише у протистоянні героїв, а й через протиставлення осередків скупчення різних прошарків населення, а саме міста Санкт-Петербург (місто «реалістів») та Києва (місто «ідеалістів»). Д. Мордовець проводить паралелі між українською та російською мовами, наголошує, що вони «настільки різні і чужі, що страшно навіть думати, не те що говорити».³²⁶

Оскільки Данило Мордовець був прихильником соціологічної теорії географічної школи, то у творі він неодноразово показує як головний герой «ідеалістів» В. Левін спілкується з українською природою. Автор підіймає тему вічності, передаючи її сталість через природу: «Блакитна маса води, яка називається Дніпром, тихо, наче апатично, котиться кудись у далечінь, до теплого півдня, котиться роки, століття, як котилася вона навіть тоді, коли на місці Києва нічого ще не було, як котилася і тоді, коли в її виглядав Перунище-видовище зі своїми металевими вусами, як і тоді, коли в неї скинули це відживле ідолище, і тоді, коли по ній пливли послами до Ольги «старі мужі» древлянські... Святослав чубатий, Олег пророчий, Нестор, що розбавляв своє літописницьке чорнило водою цього Дніпра, а там і козаки, гетьмани, батьки отамани, і Голота, і Палій, і Богдан, і Мазепа, і москалі — все це носила на собі ця блакитна маса води і нічого не залишила ні собі, ні людям на пам'ять».³²⁷ Так пише Д. Мордовець про Україну. Він вбачає все в Україні ідеальним: простір для писання історії, кохання, соціально-політичні зміни, національно-визвольні рухи.³²⁸ Події у романі розгортаються в основному на території України. З особливою любов'ю пише Д. Мордовець про Київ, як про «ідеальний простір», згадуючи діячів України, які виборювали незалежність країни. У творі письменник всьому надає ліричності при згадці про Україну: образ Києва,

³²⁵ Там само. — С. 325.

³²⁶ Павелко І. Україна-Русь і Московізм // Науково-популярний журнал. — К., 1996. №.8 — С. 38.

³²⁷ Мордовцев Д.Л. Идеалисты и реалисты. — М.: Книга, 1989.— С. 329.

³²⁸ Кауфман А. Д.Л. Мордовцев. Из личных воспоминаний и рассказов // Исторический вестник. — 1910. — № 7.— С.230.

головні герої, політичні діячі, пісні: «Ой гаю мій гаю, великий розмаю, впустила соколенька, та вже не піймаю».³²⁹

У творі розкривається тема героїзму українського народу: старець Варсонофій розповідає про відвагу одного з козаків під час Прутського походу; у розповідях Захара Захребетника про Ігнатія Некрасова, Кіндратія Булавина автор висвітлює протистояння українців турецькій орді. Як і в більшості своїх праць Д. Мордовець не оминає тему віросповідання та набожності народу: «я піду до Києва, до Барграду, на гору Афон, до Єрусалиму-граду. Все-все подивлюся, долучуся до всіх мощів та Івана багатостраждального побачу, подивлюся, скільки йому залишається йти в землю. А в Єрусалимі-граді Гробу Господню вклонюся...»³³⁰. Питання релігії автор розкриває через призму «ідеального» Києва, де збереглися мощі святих, куди йдуть паломники просити за мир.

Цікавою є думка Д. Мордовця про те, що єдиною спільною рисою, яка була притаманна українському та російському народу стала боротьба з царизмом. У той же час він акцентує увагу на тому, що лише незначна частина російського народу хотіла об'єднуватися з українцями, щоб чинити супротив. Автор доносить читачеві, що протиріччя між Україною та Росією точилися від «правління Олега, писання Нестора...».³³¹

Сюжет твору наповнений багатьма запозиченнями. Автор зачіпає теми відносин батьків і дітей, євангелістські теми, так згадуються притчі про Блудного сина, Проповіді Ісуса. Також акцентує увагу на українських діячах, які виступали поборниками свободи. Так, є відомості про м. Ніжин, що на Чернігівщині, на батьківщині С. Яворського, де відбулася зустріч В. Левіна з митрополитом. «Яворський був українцем за народженням. Батьківщина його - Ніжин. Він сумував за Малоросією, сумував за своєю далекою батьківщиною: там пройшла його молодість... Він просився у царя на спокій, щоб хоч перед могилою рідне повітря

³²⁹ Мордовцев Д.Л. Идеалисты и реалисты. – М.: Книга, 1989. – 347 с.

³³⁰ Там само. – С. 307.

³³¹ Там само. – С. 382.

відіграло і заспокоїло його втомлену душу».³³² Також Данило Мордовець згадує м. Харків, який став місцем зустрічі головного героя з місцевими жителями. Так, каліка-перехожий, старець Варсонофій розповідає про історичну минувшину України, козацтва³³³. Йдеться й про козаків, які, за версією автора, по Києву панамі ходили: «запорожця, що проходив повз і мабуть пишався своїми шароварами, які були такої незмірної ширини, що в кожную штанину, здається, можна було посадити по шість чоловік».³³⁴ До речі, це єдина згадка у творах Мордовця саме про елемент одягу – шаровари.

Варто наголосити, що Данило Мордовець віддає найцінніші рядки своїх творів саме Україні. Підтвердженням цьому стала повість «Ідеалісти і реалісти». Окрім того, що образ українців проходить крізь увесь твір, автор навіть відтворив промову Петра I про український народ: «Цей народ і дуже розумний, і дуже лукавий. Він як бджола працелюбний, дає російській державі і кращий мед розумовий, і кращий віск для свічки російської освіти».³³⁵ Не дивно, що роман швидко набув популярності серед читачів, адже автор в творі порушив важливі питання соціальної розшарованості населення, провладної політики, політичних настроїв. Окрім того твір містить цінні згадки про культуру та побут українців, вірування та вподобання.

Однією із найвідоміших робіт в творчості Данила Мордовця є праця «Цар і гетьман». Ключовими постатями даної роботи виступають Петро I та І. Мазепа. Д. Мордовець намагається зачепити всі сторони життя обох героїв, від особистих стосунків, сімейних перепитів до їх політичних поглядів та політики. Варто зауважити, що, описуючи сімейне життя Івана Мазепа, автор зачіпає ще одну відому історичну постать – генерального суддю В. Кочубея, який був близьким другом гетьмана, більш того Мазепа був хрещеним батьком доньки Кочубея.³³⁶ Так, після того як у 1687 році Іван Мазепа підписав Коломацькі статті та змушений був забезпечувати інтереси козаків, дотримуватися «вічного миру» з Польщею,

³³² Там само. – С. 346.

³³³ Там само. – С. 330.

³³⁴ Там само. – С. 351.

³³⁵ Там само. – С. 342.

³³⁶ Мордовцев Д.Л. Царь и гетьман. – Киев: Савега, 1992. – 304 с.

посилати козацькі війська проти татар, а також розмістити в Батурині стрілецький полк, почалося ще більше поневолення українського народу. Мордовець у своїй роботі намагається розкрити причини кризи, яка в подальшому виникає між царем та гетьманом.³³⁷

Одними з ключових постатей роману були С. Палій та І. Мазепа. Д. Мордовець протиставляє їх за принципом «протагоніст/антагоніст», що проходить через увесь роман. Семен Палій зображений в образі народного лідера, у той час як Мазепу зображено більш шанованим персонажем, який має «поляцьке коріння».³³⁸ Для порівняння їх походження Д. Мордовець наводить відомості про їх прибічників. Так, С. Палія оточували «хлопці-козаки, що всю ніч гуляли на вулиці і безперервно всю ніч горланили то «Гриця», то «Ой сон, мати, то Гоп, мої гречаники».³³⁹ Натомість оточення Мазепа «це були переважно молоді українці, діти найбільш значних малоросійських сімейств, з яких Мазепа, який виховувався на польський лад, намагався штучно викувати щось схоже на європейське дворянство та польське шляхетство».³⁴⁰ Зрозуміло, що саме Палій мав більший авторитет та впливовість серед населення. Мазепу ж у творі зображено «паничем», який орієнтується на польські традиції, менше контактує з селянами і, відповідно, має меншу підтримку серед населення.

Окремий розділ роману присвячено темі Полтавської битви (1709 р.). У передісторії автор подає відомості про взаємовідносини Петра І та Мазепа, які, на його думку, були досить теплими. Однак, «чи то поляцьке коріння» чи бажання отримати більше звитяг спонукало Мазепу піти на союз зі шведами, що й привело до появи кризи у стосунках Петра І та І. Мазепа, який прийняв рішення об'єднатися зі шведським королем Карлом XII і спробував відновити автономію України. У свою чергу, письменник вважає, що Петро І також порушив основну умову

³³⁷ Музика Ю. Громадська та науково-просвітницька діяльність Д. Мордовця (1830 – 1905): дисертація канд. іст. наук: 07.00.01. – Чернігів: ЧНПУ імені Тараса Шевченка, 2015. – С. 72.

³³⁸ Мордовцев Д. Царь и гетьман. – Киев: Савега, 1992. – С. 116.

³³⁹ Там само. – С. 125.

³⁴⁰ Там само. – С. 204.

Березневих статей 1654 року – захист України, саме тому І. Мазепа перейшов на бік шведів.³⁴¹

Варто зауважити, що Д. Мордовець не ідеалізує нікого з персонажів роману, не надає їм особливого героїзму. Згадуються українські ватажки Кость Гордієнко та Іван Голота: «батько кошовий, підїжджає до свого товариства, до запорожців. Всі готові до бою: шапки насунуті на самі очі, щоб на скаку не спадали, чуби розправлені, мушкети і ратища наготові, тільки гикнути та гаркнути, і пішли в січку діди чортові, пішли задавати москалю різача та чесака знатного... І Голота тут. Але це вже не той Голота, що колись у Паволочі пропив штани та сорочку і ходив голий, цей Голота вже на добром коні, у жовтих шароварах, не п'яний, а такий задумливий, «сумний та думний» думає, ніби все товариство від проклятого Мазепи відвернути та до старого батька Палія привернути...».³⁴² Мимохить подаються згадки про віщого Олега, Богдана Хмельницького та його сина Юрія. Православну віру Д. Мордовець бачить через образи язичницьких богів: Перуна та Дажбога. Виходячи з цього, розуміємо, що автор намагався співставити різні періоди історії. Сюжетна лінія будувалась виключно з поглядів письменника, тому фактаж іноді переобтяжений художніми відхиленнями або історичними приписами про минуле.

Битві Мордовець відводить вагоме значення, акцентуючи увагу на тому, що бій не приніс успіхів, увінчавшись перемогою Російської імперії: «Страшні дні потяглися для Мазепи, не говоримо — для Карла: цьому залишалася ще молодість, у якої ніколи не можна всього відібрати, яку ніколи й ніякими перемогами не можна перемогти, ні пограбувати; у Карла залишалося ще ціле царство десь там за швидкими річками, за безлюдними степами, за синіми морями та за високими горами. А в Мазепи нічого не залишалося, крім старості та спогадів, та ось ще цієї дорогої істоти, сумне личко якої виглядає геть із того багатого візка, мовчки споглядаючи незмірну безвісну далечінь, що розстилається перед очима. Щось із нею буде, коли його не стане на чужому боці, та й як йому самому залишити цей

³⁴¹ Там само. – С. 77.

³⁴² Там само. – С. 82.

скарб, хоча б для потойбічного вічного життя?». ³⁴³ Образ Мазепи в романі виписано досить суперечливо. Спочатку Данило Лукич ставиться до нього нейтрально, потім більше уваги приділяє його хитрощам, особливо після об'єднання зі шведами і, нарешті, закінчує співчуттям до нього, як до героя, який втратив все.

Вагому роль у творі відведено і особі Петра І, якого автор змальовує «фанатичним стратегом», який попри все хотів помститися шведам після битви під Нарвою. Однак, Петро І був залежним від своїх перемог, він притягував лихо для свого народу: «Петро, в якого пішла обертом голова від несподіваної вікторії, святкуючи її, забув про залізного варяга, який ніким не переслідуваний, встиг щезнути і тим поклав початок нової великої Північної війни». ³⁴⁴ Автор значну увагу приділив опису Полтавської битви, умовам підготовки до боїв. Також майстерно передав сюжет переправи І. Мазепи до Карла XII до Переволочанської фортеці на Дніпрі. Проте, отримати перемогу їм так і не вдалося, О. Меншиков з численним загоном російських військ примусив капітулювати шведську армію, що налічувала 16 тис. солдатів. ³⁴⁵ Не довго прожив після цього Мазепа, не зміг пережити своєї поразки; автор повідомляє, що Скоропадський «доніс» Петру І про смерть Мазепи: «Цар, покрутивши листа в руках, кинув його в купу з іншими паперами. Старого Палія цим листом в обман ввели, – сказав він, – він складений малоросійськими пестниками, ніж малоросійські люди – гострі вигадники і доброго і поганого — так уже в них у крові, в турецькій землі акі пес скажений здох. Помер Мазепа, – сказав цар уголос». ³⁴⁶

Традиційно, Д. Мордовець звертається до фольклорних надбань українського народу. У вуста козаків він вкладає пісні, легенди, думи. Зокрема, згадується пісня «Ой пише та пише гетьман Мазепа», пісня про Палія: «Хоч у нашого Семена Палія й невеликий збір, тільки одна сотня, та й та гола, буде панську тисячу прибирати, буде мов череду гнати великим панам буде великий страх надавати...».

³⁴³ Там само.— С. 297.

³⁴⁴ Там само. — С. 275.

³⁴⁵ Там само. — С.283.

³⁴⁶ Там само. — С. 285.

Д. Мордовець неодноразово цитує «Думу про Марусю Богуславку»: «Ой зійду я на могилу та погляну на Україну, на Україні добре жити, добре жити – не тужити...».³⁴⁷

Втікаючи після поразки у битві, Мазепа знайшов свою смерть. Д. Мордовець пише, що смерть Мазепи викликала страх у частини населення, які не розуміли подальшого розвитку України: «Пропала Україна, пропаде й Запорозжжє... все одцвітає і умирає... зацвітуть другі цвіти, а старих уже не буде... Зацвіте і друга Україна, та старої вже не буде... Так ні, нема цвіту, один барвінок зостався...».³⁴⁸ Закінчується роман роздумами Петра І про майбутнє Росії. «Тож гетьмана Мазепу поховали. Цар мріє про майбутню велич Російської держави».³⁴⁹

Особливістю роману є чимало запозичень з українського фольклору. Перш за все, це пов'язано з тим, що локально події роману відбуваються в Україні, а також для того, щоб надати героям «більшої душі». Так, Мотря через роки, святкуючи Івана Купала згадує купальські пісні, що вона співала: «купала на Йвана, купався Іван». Однак, вони викликали у неї спогади про Мазепу й тут вона згадує пісні у сумному контексті «згадує, як дивились у Батурині на купальські вогні біля берега Десни».³⁵⁰

Таким чином, Д. Мордовець не лише розкрив суть історичних процесів в Україні за правління гетьмана І. Мазепи, а й показав силу, волю до перемоги українського народу. Також автор майстерно змалював кожен особистість роману, показуючи його вплив на становище України. Особлива цінність роботи полягає в тому, що вона оминула ідеологічні штампи російської цензури й «образ України» дійсно було відображено цілісно.

Важливий вклад у вивчення історії України зробила праця Д. Мордовця «Архімандрит-гетьман», яка вийшла у 1884 році. Повість була присвячена сину відомого українського гетьмана Богдана Хмельницького – Юрію. Юрій був обраний гетьманом ще при житті Богдан Хмельницького, а почав правити лише після втечі

³⁴⁷ Там само. – С. 297.

³⁴⁸ Там само. – С. 300.

³⁴⁹ Там само. – С. 285-286.

³⁵⁰ Там само. – С. 253.

Івана Виговського в Польщу в 1659 році. У тому ж році він і отримав гетьманську булаву.³⁵¹ Мордовець описує, як у 1659 р. Юрій Хмельницький підписує Переяславські статті, які значно обмежили права України. Також за його правління було підписано Слободищенський трактат (1660), за яким Україна відновила союз з Річчю Посполитою на умовах Гадяцького договору 1658 року. Проти такої політики виступили, підбурювані Москвою, Ніжинський, Чернігівський та Переяславський полки. Польський уряд змусив Ю. Хмельницького здійснити кілька походів у Лівобережну Україну, які завершилися поразкою.

Варто виокремити основні частини твору, де автор чітко подає інформацію про політичну ситуацію в Україні («Руїна», «Юрась під Чигирином») та главу, присвячену особистості Юрія Хмельницького - «Останній спалах». Фактично, глава «Останній спалах» більше присвячена саме Юрію Хмельницькому як особистості, а не політичному діячу; у ній можна прослідкувати як автор зображує постать Хмельницького. Д. Мордовець так говорить про Юрія Хмельницького: «То було не життя, а якась агонія. Правобережна Україна, як і раніше, залишалася пустинею. Населення, яке де-інде ще там лишалося, або втекло, або зігнане було лівобережними властями на лівій берег і заселило собою нові міста - Слобідську Україну».³⁵²

Наступні дві глави: «Юрась у Чигирині» та «Руїна» висвітлюють політичні події, які відбулися за правління Юрія Хмельницького. Автор розповідає, що за Гадяцьким договором мало бути проголошено утворення Великого князівства Київського, яке очолив би князь-гетьман. Данило Мордовець детально описує як козаки здійснювали похід під проводом І. Сірка, хід розправи над приверженцями польського панування: «Церкви і монастирі з доходами їх повернути знову Русі. Тій же Русі мати свою академію, метрики, канцелярії і типографії, де б і вчителі були руські... Податей їм до корони польської не давати. Лівобережній та Правобережній

³⁵¹Мордовцев Д. Архимандрит – гетьман. Историческая повесть. – М: Типогр. Т. Малинского, 1884. – 176 с.

³⁵² Там само. – С. 70.

Україні ні під чийм володінням, тільки під правлінням самого гетьмана бути».³⁵³ Автор передає зміст Гадяцького трактату через коментарі козаків, які добре знали ціну обіцянок польського уряду. Варто зауважити, що попри домовленості Українське князівство існувало тільки на папері. Загалом, варто зазначити, що на відміну від попередніх творів автора текст повість «Архімандрит – гетьман» виглядає не послідовним. Складається враження, що автор був сильно вражений тогочасними подіями, він намагався охопити все: політичні перипетії, особисте життя героїв, настрої населення, опис побуту, традицій. Значну роль у творі відведено питанню релігії. Як відомо, Юрій Хмельницький зробив постриг і вирішив служити Богові. Автор наводить ряд спогадів про богослужіння Юрія: «Урочисто розкриваються царські врата, і в них з кадилом в руці з'являється блідий лік архімандрита в багатому вбранні, в митрі з алмазами... Слава святій і єдиносущій і животворящій, і нероздільній Трійці - звучить його голос».³⁵⁴

Проходить певний час, однак автор не подає відомостей, що змінилося; він передає лише психологічний стан Юрія Хмельницького, який був ув'язнений польським урядом: «В'язень дивиться у вузьке віконце - сумна, одноманітна картина: «Унизу, на пологих берегах, тиха Вісла котить свої мутні хвилі в чуже, незнайоме море, до холодної Півночі. Як усе це не схоже на рідний, далекий Дніпро, могутні хвилі якого котяться до жаркого Півдня, до рідного Чорного моря - рідного тому, що по ньому часто плавають козацькі чайки».³⁵⁵

У творі зображено таку подію як битва під Чигирином, так званий «чигиринський погром». Автор подає опис подій та зауважує, що вперше Юрій Хмельницький став справжнім гетьманом: «дали Україні гетьмана і князя, вогнем і мечем ввели його в управління країною - чого ж більше! Тепер хай сам князь управляє своїм народом. Богом йому даним. І став Юрась правити Правобережною Україною».³⁵⁶ Фактично, руйнацією гетьманської столиці закінчилося це

³⁵³ Мордовцев Д.Л. Идеалисты и реалисты. – М.: Книга, 1989. – С.19.

³⁵⁴ Мордовцев Д. Архимандрит – гетьман. Историческая повесть. – М: Типогр. Т. Малинского, 1884. – С. 32.

³⁵⁵ Там само. – С. 42.

³⁵⁶ Там само. – С. 62.

протистояння. Мордовець свідчить, що Хмельницький був засмучений тим, що йому не вдалося вберегти місце, де його батько та він здобували гетьманську владу. Автор подає нам опис зруйнованого Суботова: «Замість нього торчали одні напіврозвалені стіни та обсипаний фундамент. Огорожа і служба розкидані. Що міг забрати вогонь - забрав. На дворі - запустіння, двір давно поріс бур'яном і кропивою. Садові дерева порубані, грядки з квітами затоптані, і тільки бузина розрослася густим кущем та червоніють грони калини, бо рвати їх нікому. Усі стежинки, по яких любив ходити Юрась, заросли бур'янами. Тихо і мертво навкруги...».³⁵⁷

Відомо, що Д. Мордовець звертався до архівних документів, переказів та літописів при написанні твору. Саме тому він, керуючись літописом Самійла Величка, нагадує нам, що існують різні версії життя та смерті Юрія Хмельницького, тож не варто приймати ні одну з них за істину. Таким чином, повість «Гетьман-архімандрит» дає можливість проаналізувати та побачити історичне минуле України часів правління Юрія Хмельницького. Оскільки Д. Мордовець писав роботу не лише з переказів та чуток, а користувався архівними матеріалами, можна стверджувати, що дана праця несе цінні відомості про історичне минуле України. Однак, не можна відкидати певний суб'єктивізм, який був притаманний митцю. Також, варто підкреслити, що Д. Мордовець традиційно застосовував у роботі художні засоби при описі краєвидів, побуту, рис характеру головних героїв.

Українське питання розкриває Д. Мордовець й в повісті «Кримська неволя». У творі йдеться про події в Україні наприкінці XVII ст., згадується діяльність П. Дорошенка, І. Мазепи. Особливістю твору є використання текстів за мотивами літописів, зокрема «Літопису Самовидця»: «того ж літа того ж року зійшовся хан кримський з гетьманом Дорошенком».³⁵⁸

Традиційно Д. Мордовець у своїх працях показує двох антагоністів. У повісті «Кримська неволя» антагоністами виступають регіони. Так, Кам'янець - перший укріплений пункт західно-цивілізаційного світу – «взято і зганьблено», Чигирин –

³⁵⁷ Там само. – С. 69.

³⁵⁸ Мордовцев Д. Крымская неволя: Историческая повесть. – СПб.: Тип. В. С. Балашова, 1886. – С.7.

«чорна і сіра купа руїн та попелу». У той час як Крим «дивний край, дивовижне море, божественний степ, безсмертна Кафа, знаменита земля Гомера, Перікла, чарівне і страшне видовище, страшне тому, що Кафа XVII століття - найбагатший невольничий ринок...».³⁵⁹ Можемо припустити, що Кам'янець з Чигирином ототожнювалися зі знедоленою Україною, а Крим з татарською ордою. Жорсткій критиці піддається у творі постать П. Дорошенка, який через власні амбіції приніс багато біди на українські землі: «Винуватцем навали на задніпровську Україну Магомета IV та його полчищ був гетьман Дорошенко. Гордий, самолюбний і завзятий, він палав гнівом і на Польщу, яка вважала Західну Україну своєю прислужницею, і на Москву, яка не зважувалася брати його, Петра Дорошенка, під свою високу руку з обома Українами – Правобережною і Лівобережною,— і на Запорожжя, яке не хотіло йти під його оруду. В пориві свого козацького гніву, думаючи дозволити і Польщі, і Москві, і Запорожжю, він, підкоряючись лише своєму палкому темпераменту, раптом оголосив себе підданим Магомета IV й кликав його на Польщу».³⁶⁰

Строкатою соціальною палітрою представлені герої твору: від Магомета IV, який безпосередньо не є дійовою особою і лише згадується у повісті, гетьманів Дорошенка, Мазепи, Самойловича до представників народу: Катрі, москаля, Пилипа Камененка, дівчат-українок, Петра Дюжего, Гірея з Києва. Зокрема, Мазепа, Дорошенко, Самойлович, Юрась Хмельницький не відіграють вирішальної ролі у творі, хоча автор акцентує увагу на їх важливості в цілому для історії України. Якщо говорити про Мазепу та Дорошенка, то обидва постають в повісті не з кращого боку. Д. Мордовець ніби мимохіть накладає на них шаблон перебіжчиків.³⁶¹ Натомість головні герої повісті Катря та Пилип стають прообразом українців, які протягом тривалого часу перебували під чиеюсь владою — чи то Польщі, чи то Москви, а наразі під владою турецьких загарбників.

³⁵⁹ Там само. — С.19.

³⁶⁰ Там само. — С. 21.

³⁶¹ Дорошкевич Г. Д.Л. Мордовець як літературна та громадська постать // Україна.— 1930.— №7.— С.26.

Поступово до сюжету вводиться москаль Петро Дюжий, який разом з Пилипом та Катрею потрапляє до турецького полону. Постать Петра є цікавою, оскільки великого навантаження його герой в повісті не несе, проте Д. Мордовець виставляє його а ролі антагонізму. Протиставляється він образу Пилипа як символ козацької хоробрості, вихований на розповідях старого сліпого «січовика». Пилип з дому в Січ «козакував, сльози - лицарства добувати» й виростає славним запорожцем.³⁶² Петро Дюжий у творі постає в образі балагура та всезнайки: «усюди бувано, всюди бачено за 30 років полону: і побусурманен був, і у ксьондза їдав, але свого бога Миколку-угодника я ніколи не забував».³⁶³ Потрапляючи в полон, Пилип на відміну від Петра, поводить себе мужніше, завдяки козацькій вдачі витримує полон. Д. Мордовець за допомогою двох персонажів проводить паралелі між українцем та москалем, вказуючи на силу характеру, жагу до життя українця. Виникає питання причин такого завуальованої подачі інформації; однак очевидним є питання цензури, яка буда в Російській імперії. Даний прийом Данило Мордовець часто використовував у своїх працях. Він не полишає подавати відомості про побут та природу українців: «Вже ти, поле моє, поле чисте, Світло-роздолюшко широке! Чим ти, полюшка, прикрашена? Прикрашене поле все квяточками, Як квяточками-васілочками».³⁶⁴

Мордовець пояснює, що від неволі ніхто не був застрахованим, всіх забирали. Причому особливе місце в роботі займають описи людей. Автор не дає їм імена, але у кожному з них уособлює збірний образ. Люди не несли особливої цінності, були як товар, адже їх могли продати або обміняти за будь-який товар: «невольники — полоняники й полонянки: молоді хлопці й дівчата, молоденькі жінки, здебільшого подолянки та волинянки; біля деяких молодих матерів бігли діти — це значить, захоплено всю сім'ю в полі, а батько чи вбитий, чи безвісти пропав. Між полоняниками переважають показні люди, здорові — ці підуть по найвищій ціні на

³⁶² Мордовцев Д.Л. Крымская неволя: Историческая повесть.— СПб.: Тип. В С. Балашова, 1886. — С. 44.

³⁶³ Там само. — С. 48.

³⁶⁴ Там само. — С. 97.

людському ринку. Деякі з невольників ідуть прив'язані до аркана, гуртами, а інколи й закуті. Більш спокійні, мабуть, ідуть вільні».³⁶⁵

Основним лейтмотивом, який проводить автор через увесь твір є тема поневолення українського народу. Продовжуючи тему антагонізму Д. Мордовець особливе значення надає темі неволі: для П. Дорошенка неволя стає московською, а для українського народу турецькою: «чимось несказанно жахливим поставав в уяві тоді Крим для руської людини, і особливо для українця. Крим був краєм людської неволі, неволі бусурманської... І не дивно... Он і тепер турецькі союзники, кримці, повертаючись з України, з-під Чигирина, женуть гурти полоняників: цього разу їм пощастило захопити ще більше, ніж під Кам'янцем полоняників і полонянок. Одну валку їх, велику, погнали просто у столицю ханів, до Бахчисарая, другу — через Ак-Мечеть, Кйрасу-Базар і Солкат — на Кафу, на головний невольницький ринок».³⁶⁶ Загалом, Д. Мордовець розкриває українське питання через образи головних героїв, надаючи їм рис характеру, які були притаманні українцям, через суспільно-політичні події в країні, боротьбу народу України, яка тривалий час була «між 2 або 3 вогнів» загарбників бореться за свободу, за вихід з неволі. Україна - це і є козак Пилип, селянка Катря, зібраний збірний «ідеальний» образ українця.

У своєму листі до М. Костомарова Данило Лукич писав, що особливою любов'ю пронизана його праця «Під небом України». Д. Мордовець розповідає про свою мандрівку Україною, яка стала для нього неабиякою віддушиною: «в Галичині, біля Львова і за Львовом, уже все дивилося на мене широко розплющеними українськими очима. Аж до Києва дивилися на мене ці українські очі. І до Києва, і після Києва шлях лежав по місцевості, над якою, здавалося, низками гасали тіні минулого: так багато біля кожного містечка історичних спогадів — яскраві, втішні, іноді ж похмурі, криваві картини козацтва, «хмельнищини», «руїни», «гайдамаччини», татарських загонів, польських наїздів та заїздів, кримської неволі... То встає перед вами тінь Хмельницького або образ його злощасного сина Юраськи, якого земля не приймає; то пройде серед «руїни» правобережжя задумливий образ

³⁶⁵ Там само. — С. 41.

³⁶⁶ Там само. — С. 35.

Палія; то пронесеться повз вас тінь Мазепи, що прямує до Диканьки з Бахмача, щоб їхати на побачення з Мотренькою Кочубеївною».³⁶⁷

Д. Мордовець в образі України бачив сильну, вільну країну, історія якої пронизана славетним минулим. Твір переповнений згадками про різні історичні події, досить часто вони розташовані не в хронологічному порядку, однак, зважаючи на те, що сам Мордовець назвав «одою любові України», то скоріш за все він описував свої враження і вся праця виглядає як подорожній щоденник.³⁶⁸ Тут яскраво зображено природу України та побут народу. Особливе місце автор відводить темі релігії, наголошуючи, що українці були дуже віруючими людьми: «за часів гетьманщини, такими ж низками тягнулися щовесни богомолки в Київ молитися - хто за сина, що нудиться в кримській або турецькій неволі, хто за «козака чорнобривого», що пішов у Запоріжжя, хто за чумака, що відправлявся за Доном».³⁶⁹ Знову ж таки, говорячи про кожне спостереження з яким він зіштовхнувся в Україні, автор згадує суспільно-політичні процеси в Україні. Найбільше відомостей він подає про Чернігівщину, де він гостював у родині Костомарових: Ніжин, Бахмач, Чернігів, Прилуки. Згадує Д. Мордовець й про культурні особливості української землі, зокрема цитує вірші поетів: «славна доля нашої вкраїни, мужа моя Україно»³⁷⁰. Славетний образ України закарбовано у всіх деталях твору, навіть природа особлива: «Обабіч шляху тягнулися високі, старі, самотні верби і ветхі велетенські тополі — самотні вартіві, що оберігали історичний шлях цієї стародавньої землі».³⁷¹

Тривалий час Д. Мордовець прожив у будиночку Костомарових у с. Дідівці. що на Прилуччині та мав можливість познайомитися з місцевим фольклорним колоритом. Зважаючи на те, що М. Костомаров був славетним любителем фольклору та етнографічних розвідок, то залучив до цієї справи й Данилу Мордовця, який із подорожей привіз зібрання пісень, легенд, переказів. Згадував про традиції

³⁶⁷ Мордовцев Д. Под небом Украины // Исторический вестник, 1884. — №12. — С. 511.

³⁶⁸ Мордовець Д. Автобіографія // Ватра.— 1887.— С. 117.

³⁶⁹ Там само. — С. 514.

³⁷⁰ Там само. — С. 538.

³⁷¹ Мордовцев Д. Под небом Украины // Исторический вестник. — 1884. — №12. — С. 524.

українців відмічати свято Вільхи та Івана Купала: «з гори стало видно, що вогні горіли всюди, не тільки в селах, але і під Прилуками. На самій вершині гори, в неглибокій улоговині яскраво палав великий сніп соломи. Навколо вогнища в мальовничому безладі юрмилися парубки і дівчата. Поряд лунали жваві розмови та веселий сміх. Суть гри полягала в тому, щоб перестрибнути через вогонь. Були як успішні, так і невдалі стрибки. Не обійшлося без обпалених брів, ніг і обличчя. Та молодь продовжувала біснуватися навколо вогнища». Данило Лукич і сам підтримав традицію: «принесли мої ноги в жертву Перуну і Дажбогу і скавав через вогонь не гірше любого парубка».³⁷² Схожа розповідь і про святкування Вільхи. Данило Лукич довго згадував подорож Україною, яка дала можливість йому проникнутися славетним духом.

Данило Лукич звеличує історію України, нагадує скільки всього пережило й переживає населення країни, але при цьому має сили та настрої до святкувань, веселощів і в цьому письменник також вбачає ментальні риси українців. Для Д. Мордовця Україна була оплотом сили та міці.

Загалом, творчість Данила Мордовця наповнена подіями з історії України. Він майстерно змальовував всі деталі, які були притаманні українцям. Як у фольклорних переказах, казках, піснях, так і фундаментальних історичних романах автор розкривав тогочасну політичну систему, провладні настрої, законодавчу політику урядів. Данило Мордовець підходив до вивчення історії України з філософських позицій, оскільки ніколи не давав конкретної оцінки історичній події або герою. Він намагався описати історичний факт, передати настрої населення, влади, але залишав можливість читачу самому проаналізувати та потрактувати ту чи іншу подію або прояв.³⁷³

Присвячені Україні художні твори були максимально насичені актуальною проблематикою другої половини XIX століття. Твори «Ідеалісти та реалісти», «Кримська неволя», «Цар і гетьман», «Архімандрит-гетьман», «Під небом України»

³⁷² Там само. – С. 536.

³⁷³ Мороз В. Слово про автора. Д.Л. Мордовець – історик. Мордовець Д. Гайдамащина. Історична монографія. – Дніпропетровськ: Січ., 2004.– С. 353.

заклали ідейні основи, які пропагував Д. Мордовець, пишучи про Україну. Надалі у його наступних працях вони будуть повторюватися, але Україна завжди поставатиме в образі сильної, мужньої держави, мешканці якої завжди готові до боротьби за свою свободу, за землю і можуть дати відсіч будь-кому. З іншого боку, Д. Мордовець показує Україну – страждалицею, оскільки на долю країни випадали одні з найтяжчих випробувань: побакалення, неволя, бідність.

Новизна цих поглядів Мордовця полягала в тому, що письменник через призму художньої літератури висвітлював історичний процес. Безумовно, з особливою майстерністю він інтерпретує події та явища, використовуючи такі художні засоби як метафори, епітети, алегорію, за якими можна чітко прослідкувати почерк автора. Він, ніби оживляє своїх героїв, надаючи їм всі риси, притаманні тогочасному суспільству: релігійність, самовідданість, людяність, згуртованість. Таким чином, завдяки творчості Данила Мордовця у читачів сформувалися чіткі розуміння перебігу історичних подій в Україні, яку він описував з симпатією та любов'ю до своєї Батьківщини.

4.2 Історія козацтва у текстах письменника

Значна кількість творів Данила Мордовця присвячена темі козацтва. Автор зі всією серйозністю підходив до вивчення історії козаків, їх побуту, озброєння, світогляду. Тривалий час Д. Мордовець вивчав фольклор та етнографію України; саме з народних пісень, історій та усної творчості і почалась його любов до козацтва. Більше того, тема козацтва стала лейтмотивом у багатьох творах автора. Він проводив порівняння історичних процесів саме з козацтвом: їх політичним та військовим устроєм, виступами та навіть опису побуту. Любов до козаків Д. Мордовцю привів дід, який був сотником і добре знав життя козаків. Існує думка, що він був знайомий з гетьманом Мазепою і, немовби, був вимушений втекти на Дін з секретними документами козачого війська.³⁷⁴

Д. Мордовець був настільки захоплений темою козацтва, що у своїх публіцистичних нарисах користувався літочисленням з літописних документів.

³⁷⁴ Пустовіт В. Данило Мордовець. Літературна постать. – Луганськ: Знання, 2006. – С. 64.

Часто у листах до друзів повірнював їх з козачими отаманами. Так, у листах до свого колеги та товариша М. Костомарова писав, що він «козакував у неволі, як той Кішка Самійло; і Микола Костомаров у тому ж городі Козлові, чи то пак у славному Саратові. І от ми з ним, козакуючи сяк-так, керували укупі і Саратовським губернським статистичним комітетом, любенько нанизуючи, як колись татари бідних невільників на аркани, оту гаспидську «статистику» на цілі юрби усяких «таблиць»». ³⁷⁵ А коли Миколу Костомарова було запрошено на викладацьку діяльність до Петербурзького університету, Мордовцю довелося самому займатися статистичною роботою, про що Д. Мордовець згадує у своїх спогадах з «Минулого та пережитого»: «а як Миколу закликано до Петербургу на кафедру історії, то я вже сам-один керував тією статистикою. А козакуючи коло статистики, я ще гірш став козакувать, — як той козак Голота коло атар». ³⁷⁶

У 1897 р. Д. Мордовець видає свою першу працю з історії козацтва «Козаки і море». У творі автор розкриває історію появи козацтва, описує їх побут, особливості ведення бою, віросповідання. Окрема увага в творі відведена опису деталей, зокрема побуту козаків: «Сидить козак під явором, на бандурі грає, а біля його кінь копитом землю пробиває. Лежить шабля некуплена, порох та рушниця, чарка, пляшка, на яворі, висить ладівниця. Сидить, люльку потягає, на бандурі грає». ³⁷⁷ І продовжує: «а чого ти на мене дивишся? Хіба не угадаєш, відкіль родом і як звуть? нечичирк не знаєш? Як хоч називай, на все позволяю, тільки крамарем не називай, бо за те полаю... Я ніколи не міряю по аршину, хіба кому із гвинтівки гостинця подарую у

³⁷⁵ ІР НБУВ. Костомаров Микола Іванович (1817-1865) – історик, археограф і архівознавець, етнограф, фольклорист, письменник, публіцист. Ф. Ф. XXII. – Од. зб. 215-216. Мордовцев Д[анила Лукич]. Костомарову Николаю Ивановичу. Письмо 29 июля, 4 августа 1883 г. Из Санкт-Петербурга 4 арк.

³⁷⁶ Мордовець Д. З минулого та пережитого. Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В.С. Бородіна, М.М. Павлюка. – К.: Дніпро, 1982. – С. 345.

³⁷⁷ Мордовцев Д. Козаки и море. Стихотворные отрывки из истории морских походов Запорожского казачества, в начале XVII века // Малорусский литературный сборник. Саратов: В типографии губернского правления. – 1859. – С. 60.

спину. Та правда, лучалось ярмаркувати: із Ляхами кожухи та жупани міняти, та і горілочку добре куликати... Гай, гай!...».³⁷⁸

Данило Мордовець завдяки вивченню козацького фольклору та віросповідань через усю свою творчість проводить мотиви віротерпимості та української народності. В багатьох творах пана Мордовця іде відображення Бога та кари за непослушання, кари за дії проти народу, проти віри. Так, у творі «Козаки і море» автор закликає до того, що за всілякі злочини проти населення, проти мирного люду будуть покарані злочинці: «...І Божая кара невірною землею кров'ю залила, старого, малого й каліку знайшла! І довго по морю носилась як хмара козака громада, козачі чайки. Та Божая кара — були козаки...».³⁷⁹ Автор проводить паралелі козаків з повстанцями гайдамаками: «Похитнулись...Керим-Аллах! Проход загатили, і громада кляту віру, мов тютюн кришила».³⁸⁰ Варто зауважити, що неабияку роль Мордовець відводить у своїх роботах опису турків, яким протистояли козаки. Навіть більше того, він описує їх поведінку та психологічні прояви: жадобу, насильницькі нахили, злість та безжалість: «Завив хан як собака і побіг у свої улуси з ордою... Халат на собі розідрав. Морду свою дряпав нігтями, плакав. Плакав...».³⁸¹

При цьому автор у своїх творах, використовуючи мовні звернення, передає інформацію про джерела своїх робіт. Він неодноразово наголошує на тому, що більшість інформації він черпав із літописних текстів. У поемі «Козаки та море» автор виступає поборником української мови. Так, він говорить, що українська мова має право на самостійне та незалежне існування, бо саме вона: «багата і виразна» зайняла вже «не останнє місце» в системі інших «слов'янських» мов.³⁸² Посилаючись на твори Т. Шевченка, І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського,

³⁷⁸ Там само.— С. 64.

³⁷⁹ Там само.— С. 50.

³⁸⁰ Там само.— С. 90.

³⁸¹ Мордовець Д. Напад на Січ. — N.-Y.: «Свобода». 1915. — С.16.

³⁸² Там само.— С. 12.

Г. Квітки-Основ'яненка, Д. Мордовець відстоює думку про успішний розвиток нової української літератури.³⁸³

У творі розміщено козацькі прощальні пісні, які згодом Д. Мордовець трансформував в окрему збірку оповідань: «мій любий козаче, вернись, серце подивись, яка дівчина плаче, схили мою голівоньку....отут з тобою прощалась, отут моє серце дожидалось...».³⁸⁴ Окрім пісень, згадує Мордовець про духів та вищі сили, у які, за переказами, вірили козаки. Зокрема, згадує про «сили моря».³⁸⁵ Козаки вірили, що якщо молитися духам моря, то походи будуть проходити без втрат і море допоможе їм в бою. Дані відомості свідчать про те, що попри приналежність до християнства, козаки вірили в надприродні сили і окрім Божої помочі чекали підмоги духів.

Продовжує розповідь про козаків Данило Мордовець і в своєму романі «Сагайдачний». Автор привертає увагу читача як до масштабної історичної події: опису та оцінки діяльності гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, так і до деталей: змалювання побуту, народних настроїв, протестів. Данило Мордовець використовує елементи української етнографії та фольклору. Перш ніж розпочати роботу над повістю, він детально вивчив архівні документи, зібрав свідчення сучасників, використав казки та навіть пісні. М. Костомаров у своїх спогадах писав, що Данило Лукич міг годинами говорити про козаків, а у своїх листах робив приписи висловлювань, які використовували козаки.³⁸⁶

В образах козаків письменник вбачав всю силу, міць, завзятість українського народу: «тисячі людей, найкраща половина чоловічого населення, усі молодці як один, відбилися далеко від свого краю, від батьків і матерів, часто від жінок, дітей і

383 Новик О. Традиційність змалювання козацтва у творах Данила Мордовця // Літературний процес: методологія, імена, тенденції. – 2005. – № 5. – С. 137.

384 Мордовцев Д. Козаки и море. Стихотворные отрывки из истории морских походов Запорожского казачества, в начале XVII века // Малорусский литературный сборник. – Саратов: В типографии губернского правления, 1859. – С. 51.

385 Малинська Н. Героїчне у фольклорі та літературі. Дискурс канону: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук: спец. 10.01.07 «Фольклор». – К., 2002. – С. 25.

386 Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. – К.: Издат. при Киев. гос. ун-те., 1990. – С. 167.

наречених, від усіх сімейних радощів і засіли в недоступній глушині, на краю, так би мовити, світу, де кінчається мир хрещений і де починається сторона бусурманська, чужа віра, чужі люди, злі вороги. Ці люди, що відбилися від рідної оселі, заснували якесь могутнє гніздо, – і сусіднім царствам доводиться рахуватися з буйними вилітками з цього гнізда; на них зважають, бояться Польща, і Москва, і Крим; перед ними запобігають і волоські господарі, і семиградські князі, і сам римський імператор».³⁸⁷

Козаків Д. Мордовець завжди зображував з особливою шаною, називаючи їх найбільшими трудівниками України. Він писав: «з рук у них ніщо не падало, все робилося швидко, спритно, до ладу. Московські гості і очам своїм не вірили: їм здавалося тепер, що при ділі, за роботою, один хохол трьох московських людей за пояс заткне, четвертого на плечах понесе, що таких чортів краще не займай».³⁸⁸ Окрім завзятості козаків автор проводить паралелі між ментальністю росіян та українців. Дані згадки про відмінність двох народів можна зустріти у багатьох творах Д. Мордовця. Він намагався обережно акцентувати на цьому увагу, оскільки більш відкриті висловлювання позбавили б можливості читачів побачити роман через жорстку цензуру Російської імперії. Самі ж козаки в романі поставали народними героями, силачами з «казкового царства, населеного якимись богатирями, гомерівськими лестригонами».³⁸⁹ Порівняння козаків з лестригонами з «Одіссеї» Гомера стало не єдиним запозиченням образів з давньогрецької літератури. В образі Одиссея постає весь український народ, який був заграблений Російською імперією та шукав свій шлях до порятунку.³⁹⁰

Автор майстерно проводить паралелі між Україною та Російською імперією, причому варто зауважити, що він подає це не лише шляхом порівняння людей або державної політики, а й через опис природи, побуту, щоб показати цінність таких простих, проте суттєво різних речей. Варто згадати лише опис Дніпра, яке

³⁸⁷ Мордовець Д. Сагайдачний. Палій. Історичні оповідання. – К.: Дніпро., 1966. – С. 212.

³⁸⁸ Там само. – С. 218.

³⁸⁹ Там само. – С. 301.

³⁹⁰ Кирильчук О. Переплетення дискурсів: інтерпретація минулого в російськомовній історичній романістиці Данила Мордовця // Мандрівець. – 2013. – № 2. – С. 60.

Мордовець вважав величним «українським океаном»: «Дніпро, хоч і який зараз страшний, був надзвичайно гарний. Цього не могли не помітити московські люди, яких служба царська закинула послами в цю дивну черкаську сторону. Нічого схожого на цю ріку вони не бачили у всій Московській державі, хоч і поблукали там по всіх усядах. Та й які в них ріки, особливо під Москвою! Нікчемні, непутящі. Ще туди-сюди Ока-ріка, а все ж не така, як Дніпро. Бачили вони й Влхов-ріку в Новгороді, і ріку Велику у Пскові: тільки й слави, що Великою називається, а великого в ній нічого немає. Бачили вони і Єнісей, і Об – великі ріки, гарні, тільки холодні, непривітні... І все ж Дніпро кращий, – вельми гарний! Але й страшний».³⁹¹

У творі майстерно змальовано колорит козаків: «Ні ножів, ні виделок, ні столів, ні скатертин, а тим більше чогось схожого на серветки чи рушники тут не водилося, була лише трава чи гола земля, а на них - гори хліба й сотні солонок», а також автор показав красу природи Запорізької Січі: «Ніхто так не любив природу любов'ю поета та мрійника, як козак: зате й ніхто не знав її так і не користувався нею такою мірою для своїх потреб, як запорожець».³⁹² Неабияку цінність несе цей твір і для вивчення побуту українського народу, а саме харчування, забав, стилю подачі страв: «Із саков витягли намоклий хліб, в'ялену, теж намоклу рибу і почали все це сушити на сонці, що не лінувалося виконувати покладені на нього козаками обов'язки: воно пекло так, як тільки здатне пекти в степах івденної Русі. Тепер, навчені недавнім досвідом, вони вигадали дуже корисну для їхньої мети гру, яку й назвали очеретянкою. Гра полягала в тому, що, вирізавши собі знову такі очеретинки, з допомогою яких їм пощастило врятуватись від переслідувачів, вони по жеребку ховались у воді, той, кому припадало ховатися, брав очеретинку в рот і пірнав з нею у воду, а товариші повинні були стежити за ним на поверхні річки й додивлятися, де з'явиться з-під води кінчик очеретинки».³⁹³

Цінним джерелом є дана робота для аналізу структури Запорізької Січі, її масштабів та устрою: «Запорозька Січ у той час знаходилася на острові Базавлуку,

³⁹¹ Мордовець Д. Сагайдачний. Палій. Історичні оповідання. – К.: Дніпро. – 1966. – С. 7.

³⁹² Там само. – С. 237.

³⁹³ Там само. – С. 63.

утвореному одним із дніпровських зарічків, Чортомлицьким, або, як казали самі запорожці, кіш їхній мешкав біля чортомлицького Дніприща. Влаштоване це перше запорозьке становище було найпримітивніше. Самий кіш, чи кріпость, було обнесено земляним валом, на якому стояли військові гармати, що обстрілювали підходи до Запорожжя з усіх боків і особливо з півдня – з кримського боку. Курені, в яких розмістилося товариство і їхній військовий риштунок, зроблено було із хмизу і вкрито для захисту від дощу та іншої негоди кінськими шкурами. А втім, козаки не любили жити в куренях, – їхній вільній козацькій душі було тісно під дахом чи іншим яким прикриттям. Влітку, весною і сухою осінню вони любили спати просто неба, на сіні чи на траві, на розісланій свитці чи на кошмі, з сідлом під головою, а то й просто під деревом, під кущем, де-небудь коло води, на купині головою, щоб коли вночі, після випивки, душа загориться, так щоб тут-таки була і вода – душу залити, а вранці – очі промити та козацьке білеє личенько, – звичайно, це так тільки до слова мовиться, що білеє, а здебільшого чорне, як халява, засмагле, покусане комарами, – так щоб було чим і козацьке білеє личенько сполоснути».³⁹⁴

Данило Мордовець описує таких відомих історичних діячів як Ієремія Вишневецький: «Ієремія Корибут-Вишневецький, один з найбагатших та найродовитіших вельмож Південної Русі, володар неозорих майотників та інших багатств по правий і лівий бік Дніпра; він пишався і старовинністю роду, і своїми значними зв'язками. Давно вже князь Ієремія ополячився, давно пройнявся звабливою культурою Заходу, але він терпить віру предків — православ'я, та не з переконання, не за велінням серця, а так собі, за звичкою»³⁹⁵; Мелетій Смотрицький: «Мелетій Смотрицький, найученіший з усіх схизматиків і найлютіший ворог отців єзуїтів. Він багато читав, багато чого навчився, багато писав, особливо проти унії. Політично-богословський памфлет його — «Вірші на відступників» — наробив багато галасу по всій південній».³⁹⁶

³⁹⁴ Там само. – С. 11.

³⁹⁵ Там само. – С.35.

³⁹⁶ Там само. – С.46.

Особлива увага в творі відведена кошовому отаману Петрові Конашевичу-Сагайдачному. Він постає героєм в очах козаків, тим, кому довіряли своє життя та долю країни. Д. Мордовець зазначає, що в козацькому війську була особлива система виборів і влада, яка покладалась на отамана була безмежною: «хоч яка зваблива й принадна влада взагалі, та влада над козаками – це річ страшна, і ні для кого тягар влади не був таким тяжким, як для козацького батька кошового або для гетьмана. Вони справді могли сказати: «О, важка ти, булава гетьманська!» Вже саме обрання супроводилося такими подробицями, які могли налякати кожного, навіть коли він не з боязких. Вже коли кого козаки полюбили і обрали на отаманство – то підкоряйся, а то зараз же виявить себе народна воля – або киями заб'ють до смерті, або в Дніпрі втоплять. А прийняв булаву, покоровся – терпи особисті образи й різні козацькі вибрики та примхи: новообраного диктатора й сміттям обсипають з голови до ніг, і болотом обличчя йому мажуть, і б'ють то у вуха, то в потилицю, щоб він пам'ятав, що народ дав йому владу і що народ може і взяти її назад у недостойного».³⁹⁷

Д. Мордовець, попри прихильність до особистості П. Сагайдачного, не ідеалізує його, а намагається лише описати його діяльності, його ідеї, залишаючи за читачем можливість проаналізувати та дати оцінку його діям. Однак, зауважує, що його цінувало населення, особливо після успішних морських походів: «ніколи ще, відтоді як стоїть і квітне Україна, Київ не бачив такої урочистої зустрічі, яку влаштували Сагайдачному і козакам після повернення з морського походу. Увесь Київ зійшовся на берег Дніпра, туди де пристало запорозьке військо, що підпливло до міста на своїх непереможних чайках. На положистому березі, на схилах, на ближчих до Софійського собору вулицях; на дахах будинків – скрізь було повно народу, що рябі».³⁹⁸

Втім, Д. Мордовець сам зауважує, що зачіпав у романі теми виключно, які були цікавими йому та мали «таємничий характер», а загальновідомі факти намагався оминати: «наша справа малювати бурхливе політичне життя героя України, як він

³⁹⁷ Там само. – С. 201.

³⁹⁸ Там само. – С. 305.

свято додержував союзу з Польщею, як рятував її від турків та кримців, як вірний своїм союзникам полякам, рятував свого королевича: це справа правдивих істориків».³⁹⁹ Роль отамана та ватажка для козаків була особливою. В романі чітко прослідковується козаचा ієрархія, яку порушувати ніхто не мав права.

Неабияке значення Д. Мордовець надає віросповіданню. Зазначає, що для українського народу завжди була важливою віра та релігійність. Люди народжувалися з молитвою, сідали їсти з молитвою, ішли в бій з молитвою і помирали теж з молитвою. Так, до прикладу, козаки перед кожним походом слухали молебень: «Козакам хотілося помолитися перед виступом у грізну, далеку, незнану дорогу, а як молитися – вони не знали...». Д. Мордовець намагається відверто показати козацьку роздуми щодо молитви: «Бог його зна, що воно таке там піп чита, коли у дорогу напутствує, – говорили декотрі з них, які бачили часом у Києві напутні молебні, – про якогось-то там Пилипа-мурина та про царицю якусь Кандакію, а до чого ся цариця – бог його знає...».⁴⁰⁰ Тема віри підіймається й в романі «Цар та гетьман». Козаки, що потрапили до турецького полону мали віру на Божу поміч: «Ой визволи, боже, нас всіх, бідних невольників з тяжкої неволі, з віри бусурманської на ясні зорі, на тихі води, у край веселий, у мир хрещений! Вислухай, боже, о просьбах щирих у нещасних молитвах нас, бідних, невольників!».⁴⁰¹

Козацькі балади та думи стали одними з найвідоміших в українському фольклорі. Сам І. Мазепа говорив про «кобзарську думу, яка відкрила душевні пориви козаків до свого козацького співу»⁴⁰². Козаки славилися своїми піснями, казками, переказами. Особливого символізму набували козацькі пісні. Однією з найпоширеніших тем козацьких співанок стало прощання козака з рідними: «котилися сльози по блідих і страждених обличчях текли сльози відчаю, чувся стогін по вбитих і померлих у далекій стороні. «Ох, звідки ж мені тебе, орле сизий, дожити, з якого боку тебе, синочку мій, виглядати!...»».⁴⁰³ Д. Мордовець у творі

³⁹⁹ Там само. – С.164.

⁴⁰⁰ Там само. – С.199.

⁴⁰¹ Мордовцев Д. Царь и гетман. – К.: Савег, 1992 – С. 90.

⁴⁰² Там само. – С. 411.

⁴⁰³ Мордовець Д.Л. Сагайдачний. Палій. Історичні оповідання. – К.: Дніпро, 1966. – С. 308.

поєднував фольклорні здобутки українського народу з архівними документами про козаків, щоб надати роману більшої художності та зробити образ козака різностороннім.

Цей твір є цінним джерелом з історії України, оскільки в ньому можна почерпнути історичні факти з життя козаків та українського народу в цілому, проте варто не забувати, що будь-яка робота, попри описовий характер, несе відбиток оцінки її автора. Щоб передати дух історичної доби, правдиво відтворити портрети героїв роману, Д. Мордовцю постійно доводилося звертатися за допомогою до етнографів та істориків, які, володіючи більшим масивом інформації, могли підтвердити або спростувати тези письменника. Саме тому, проаналізувавши увесь текст роману Д. Мордовця, можна помітити, що створений автором образ козаків був досить романтизованим та ідеалізованим. Про це говорили й його колеги-вчені М. Костомаров, М. Драгоманов, М. Грушевський.

У романі «Сагайдачний» майстерно та натхненно автор зачепив усі сторони життя козаків, духовенства, отаманів, селян, робітників. Д. Мордовець зображує події на контрасті, з одного боку це злиденне життя українського народу: селян, козаків, які відстоювали свою землю, а з іншого боку, багатство та розкіш польської шляхти та русичів.

На особливу увагу заслуговує розділ XII «Буря на Чорному морі», яка згодом стала прототипом думи «Буря на морі». Д. Мордовець у романі намагається показати передумови появи дум, присвячених козацтву, переносячи головних персонажів роману в контекст думи, в даному випадку постать Олексія Поповича. Тут прослідковується запозичення фрагментів Мордовця із костомарівської думи, де можна прочитати дослівні репліки персонажів.⁴⁰⁴ Один із головних героїв роману Олексій Попович має різноплановий соціальний статус: «військовий вчений, письменник, відчайдушний пройдисвіт із київських бурсаків»⁴⁰⁵. Натомість, у думі

⁴⁰⁴ Гринь Ю. Думи про море як інтертекст роману Д. Мордовцева «Сагайдачний» // Вісник Запорізького університету. – Запоріжжя, 2016. – №2. – С.54.

⁴⁰⁵ Мордовець Д. Сагайдачний. Палій. Історичні оповідання. – К.: Дніпро, 1966. – С.85.

постать Поповича дещо видозмінюється: «писар військовий, козак лейстровий».⁴⁰⁶ Окрім постаті Поповича, до народних дум долучає Д. Мордовець й Сагайдачного. Так, ремінісценція думи «Хвесько Андібєр» стає основою опису епізоду молодості Сагайдачного. Відтворюючи епізод бурі на морі, письменник, на відміну від думи, де героями можуть виступати гетьмани Грицько Коломієнко, Зборівський Григорій зображує П. Сагайдачного.⁴⁰⁷ Отже, Д. Мордовець, зберігаючи у романі основні сюжетні лінії дум, своєрідно інтерпретує образи головних героїв.

Повість «Дві долі» (1898) продовжує розкривати тему козацтва. Центральними персонажами твору стали Іван Сірко та Юрій Хмельницький. Данило Мордовець порівнює обох героїв, що дещо видається дивним, оскільки вони між собою не перетиналися й мали різні погляди на устрій козацтва. Іван Сірко: «сильний муж, що стояв на бороні свободи України, всі козаки за нього були горою, сильний мужній парубок». Натомість Юрій Хмельницький отримав менше лестощів з боку автора: «ех Юрко, скільки батько в тобі бачив, скіко хотів, де той запал дівся, під русаками приклонився».⁴⁰⁸ Хоча у творі Д. Мордовець намагається виправдати дії Юрка Хмельницького, проте все одно на першу роль виводить постать Сірка, справжнього патріота, який готовий був життя за країну покласти. Особливістю робіт Данила Мордовця є те, що він часто оминає загальновідомі історії, факти, а намагається прописати складні сюжетні лінії за мотивами однієї-двох коротких історій. При цьому, автор презентує значну кількість маловідомої інформації. Д. Мордовець добре вивчив козацький побут, вільно орієнтувався в складних історичних обставинах після смерті Богдана Хмельницького, проте він не вдався до показу міжусобних війн, які почалися. Традиційно, Данило Мордовець протиставляє двох героїв: Сірка, який боровся за Україну, намагався вберегти її від північних і південних ворогів, шукав свого місця у цьому протистоянні сил зла та

⁴⁰⁶ Мордовцев Д. Славянские драмы. – Полн. собр. соч.: в 60-ти т. – СПб.: Тип. В.С. Балашова., 1887. – Т. 57. – С. 157.

⁴⁰⁷ Грушевська К. Українські народні думи. – К.: Державне видавництво України, 1927. – С. 112.

⁴⁰⁸ Мордовцев Д. Исторические повести // Полн. собр. соч.: в 60-ти т. – СПб., 1885. – Т. 19. – С. 48.

Юрія Хмельницького, який не зміг себе реалізувати, не знав до якого табору примкнути, а сам не зміг об'єднати Україну.

Оспівування козаків Д. Мордовець продовжує й в романі «Цар та гетьман». З особливим теплом він пише про українську культуру: «Україна... Завжди, у всі віки історичного життя російської землі край цей виступав із могильного мороку історії під серпанком чарівності, поезії, чогось чудового... Так, чудове, героїчне, легендарне минуло і крізь усю історію цього симпатичного, але нещасного краю. Яскравість історичних фарб так і б'є у вічі, коли ви переноситеся до минулого України: перші богатирі народного епосу, богатирі стихійні та напівміфи, потім богатирі-запорожці, гетьмани, козаки, гайдамаки, чумаки – на всьому цьому лежить дух поезії».⁴⁰⁹ Окремим розділом автор подає «Думу про Марусю Богуславку», згадуючи про її долю, поневолених козаків:

«Маруся-Попівна Богуславка приходжає,

Словами промовляє:

«Гей козаки, Ви бідні невольники!

Угадайте що в нашій землі християнській за день тепера?»

Що тоді бідні невольники зачували,

Дівку бранку».⁴¹⁰

Д. Мордовець повсякчас згадує у своїх роботах думи та переспіви про козаків. Роль дум набула особливого змісту, оскільки переспівані події знаходили відображення в творах істориків, що підтверджувало їх цінність як джерела.

Вагомий вплив на розвиток української козацької культури мало видання «Малорусский литературный сборник», яке опублікував Данило Мордовець у співавторстві з М. Костомаровим. Цінність даної роботи полягає не лише у тому, що у ньому зібрані нариси авторів, а й в тому, що автори, як відомі любителі українського фольклору, зібрали нові народні казки, новели, оповідання та пісні. Також особливість збірника полягала в тому, що зібрали вони всі ці твори за межами України. Так, в анотації до казок було зазначено, що перші три казки записані в

⁴⁰⁹ Мордовцев Д. Царь и гетман. – К.: Савега, 1992 – С. 72.

⁴¹⁰ Там само. – С. 172.

козацькій слободі Данилівці, де проживало Донське військо, а авторами переказів стали самі козаки. Це казки: «Ох», «Коза-Дереза» та «Казка про Івашечка і про відьму».⁴¹¹ Варто зауважити, що стилістика та мовне оформлення даних праць відрізнялися між собою. Так, казки «Ох», «Коза-дереза», «Казка про Івашечка і про відьму» за сюжетом були споріднені з народними українськими казками, які стали класикою української літератури. Одна з казок Д. Мордовця «Казка про королеву Катерину» не була видозміненою протягом багатьох років та увійшла до збірки українських народних казок.⁴¹²

Казки містять багато інформації про побут населення, автор також наводить описи природи, традицій, звичок сільського простого люду. Цікавим є те, що автор надає персоніфікації багатьом тваринам, наводить багато епітетів та метафор при описі стилю життя козаків. Навіть записуючи казки, Мордовець проводить паралелі з козацтвом. Так, у казках можна побачити схожість реалій та подій, описаних в казках: чорт, що живе на Лисій горі, шинки, описи мандрів короля, баба, яка вказує на пошуки меча, орли, що літають над конем. Саме це дає можливість проаналізувати походження авторів казок, які були сучасниками козаків.⁴¹³

Вплив українофільських ідей, спроби прославити українську історію прослідковуємо у нарисах Д. Мордовця «Скажи місяченьку», «З вуст немовлят».⁴¹⁴

Неабияку роль відіграє образ орла у творі «З вуст немовлят» що виступає як втілення давнини: «може, не одну, не дві сотні літ він літав над Україною, немало бачив, немало козацького й татарського трупу переклював по степах та байраках, а он — тепер — на старості літ, сидить у неволі та згадує молодії годи, та степи безкраї, та високу скелю над Дніпром, саме коло порогів, де його мати-орлиця вигодувала та на світ широкий випустила».⁴¹⁵

⁴¹¹ Мордовець Д.Л. Оповідання. – Спб.: Типографія В.С. Балашева, 1885. – С.84.

⁴¹² Семиліточка Українські народні казки./ Упоряд. Л. Дунаєвської. – К.: Веселка, 1990. – 318 с.

⁴¹³ Новик О. Традиційність змалювання козацтва у творах Данила Мордовця // Літературний процес: методологія, імена, тенденції // Філологічні науки. – 2015. – № 5. – С. 137.

⁴¹⁴ Малорусский литературный сборник. Изд. Д. Мордовцев. – Саратов, 1859. – С. 364.

⁴¹⁵ Мордовець Д. Оповідання. – Спб.: Типографія В.С. Балашева, 1885. – С. 91.

У поемі автор зображує орла, сокола, порівнюючи їх із козацьким військом: «Як прадіди наші, отамани сиві, водили на Турку своїх орленят, на плечах виносили дітей із полону. По морю водили малих соколят. Орел літа, кружляє, десь діток виводить. На вершині під камінем, далеко орлячеє око дивилось. На Чорному морі, на білому камні, сокіл похожає, на хмари густії, на землю невірну спільна поглядає. Тільки сокіл, літаючи, квилить проквіляє. Упорались... Старий батько на дітей гукає: Орел орлят підліточків докупі збирає».⁴¹⁶ Таким чином, ми можемо побачити, що Данило Мордовець висвітлює багато образів через опис орла, сокола, що виступає алегорією у творі, де під образами розкривається дійсна суть історичних подій. Взагалі алегорія є характерним для творчості Д. Мордовця.

Вагоме місце також займає у творчості Д. Мордовця поява низки оповідань, які автор написав на основі архівних документів, зокрема віднайдених у м. Саратові, які зберегли відомості про козацькі походи на Дон, народні рухи та законодавчу політику уряду. Так, твори «Старці» (1855), «Дзвонар» (1859), «Солдатка» (1859), «Замітаєв» (1859) стали новим явищем в творчості Мордовця. Варто зауважити, що І. Франко відзначив дані твори, підкреслив, що вони є автентичним, неоціненим здобутком пана Мордовця, саме в них прослідковується його творча натура та авторський стиль.⁴¹⁷

Цікавим фактом є те, що всі ці твори є досить близькими за літературним стилем та тематикою. Це прослідковується на однотипності героїв: в творі «Дзвонар» головним героєм постає сільський дзвонар, який розповідає історію своєї родини, а в творі «Старці» головним героєм постає сліпий старець Григорій, який також оповідає нам про життя свого села. Варто зауважити, що обидва герої - це звичайні, прості люди з сільської місцевості, які пережили всі тяжби долі: голод, кріпацтво, поневолення рідних, злидні. Так, в оповіданні «Дзвонар» сільський дяк, потрапив «в науку» до відставного солдата Позіхайлика, який сам був

⁴¹⁶ Мордовцев Д. Козаки и море. Стихотворные отрывки из истории морских походов Запорожского казачества, в начале XVII века // Малорусский литературный сборник / издал Д. Мордовцев. – Саратов: В типографии губернского правления, 1859. – С. 7–С.76.

⁴¹⁷ Луцишин О. Творчість Данила Мордовця в оцінці Івана Франка (до проблеми національної ідентичності письменника) // Українське літературознавство. – 2006. – Вип. 68. – С. 165.

малограмотним і знав лише азбуку та читав Часословець. За навчання грошей не брав, лише «по чарці пшона або курці». Пощастило сироті потрапити до бурси, та недовго там навчався. За читання «гріховних» світських віршів його з ганьбою виключили. І ось на схилі віку старий сільський дзвонар з сумом згадує про своє безрадісне життя: «Пристроїли мене, спасибі їм, до церкви дзвонарем - і от сорок сім літ дзвоню. Дзвонив і по матері, як умерла, дзвонив, як і Позіхайлик вмер, і по сестрах дзвонив... А хто по моїй грішній душі задзвонить?..».⁴¹⁸ У казках тісно переплетені сюжетні лінії, іноді навіть не в хронологічній послідовності. Однак, зважаючи на те, що це казки, вони мають право на фантазію.

Оскільки поселення, у яких збирав інформацію Д. Мордовець були заселені козаками та їх родинами, то можна зробити висновки, що їх побут, традиції стали прототипом змалювання українського села. Письменник базується не тільки на власних спостереженнях та записах, а й залучає роботи літераторів та фольклористів. Так, прослідковується схожість опису образу козака із творами Т. Шевченка, де козак виступає в ролі героя-визволителя. У своїй автобіографії, Д. Мордовець напише, що вважав козацтво славетним минулим українського народу. Саме козаки, на думку письменника, стали засновниками українського фольклору: казок, пісень, балад, переказів. Аргументував Д. Мордовець це тим, що всі були з різних сіл, регіонів і змішання їх поглядів та традицій призводило до народження нової української культури.⁴¹⁹

Оповідання «Сон не сон» присвячене діяльності сина Богдана Хмельницького — Юрія: «найнуженнішого з гетьманів Юрасика Хмельницького з гетьманською булавою і з торбою старечою, того самого, котрий після народної повірки і досі вмерти не може, бо земля його не приймає»⁴²⁰. Д. Мордовець показує занепад козацтва через призму постаті Ю. Хмельницького. Автор зображує перехідний стан українського народу, який ознаменувався страхом та зневірою, втратою орієнтирів

⁴¹⁸ Беляєв В. Життя і творчість Данила Мордовця // Данило Мордовець. Вибрані твори: у 2-х т. — К.: Держ. вид. худ. літ-ри., 1958.— Т.1. — С.16.

⁴¹⁹ Мордовець Д. Автобіографія. — Ватра, 1887.— С. 116.

⁴²⁰ Мордовцев Д. Славянские драмы.— СПб.: Тип. В.С. Балашова, 1887. —Т. 57.— С. 30.

правди. Оскільки саме явище козацтва було неабияк возвеличено в історії та літературі чутки про могутність розходилися по всій Україні, але після знищення Запорозької Січі народ ніби втратив «образ величі, сили, правди». Підсумовуючи, Д. Мордовець вкладає в уста кобзаря Остапа Вересая пісню «Про правду»: «нема в світі правди, правди не знайти»⁴²¹.

Майже кожна робота Д. Мордовця увінчана темою козацтва. Більшість творів були присвячені діяльності отаманів, козачим походом, в цілому темі Запорозької Січі, правлінню князів та соціально-політичному становищу населення. Козаки з'являються у романі «Цар і гетьман», «Історичні повісті», «Гайдамащина», Козацтво, як суспільне явище, відіграло важливу роль в процесі становлення уявлень про демократичне суспільство. У творах Д. Мордовця прослідковується процес вибудовування Запорозької Січі, яка стала прототипом сучасної демократії. Дані порівняння виникають, аналізуючи структуру Січі та формування процесу виборності та гласності. Зокрема, у романі «Кримська неволя» Д. Мордовець писав, що «коли обрання закінчено, кошовий ставав у повному розумінні диктатором, – козаки тремтіли перед ним. Він вів їх, куди хотів; йому підкорялися беззаперечно, але зате всяка невдача падала лише на його голову, – він за все відповідав, через це рідко коли кошовий помирав своєю смертю».⁴²² Виходячи з цього, стає зрозумілим, що козаки мали право вибору, але, вже прийнявши рішення на користь одного з членів, повністю підпорядковувалися йому. Таким чином, автор показує, що влада отамана була необмеженою, однак і відповідальність за всі проступки та рішення була на ньому.

Постать козаків нерідко ідеалізувалась в художній літературі. Автор наводить дані, що те, що стати козаком мріяв кожен юнак в Україні, бо вірив що стане славетним воїном, героєм. До прикладу, у повісті «Кримська неволя» постає джура Пилип Кам'яненко, який «сказав козакам, що хоче козакувати – іти з ними на Січ, хоче «слави-лицарства добути»⁴²³. Схожа думка прослідковується й в повісті

⁴²¹ Там само.– С. 32.

⁴²² Мордовцев Д. Крымская неволя: Историческая повесть. – СПб.: Тип. В С. Балашова, 1886. – С.21.

⁴²³ Там само. – С. 30.

«Гайдамаччина»: чоловіче населення України, без сумніву, все відгукнулося на заклики козаків, якщо доводилося вступати до нових об'єднань, бо слава, бо честь, бо вільна смерть...».⁴²⁴

Данило Мордовець, захоплюючись славетним минулим України, а також маючи козацькі корені, відвів йому неабияку роль у своїй творчості. Козаків він завжди ідеалізував, дуже рідко можна помітити рядки, де він надавав їм негативної оцінки. Ідеал козацької звитяги, уславлений народними думами, історичними переказами, піснями легендами, залишив в літературній спадщині Д. Мордовця вагомий слід. Адже козацька доба була часом героїки і слави, епохою народного тріумфу, котрі у літературному наративу Д. Мордовця протиставлялися похмурій, сірій, кріпацькій і післякріпацькій сучасності другої половини XIX ст.

4.3. Історичний твір «Гайдамаччина» як візитівка автора

Історичні монографії Д. Мордовця були написані на основі широкого залучення архівних матеріалів, присвячених історії народних рухів, різним історично обумовленим формам антикріпосницьких виступів народних мас – «понизова вольниця», діяльність самозванців, розкольників, рух Пугачова, коліївщина, гайдамаччина. Д. Мордовець одним із перших в історичній науці розглядав важливі етапи історії не як дії царів, полководців та законодавців, а як «народний рух», приділяючи «завжди переважну увагу голоті, забутій історією».⁴²⁵ Однією із тем, які захопили митця був гайдамацький рух, який набув свого піку в другій половині XVIII ст. на території України.

Однією із найвідоміших робіт Д. Мордовця є історична монографія «Гайдамаччина».⁴²⁶ Вперше твір було видано ще за життя автора у 1870 р., а в 2003 р. твір було перекладено українською мовою.⁴²⁷ Монографія складається з 25 розділів, присвячених подіям в Україні часів гайдамацьких повстань 1730-1768 рр. На особливу увагу заслуговують розділи XVI ХД. Мордовець подав детальний опис

⁴²⁴ Мордовець Д.Л. Гайдамаччина. Історична монографія. – Дніпропетровськ: Січ, 2003. – С. 65.

⁴²⁵ Мордовцев Д. Политические движения русского народа. – Санкт-Петербург., 1871. –Т.1. – С. 37.

⁴²⁶ Мордовцев Д. Гайдамаччина. Историческая монография . – СПб.: Изд. Плотникова, 1870. – С. 484.

⁴²⁷ Там само. – С. 359.

подій гайдамацького руху від його зародження до апогею – коліївщини. Автор висловлює думку про передумови «народної смуги», які були викликані конкретними соціальними, економічними, національними та релігійними чинниками. Він стверджує, що народні повстання були закономірною відповіддю на зростання кріпосного гніту. Неабиякий вплив на монографію Д. Мордовця мав твір Т. Шевченка «Гайдамаки», який письменник неодноразово цитував у своїй роботі.

У своїх спогадах Данило Лукич написав, що приклав значних зусиль, щоб зібрати всі матеріали та факти для достовірності роману⁴²⁸. Д. Мордовець пише, що завжди намагався привернути увагу населення до найбільш актуальних питань історії: «предметом більшої частини своїх історичних розвідок, як вже неодноразово помічено у пресі, я обирав переважно темні сторінки з історичного минулого російського народу. Однак «Пугачовщина», «Гайдамаччина», історія усіх політичних самозванств і діянь отаманів та розбійників численних зграй понизової вольниці, як поволзької, так і подніпрової, що не можуть не обурювати морального почуття людини, вносячи темний колорит і часом брудні фарби у прожиті російським народом історичні епохи, - не можуть все ж таки залишитися чорною плямою на сторінках його історії».⁴²⁹ Фактично, Данило Мордовець прагнув зобразити історію як стихійний рух народної маси, «показати тривалий процес розвитку почуттів, настроїв народу»⁴³⁰. Сам же автор так пише про свою роботу: ««Гайдамаччина» – підлягає загальному визначенню моїх історичних досліджень – в «Гайдамаччині», з'ясовуються рухи російського народу як на Волзі, у Пугачовщину і у розпалі діянь понизової вольниці, так і на Дніпрі – в останньому політичному спалаху південноросійського народу, який «уманською різнею» закінчив свої ненормальні політичні стосунки з поляками та поклав край історичним рахункам з ними; а, по-друге, тому, що рух народу у Поволжі і у Подніпров'ї був викликаний одними і тими ж історичними та фізіологічними умовами життя

⁴²⁸ Мордовцев Д. Люди, их слова и дела // Труды Саратовской ученой архивной комиссии. – Вып. 1908. – XXIV. — С. 6.

⁴²⁹ Мордовець Д. Гайдамаччина. – Дніпропетровськ: Січ, 2003. – С. 4.

⁴³⁰ Михневич В. Наши знакомые. – СПб.: Типография Эдуарда Гоппе, 1884. – С. 45.

російського народу обох половин нашої великої вітчизни, східної та західної».⁴³¹ У передмові до твору автор дає пояснення свого зацікавлення темою гайдамаччини, вивчаючи її від перших проявів до коліївщини.

Д. Мордовець зауважує, що «страшне кровопролиття, спричинене гайдамачиною, звірством запорозького козацтва, яке при своєму політичному здиханні, востаннє захотіло погуляти на могилах панів і жидів, було б так само недалекоглядно, як пояснювати початок і страшний характер пугачовщини, якимись інтригами та появою самозванця».⁴³² Автор пояснює, що було б несправедливо приписувати народним рухам «звірячу кровожерність», яка немовби властива якійсь нації. Не може бути звірство ознакою цілого народу, як не може бути притаманне конкретній особі. Д. Мордовець вважає, що звіряче ставлення до будь-чого може бути викликане тільки глибокими причинами притому тимчасовими. Він вів мову про темперамент українського народу, який загалом доброзичливий; таким він був колись, таким залишився і зараз і підкреслює ще раз: народ не спричиняє ні з того, ні з сього поголовної різні, не зазнає епідемії вбивств і грабунків».⁴³³ Це чи не єдина негативна оцінка ролі козацтва в цілому у творі Д. Мордовця. Письменник проводить чітку паралель між 2 історичними явищами: пугачовщиною та гайдамачиною: «як пугачовщина, так і гайдамачина є природним і неминучим продуктом невдало складеного політичного устрою обох половин російського царства – і монархічної, і республіканської. Тільки до цих пір історики помилково розуміли, в чому саме полягали причини незавидного стану південно-російського народу і, внаслідок цього, хибно тлумачили і самий виток народних рухів, які завершилися уманською різнею».⁴³⁴

Історична монографія «Гайдамачина» наповнена багатьма художніми образами, які філігранно поєднуються з історичними фактами та описами. Однією особливістю роману є багатошаровість мовного простору. У романі зустрічаються

⁴³¹ Мордовець Д. Гайдамачина. Історична монографія. – Дніпропетровськ: Січ, 2003. – С. 6.

⁴³² Там само. – С. 8.

⁴³³ Там само. – С.14.

⁴³⁴ Там само. – С. 4.

відразу чотири значні словесні пласти: літературна мова Давньої Русі, народна говірка, художній стиль та науково-публіцистична мова середини XVIII ст. Окрім цього, варто відзначити і присутність українського фольклору та елементів народної мови. Так, автор подає опис передісторії появи гайдамацького руху, змальовує процеси, які відбувалися на території України: «південно-російський народ був доведений до жахливого стану, а через це і до ножа – неподобством законів, що ним керували».⁴³⁵

Данило Мордовець виділяє декілька основних причин виникнення такого явища як гайдамащина. По-перше, це політичний устрій на території України, який постійно змінювався з приходом нової влади і люди, відповідно, не розуміючись на плинності ситуації, були загнаними в правові рамки, не притаманні їм раніше. Так, автор пояснює: «Основним законом, що керував південно-російським народом і віддавав його у кабалу як пану-поляку, так і пану-українцю, був Статут Литовський. Цей дивовижний юридичний кодекс, в основі якого були республіканські форми законодавства, діяв у XVI столітті, а також продовжував діяти і в XVIII столітті, тоді як одна половина Малоросії була під монархічним протекторатом Росії, а друга – під республіканською опікою Речі Посполитої».⁴³⁶ Він роздумує над таким становищем, коли побутували діаметрально протилежні законодавчі системи, тобто тут одного злочинця могли судити за Литовським Статутом, а другого — за магдебурзьким правом. – а ще можливим було осудження за указами государя. Отже, все було в руках судочинної системи, завдяки якій можна було маніпулювати законами. Так, якщо не було статті з суворим покаранням для того, кого неодмінно хотіли стратити за Литовським Статутом, її шукали у «Магдебурга», не знаходили там, зверталися до інших законодавств. Якщо ображений був правим за монархічними законами, його засуджували за республіканськими».⁴³⁷

⁴³⁵ Там само. – С. 10.

⁴³⁶ Там само. – С. 13.

⁴³⁷ Там само. – С. 15

Данило Мордовець підкреслює, що в цей час з'являється таке нормативне явище як «право натуральне» та «право громадянське».⁴³⁸ Однак, зазначає, що український народ майже не мав прав і якщо справи за певні порушення доходили до суду, то винними завжди були прості люди. Він пише, що судді були «хабарниками нечуваними», вони вважали себе володарями світу, звідси суди були продажними, а права бідноти утискали, шукаючи будь-які причини і зачіпки. Все це звісно приводило до «божевілля і безладу». «Громадський та економічний порядок підтримувався не правами та вільностями, що були гірші за неволю, а грабунком та наїздом сильного на безсильного».⁴³⁹

Аналізуючи текст твору Д. Мордовця відчувається, що він добре вивчив всі законодавчі документи, розбирався у юридичних тонкощах як Магдебурзького права, «в якому юридичних безглуздь найжорстокішого змісту було не менш, ніж у Литовському Статуті», так і загалом у принципах існування самодержавства. Він пише, що така законодавча система побудована на тому, щоб «видавали з головою слабкого сильному, а бідного багатому».⁴⁴⁰ Таким чином, можна побачити, що народ України не мав власного права і тривалий час перебував під правовою юрисдикцією інших країн. Д. Мордовець наголошує, що карні закони щодо українського народу характеризувалися неабиякою жорстокістю, він порівнює законодавчий процес, що побутував у ті часи в тогочасній Україні зі сваволею, оскільки народ майже не мав захисту від держави.⁴⁴¹

Д. Мордовець стверджує, що народне повстання було закономірною відповіддю селян на закабалення і зростання кріпосницького гніту, коли «найвільніша держава майже непомітно перетворювалася на кріпосницьку», коли

⁴³⁸ Там само.— С.17.

⁴³⁹ Там само.— С.18.

⁴⁴⁰ Там само. — С. 12.

⁴⁴¹ Быков П. Полное собрание исторических романов, повестей и рассказов Даниила Лукича Мордовцева с портретом автора и критико-биографическим очерком. — Санкт-Петербург, 1914. — Том 1. — С. 34.

народ відчував подвійний гніт: «не все тиснув лях, а й свій власний брат, що піднісся і розжився на рахунок іншого, меншого брата».⁴⁴²

Фактично, судочинної системи не існувало; подекуди відбувались судові розбирання, але для селян, як правило, вони закінчувалися безуспішно. Автор порівнює рівень покарань за правопорушення міщан та селян, і зауважує, що там, де багачам прощали навіть вбивство, селян карали за найменшу крадіжку хліба чи шмат сала.⁴⁴³

Ще одну причину такого важкого стану в Україні називає Мордовець. Через постійні напади з боку Речі Посполитої та Російської імперії на землі України, народ не мав достатньо сил та ресурсів для свого існування: «Малоросія вочевидь руйнувалася. З сильної, грізної для сусідів держави вона перетворювалась на слабку, беззахисну країну. За кількістю свого населення вона могла поставити під рушницю 60000 тільки спискових або реєстрових козаків, а з виборними її армія могла б вийти у поле у кількості 150000 воїнів. Між тим, вже у середині XVIII ст. виявилось, що хижацтво зменшило цю армію не на десять, не на двадцять, а на 500%: півторастатисячна українська армія перетворилась на п'ятнадцятитисячну».⁴⁴⁴

Далі автор наголошує на тому, що бідність та жага до справедливості стали рушійною силою селян. Розорені нападами й утисками, люди не мали іншого шансу на порятунок, окрім войовничих протистоянь. Саме тому серед населення починають з'являтися ініціатори виступів, які формують групи людей, готових чинити опір владі.⁴⁴⁵ Д. Мордовець акцентує увагу читачів на тому, що український народ ніколи не був байдужим і завжди боровся за свої права та свободи. Загалом, гайдамацький рух зміг об'єднати майже всі верстви населення: селян-втікачів, найманих робітників, фільварків, міщан, дрібну шляхту й нижче духовенство.

Також однією з причин, які сприяли появі гайдамаччини автор називає вільний перехід селян з місця на місце, обставлений такими умовами, що селянин, причому

⁴⁴² Мордовець Д. Гайдамаччина. Історична монографія. – Дніпропетровськ: Січ, 2003. – С. 29.

⁴⁴³ Дорошкевич Г. Д. Мордовець як літератор та громадський діяч // Україна. – 1930. – № 7. – С. 42.

⁴⁴⁴ Там само. – С. 37.

⁴⁴⁵ Dan Ungurianu. Plotting History: The Russian Historical Novel in the Imperial Age / Univ of Wisconsin Press. 2007. P. 317.

не тільки податного стану, а й дрібний землевласник, неодмінно розорявся. Дану систему переходу Д. Мордовець називає згубною, оскільки «багаті поміщики, у яких було рясно земель – чи пограбованих государевих, чи забраних за шинковий борг, чи спустілих після розорення, звичайно підсилали до чужих селян свого слугу переважно у маєтки бідних поміщиків. Слуга спокушав селян великими пільгами. Таким чином поміж селян проходила чутка про те, що у якогось поміщика віддають землю задарма та ще й з певними пільгами».⁴⁴⁶ Звісно це був хитрий та продуманий обман селян, завдяки якому їх змушували віддавати свої землі. Данило Мордовець пригадує, що землі, які були віддані поміщикам позначалися хрестами з написами, а для тих, хто не вмів читати, просто забивали стовпчики. З цього можна зрозуміти, що значна частка сільського населення була неосвіченою, що полегшувало злочинну справу поміщикам при захопленні селянської землі. «Магнатам добре жити на Україні: квітнуть їхні маєтки, поповнюються засіки добром і скарбами; до тисяч душ селян додаються нові тисячі; у їхніх степах пасуться табуни коней», зазначає Д. Мордовець.⁴⁴⁷

Звісно, народні маси були обурені таким станом речей. Д. Мордовець писав про народний протест проти тотального покабалення населення, зазначав, що в основі гайдамаччини, як і в основі пугачовщини, лежав протест слабого проти домагань сильного. У пугачовщину йшли або селяни проти поміщиків і влади, або козаки проти урядових утисків козачих вольностей.

Автор пише, що в період гайдамаччини, за всіма відомими свідченнями, активніше діяли мешканці Лівобережжя України, і саме вони складали ядро боротьби народу проти поневолення. Показано, що гайдамацький рух швидко розповсюджувався по всій території України і мав підтримку серед різних прошарків населення.

Виникнення гайдамацького руху на теренах України було закономірним явищем, оскільки народ, потерпаючи у неволі та злиднях, мусив боротися за свою свободу. Зрозуміло, що мирні протести в той час були приреченими на поразку, за

⁴⁴⁶ Мордовець Д. Гайдамаччина. Історична монографія. – Дніпропетровськ: Січ, 2003. – С. 18.

⁴⁴⁷ Там само. – С. 44.

будь-які виступи ватажків населення суворо карали, часто смертю. Найбільш свідомі українські діячі визвольного руху зрозуміли, що єдиним шляхом вибороти свої права є таємні збройні виступи під керівництвом досвідчених воїнів, які заслужили довіру народу і могли взяти на себе керівництво неародним рухом.

У романі Д. Мордовець майстерно описує ватажків гайдамацького руху: С. Чалого, Ф. Тарана, І. Харько, М. Залізняка, називаючи їх «волелюбними». Автор не виокремлює ні одного із героїв, не надає комусь переважно більшого авторитету і вмінь, а просто користується описовими методами, не аналізуючи та не оцінюючи їхні дії та вчинки. Частково письменник описує принцип побудови гайдамацьких загонів, основу яких складали селяни та козаки: «ватажок наказував усім озброюватися, діставати коней і сповіщав, що за наказом вони мали йти руйнувати і плюндрувати лядську землю, знищувати нехристь, визволяти з полону церкви Божії і душі християнські».⁴⁴⁸

Проте, все ж таки найбільш радикальними ватажками Д. Мордовець називає С. Чалого та М. Залізняка. Свою розповідь автор розпочинає з Сави Чалого, як родоначальника гайдамацького руху. Д. Мордовець зазначає: «у житті цієї людини було багато романтичного, а у подвигах є щось міфічне. Син знатних батьків і правнук кошового отамана, якого не забувало Запорозжя, Сава став організатором великої гайдамацької ватаги. Він водночас – і запорожець, і ренегат, який робив спустошливі наїзди і в Польщі, і в Малоросії».⁴⁴⁹ Сава Чалий був сином відомого запорозького козака, ставши дорослим починає служити у Пилипа Орлика. Не відомим фактом для автора залишаються лише причини переходу Сави Чалого на бік Польщі: «Ой був у Січі старший козак, прозванням Чалий. Вигодував сина Саву у Польщу на славу. Ой не схотів та пан Сава козакам служити: Він пішов до ляшеньків слави залучати. Він пішов до ляшеньків служби відправляти, і з ляхами православну церкву руйнувати».⁴⁵⁰

⁴⁴⁸ Там само. – С. 49.

⁴⁴⁹ Там само. – С. 40.

⁴⁵⁰ Там само. – С. 43.

Проте, Сава Чалий прославився тим, що зміг організувати найбільші загони гайдамаків: «згряя його ніде не зустрічала перешкод, а якщо і висилали проти нього загони, то хіба затим, щоб принести нову славу імені страшного гайдамака. У всіх містах він мав таємних прихильників, які повідомляли йому про задуми польської партії, про рух команд та інші приготування, що схилились до загибелі безстрашного ватажка».⁴⁵¹ Треба зазначити, що всі селяни козаки, наймити, міщани-ремісники і навіть збіднілі шляхтичи відкрито йому співчували і тому Чалий міг безпечно жити у велелюдних селах і містах, не боячись, що його викажуть полякам. Найбільше зазнавали біди від Чалого багаті маєтки коронного гетьмана Франца Потоцького, який був противником Станіслава Лещинського, а значить і його «согласника» Сави Чалого.⁴⁵² Проте, не дивлячись на підтримку, Саві Чалому не вдалося довго проводити свою політику, оскільки при одному із набігів, євреї розповіли Потоцькому про місце знаходження Сави. Таким чином, С. Чалого було спіймано та доправлено на Запорізьку Січ. Самі запорожці були переконані, що Чалий знається з дияволом, що він сильний знахар. Людину з такими здібностями у запорожців називали «характерником», її нелегко було знищити, і тому проти надприродної сили потрібні були і надприродні засоби, а саме потрібен був інший «характерник».⁴⁵³ Данило Мордовець у творі наводить пам'ятки з української етнографії, фольклорні замітки, а також пісні, перекази, які були популярними та передавалися серед народу про С. Чалого: «стоїть явір над водою, в воду похилився, іде Сава за Немиров, тяжко засмутився».⁴⁵⁴

Також Д. Мордовець привертає увагу до одного із найвідоміших ватажків гайдамак М. Залізняка: «добрий козак, потім гайдамацький ватажок, потім монастирський послушник, розбій і молитва, а там знову розбій і спокута – є цілком природними проявами одного й того ж характеру, який формувався у часи, далеко не схожі на наші».⁴⁵⁵ Данило Мордовець змальовує М. Залізняка як найбільш

⁴⁵¹ Мордовець Д. Гайдамаччина. Історична монографія. – Дніпропетровськ: Січ, 2003. – С. 42.

⁴⁵² Там само. – С. 44.

⁴⁵³ Там само. – С. 48.

⁴⁵⁴ Там само. – С. 49.

⁴⁵⁵ Там само. – С.150.

авторитетну особу серед інших ватажків гайдамаків. Однак, як свідчить письменник, М.Залізняк вимушений був віддати своє життя «за боротьбу, за волю, за народність».⁴⁵⁶ Протягом твору наводяться факти про загарбницьку політику Польщі щодо українського народу, про звірства, які чинились над гайдамаками та загонами повстанців.

У творі згадуються також ватажки І. Харько та Ф. Таран. Переказів про їх діяльність зберіглося менше, ніж про Чалого та Залізняка, оскільки вони були менш знаними та менш популярними серед населення. Про І. Харька Д. Мордовець писав, що це був мужній чоловік був, справжній народний ватажок, який вмів згуртувати гайдамацькі загони на боротьбу.⁴⁵⁷ Будучи героями свого народу, вони зробили вагомий вплив на перебіг розвитку гайдамацького руху. Саме завдяки діяльності загонів під керівництвом С. Чалого, Ф. Тарана, І. Харько, М. Залізняка вдавалося чинити супротив та виганяти польських поміщиків, які облаштувалися на Правобережній Україні.

Окрім висвітлення політичних та соціально-економічних факторів цієї боротьби, твір наповнений особливою любов'ю автора до України, її народу та історії. Майже всі сюжети, які наводить Д. Мордовець, пронизані описом ландшафтів України. Данило Лукич встигає показати всю красу природи, побуту, традицій населення: «бачив просторі україно-малоросійські степи і розлогі долини, ліси і великі сади, і красні діброви, ріки, стави, озера запустілі, зарослі мохом, очеретом. До того ж бачив у різних місцях багато кісток людських, сухих і голих просто неба і сказав собі подумки хто суть сіє? Тих усіх, про що кажу, пустих і мертвих надивившись, відболівши серцем і душею, як красна і сповнена всіляких благ земля і вітчизна наша україно-малоросійська у пустелю стала, забуту Богом, і славні предки наші, які тут жили, у безвісті пропали».⁴⁵⁸

Паралельно у тексті Д. Мордовець аналізує роль віри та релігії у житті народу. Автор зауважує, що дрібне духовенство завжди виступало на захист селян і

⁴⁵⁶ Там само. – С. 163.

⁴⁵⁷ Там само. – С. 174.

⁴⁵⁸ Там само. – С. 74.

намагалося підтримати моральний дух населення. Проте, не даючи власної оцінки віросповіданням, Данило Лукич порівнює православну та католицьку віру. Він пише, що, звісно, зрозуміло, що завжди селяни були віруючими та богобоязненими; він констатує, що католиків сприймали «злом»⁴⁵⁹, яке занапастило землі України: ««Після всесильних слів — земля, воля, безмитна сіль, озера і ріки завжди лунали слова: хрест і борода, і цими словами Пугачов підіймав на ноги маси народу. У натовпах простолюдинів, що валили до гайдамаччини на Умань, на Смілу і Чигирин, також чулися вигуки: «ксьондзи», «єзуїти», «віра поганська латинська», «ляхи католики»».⁴⁶⁰ Таким чином, можна стверджувати, що гайдамаччина є явищем, яке було спричинене не тільки важким економічним становищем народу, а й соціальними, релігійними та національними чинниками. Щодо релігійної ситуації, то було справедливим зазначити, що Д. Мордовець вважав, що релігія не відігравала вирішального значення «надто сильного, нестерпного тиску в цьому плані не було ні з боку польських поміщиків, ні з боку католицького духовенства».⁴⁶¹

Цікавою є думка автора про те, що було можливим уникнути виникнення гайдамацького руху. Данило Лукич пише, що протягом років у свідомість людей закладалась ідея поневолення, бідності і що позбутися цього можна лише рішучими, радикальними діями: «якби на добробут народу у свій час була затрачена праця, якби своєчасно потурбувалися про те, щоб народу легше жилося, то не довелося б пізніше так дорого поплатитися за ту недбалість, з якою ставилися до цього народу ті, хто мали і силу, і можливість дати народу кошти для життя і у крайньому разі не дати йому вмирати з голоду — не дали ні того, ні другого».⁴⁶² Д. Мордовець пише, що саме через це і склалося хибне переконання, про те, що панів треба знищувати.

⁴⁵⁹ Быков П. Полное собрание исторических романов, повестей и рассказов Даниила Лукича Мордовцева с портретом автора и критико-биографическим очерком. — Санкт-Петербург, 1914. — Том 1. — С. 21.

⁴⁶⁰ Музика Ю. Історична спадщина Данила Лукича Мордовця // Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества. — Чернівці: СПДФО Лозовий В.М., 2013. — С. 206.

⁴⁶¹ Krynytska T. Historical Features of D. Mordovets' Novel «Haidamachchyna» /Evropský Filozofický a Historický Diskurz.— V.8.— Iss.1.— 2022. — P. 54.

⁴⁶² Krynytska T. Historical Features of D. Mordovets' Novel «Haidamachchyna» /Evropský Filozofický a Historický Diskurz.— V.8.— Iss.1.— 2022. — P. 56.

Він приводить відому теорію про те, що господ слід розрізняти за руками: у кого руки білі, ніжні або чорні, грубі, мозолясті; і в кого білі руки – тих знищувати. Це народ і виконав у свій час. А український народ мав переконання, що для того, аби на тому світі перейти через вогняну гору, треба набрати цілий лантух панської, польської і єврейської крові і з цим йти на той світ. Ось народ і намагався наповнити лантухи кров'ю у той час, як пани так безтурботно грали і своїм життям, і життям народу, і життям всієї держави».⁴⁶³

Фактично, гайдамаччина стала проявом боротьби за свободу та права простого населення. Сам же автор наголошує, що тривалий час гайдамаків сприймали героями, які змогли чинити опір загарбникам, які підіймали моральний дух народу, зароджували в людях віру у власні сили та могутність. Проте, одночасно з цим, Д. Мордовець показує, що з часом відношення до гайдамацького руху змінювалося, оскільки стиралась межа між боротьбою за свободу і бажанням власної наживи. Досить часто люди нападали один на одного, грабували сусідські родини, вбивали близьких аби отримати більше матеріальних здобутків: «гайдамак перетворився на простого розбійника і вже вбивав не поляків і не євреїв, а своїх ближніх, ні милуючи ні батька, ні матері, такі розбійники були і у великій Росії поміж понизових добрих молодців, де особливо, за народними піснями, відомий страшний розбійник-жінка, а саме «дівчина Пелагеюшка», яка вбила батька з матір'ю, вбила рідного брата і вийняла з нього живе серце».⁴⁶⁴

Загалом, гайдамацький рух був досить суперечливим явищем в українській історії. З одного боку, він допоміг згуртувати народ, підняти і об'єднати проти спільного ворога, а з іншого боку став проявом безчинства та шляхом легкої здобичі. Темі гайдамаччини присвячено багато творів та поезій, де описуються та звеличуються дії її ватажків. Д. Мордовець у своєму романі наводить слова із поеми Т. Шевченка «Гайдамаки»: «Розійшлися гайдамаки, куди який знає: хто додому, хто в діброву, з ножем у халяві, жидів кінчать. Така й досі осталася слава».⁴⁶⁵ Так, рух

⁴⁶³ Мордовець Д. Гайдамаччина. Історична монографія. – Дніпропетровськ: Січ, 2003. – С.168.

⁴⁶⁴ Там само. – С. 329.

⁴⁶⁵ Шевченко Т. Гайдамаки. – Київ: ДВУ, 1928. – С. 123.

гайдамаків отримав велику популярність як власне у XVIII ст., так і в подальші часи; він оспівується в піснях, віршах, легендах.

Д. Мордовець у цьому творі виступає і як історик-дослідник, який намагається повно розкрити проблему, проаналізувати процеси, які сприяли зародженню народних рухів. Автор наголошує, що селяни були загнані владою у такі умови, що не мали іншого шляху як об'єднуватися та протестувати. Слушною є думка Ф. Кейди щодо того, що «Малоросія у XVIII ст. мала всі ознаки політичного розпаду, і гайдамащина була природним і неминучим симптомом невиліковної хвороби держави. Внутрішній хаос, серед якого зароджувалася гайдамащина, так само, як серед внутрішнього безладдя Росії, зароджувалася і досягала близько того ж часу пугачовщина - двоє рідних дітей деспотизму».⁴⁶⁶

Таким чином, поява гайдамащини була закономірним явищем. Д. Мордовець порівнює гайдамащину та пугачовщину, зауважуючи, що всі народні рухи мали схоже підґрунтя і їх прояв був очевидним: «Як у гайдамащині, так і в пугачовщині ми бачили спільні аналогічні явища, як зовнішні, так і внутрішні; однакові мотиви, однакові елементи діють тут і там. По всьому видно, що однакові причини викликали і явища більш-менш однакові. Сама підготовка гайдамащини має багато спільного з підготовкою пугачовщини».⁴⁶⁷ Єдину відмінність, яку вбачає Мордовець у даних процесах це мотив помсти, який був присутнім у гайдамацькому русі: це і давня національна ворожнеча, і релігійні суперечки, і фольклорні пригадування історичних образів, за які слід було помститися. Так, Мордовець зазначає, що для українського селянина ця помста здавалася більшим моральним обов'язком, ніж для росіянина. Це пов'язано з багатовіковою боротьбою українців за свободу свого існування. Автор пише, що: «останній український гайдамак, подібно боготворним героям - Хмельницькому, Острянці, Морозенку тощо, дивився на війну проти своїх поміщиків як на моральний і релігійний подвиг і ставив себе нібито на один щабель

⁴⁶⁶ Кейда Ф. Художня інтерпретація гайдамащини в українській літературі XIX - XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня докт. філолог, наук. 10.01.01 «Українська література». – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2001. – С. 25.

⁴⁶⁷ Мордовець Д. Гайдамащина. Історична монографія. – Дніпропетровськ: Січ, 2003. – С. 357.

з цими героями, уславленими історією».⁴⁶⁸ Д. Мордовець пояснює це тим, що український народ багато віків був не самостійним, постійні утиски, неволя породжували бажання помститися.

Д. Мордовець максимально наближає читача до історичної події. Автор розповідає про гайдамаків не за рахунок «заглядання у приватне, домашнє життя», а за допомогою розгортання тих індивідуальних змін, що відбувалися, на його думку, з історичними особистостями, представленими ним у ролі персонажів. Він акцентує увагу на факторах, які сприяли зародженню гайдамацького руху: судочинна система, віросповідання, відсутність раціонального земельного поділу, обмеження прав та свобод населення. Данило Лукич, як митець, показує пряму залежність долі своїх персонажів від змін подій в історії, хоча і вважає, що за кожним з них залишалось право вибору своєї долі.

Таким чином, автору вдається створити не просто копію історичної хроніки, а змусити історичну хроніку розкритися як твір мистецтва зі всіма притаманними рисами художньої праці, створеної з використанням архівних матеріалів, народних переказів, фольклорних пам'яток, які побутували в українському суспільстві в середині XVIII ст.

Отже, визначаючи пріоритетну проблематику творчості Данила Мордовця ми виокремили наступні сюжети: українська минувшина на тлі загальноісторичних подій; історія козацького руху в творах письменника; аналіз тексту та змістового насичення історичної монографії письменника «Гайдамаччина», яку без перебільшення, можна презентувати як візитівку автора.

Звісно, найбільша увага у творах письменника приділяється історії Російської імперії з усіма протиріччями, які існували між росіянами та українцями від княжої доби; єдине, що об'єднувало ці два народи – це була боротьба з царизмом. На тлі Північної війни показано взаємини Петра I та І. Мазепи, кризи в їх стосунках і в решті, рішення Мазепи об'єднатися зі шведським королем Карлом XII.

⁴⁶⁸ Там само. – С. 359.

Однією з провідних у творчості Д. Мордовця є тема козацтва, яка від кінця 1890-х рр. не полишала письменника Твори «Козаки і море», «Сагайдачний», «Цар і гетьман», «Дві долі» є свідченням зацікавлення митцем тематикою козацького руху, його ватажків, українського фольклору, у якому оспівуються чимало історичних подій з минулого українського народу, часто густо ідеалізуючи козаччину та козацьку звитягу.

В історичній монографії «Гайдамаччина» увага акцентується на факторах, що сприяли зародженню гайдамацького руху, перебігу подій та участі в них ватажків М. Залізняка, С. Чалого, І. Харька, яких письменник називає «волелюбними»; характерною особливістю твору є любов до українського народу, його історії, фольклору, народних традицій. Не дивлячись на суперечливість самого феномену гайдамацького руху, він у творі представлений як один із героїчних етапів боротьби українців за свою свободу, права і врешті, самостійність.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз літературного наративу Данила Лукича Мордовця дозволив зробити наступні висновки:

1. Вивчено стан розроблення проблеми, охарактеризовано джерельну базу теми та визначено теоретико-методологічний інструментарій дослідження.
- виокремлено три історіографічні періоди, кожний з яких мав свої особливості: 1850-ті рр. – 1917 р. (дорадянський); 1918 р. – кін. 1980-х рр. (радянський); поч. 1990-х – до сьогодні (сучасний). З'ясовано, що за життя письменника його творчість привертала увагу багатьох критиків та рецензентів, проте поглибленого аналізу проведено не було. Протягом першого історіографічного періоду поряд з відгуками схвального спрямування чимало з них носили негативний присмак, зокрема звинувачення Д. Мордовця у відсутності критичного ставлення до джерел, недостовірному описі народного життя та відсутності власного світогляду. Цей період ознаменувався появою оціночних статей І. Франка, М. Грушевського, М. Костомарова, П. Стебницького, Б. Грінченка та ін. відомих вчених, письменників, громадських діячів. Другий (радянський період) характерний появою нових праць, у яких зроблені спроби проаналізувати твори письменника, розкрити його літературні інтереси та художні смаки. Проте, слід відзначити певні стереотипи та ідеологічні контексти доби, сформовані радянськими дослідниками. Найбільша кількість праць, присвячених діяльності Данила Мордовця, була видана в Росії, і вони, відповідно, вміщують в собі проросійські погляди на постать письменника. Отже, і в цей час дослідження глибини постаті Д. Мордовця як письменника та історика проведено не було. Проте, ім'я Д. Мордовця згадується в «Русской историографии» М. Рубінштейна, дослідженнях С. Єфремова, Г. Полетики, І. Крип'якевича та ін. науковців. Знаковим доробком цього періоду є роботи В. С. Момота, у яких автор досліджує життя і творчість Д. Мордовця, визначає його як письменника–демократа. Активізація вивчення життя та літературної спадщини Д. Мордовця припадає на третій, сучасний період історіографії. Розкриваються різні аспекти життєдіяльності письменника, підкреслюється історизм в його творчості,

про що пишуть В. Мороз, Ф. Кейда, К. Миц, Л. Буряк, Т. Саррій та ін. автори. Прикметним у цьому періоді є низка публікацій та дисертаційна робота Ю. Музики, у яких ґрунтовно вивчається його творчість як романіста, публіциста, редактора. Автор прослідкував зв'язки Д. Мордовця з багатьма діячами свого часу завдяки аналізу його листування з кореспондентами: Є. Чикаленком, Д. Яворницьким, М. Костомаровим, Ю. Яворським, Б. Грінченком, О. Кониським та ін.

– проаналізована наявна джерельна база та методи дослідження. Сформовано та охарактеризовано комплекс джерел, які систематизовано за наступними групами: а) неопубліковані (архівні та музейні матеріали) включаючи документи особового походження; б) літературні твори письменника. Досліджено документи всіх виокремлених груп, констатовано, що вони зберігаються в шести архівних установах України: ІР НБУВ, ЦДІАК України, ЦДІАЛ України, ДАЧО, ДАОО, і ВРФТ Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАНУ та двох музеях: Чернігівському обласному історичному музеї ім. В. Тарновського та Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику М. М. Коцюбинського. В архівних та музейних сховищах нами віднайдено та актуалізовано численні документи про навчання Д. Мордовця, його службову діяльність, листування з діячами культури та науки Є. Чикаленком, Б. Грінченком, М. Грушевським, М. Костомаровим О. Кониським та ін., у яких обговорюються різнопланові питання, що стосуються української історії, мови, культури, усної народної творчості. Зокрема, зберіглося фото Д. Мордовця з родиною, власноруч написана автобіографія, виступ на Шевченківських роковинах (1898 р.). До другої групи віднесена літературна спадщина Д. Мордовця, серед якої твори «Сагайдачний», «Соловецьке сидіння», «Ідеалісти і реалісти», «Пан Великий Новгород» та багато ін. Всі вони охарактеризовані у відповідних розділах роботи і сукупно презентують постать Д. Мордовця як письменника та науковця.

– обґрунтовано вибір методів, термінів і стратегій, які склали методологічну й теоретичну основу дисертаційного дослідження. Показано, що базовими термінами дисертаційної студії є наратив, акультурація й ідентичність. Саме вони дозволи провести виразний постколоніальний лейтмотив у дисертаційній роботі, скерований

на переосмислення літературного наративу Д. Мордовця, зокрема для представлення його місця та ролі в українській історії й культурі імперської доби. Методи дисертації спираються на комбінування класичних і некласичних інструментів, як-от компаративний і типологічний, синхронний і діахронний методи, семантичний аналіз і деконструкція для пошуку прихованих і маргінальних смислів. Вони доповнюються стратегіями з локалістики й регіоналістики для висвітлення особливостей формування Д. Мордовця як уродженця Донщини – українсько-російського культурного пограниччя.

2. Досліджено світосприйняття, переконання та погляди Д. Мордовця.

– простежено особливості формування світогляду Д. Мордовця та становлення його особистості. Будучи вихідцем із козацького роду, він виховувався у сім'ї, де цінували українську мову, культуру та історію, пишались козацьким героїзмом і звитягою. Формування світогляду письменника припадає на час навчання в Усть-Медведицькому повітовому училищі, де й було закладено перші світоглядні постулати майбутнього літератора. Тоді Д. Мордовець отримав прізвисько «хохол-мужлан»; в Саратовській гімназії, а згодом у Петербурзькому університеті. Нові знайомства в колах науковців, літераторів, редакторів сприяли визначенню основної проблематики літературних праць письменника, де основним пріоритетом стала історія України, боротьба за її вільне існування, національний розвиток, збереження народних традицій та мови.

– розглянуто процес становлення громадянської позиції Д. Мордовця (всупереч пануючим суспільним стереотипам, які перетворювали населення на вірнопідданих, а не громадян), яка знайшла відбиток у його творчості. Підкреслено, що основним кредо творчості Д. Мордовця було вивчення історичних процесів комплексно, на тлі загальноісторичних подій всесвітньої історії. Дотримуючись демократичних поглядів, письменник формує власну концепцію історичного розвитку суспільства, внутрішнього характеру народу та його бажань. Автор акцентує увагу на політичних рухах і повстаннях, згадує про М. Залізняка, С. Разіна, О. Пугачова та ін. народних ватажків. Він також вивчав зарубіжну історію, зокрема Ізраїлю, Іспанії, Італії, Росії, шукав причини появи народницьких рухів, зокрема таких, що виникали на тлі

церковних реформ. Цим питанням присвячені його праці «Великий розкол», «Соловецьке сидіння», «Рух в розколі». У записках «По Італії» та «По Іспанії» автор розкриває менталітет цих народів, їх традиції, краєвиди та красу природи. З повагою та розумінням він ставиться до людей, їхніх уподобань, інтересів. Цікавила Д. Мордовця єврейська культура та історія. Ці питання він досліджує у працях «Останні дні Єрусалиму», «Остання іудейська цариця», «Між молотом та наковальнею». У праці «Професор Ратміров» увага акцентована на питанні наклепу на євреїв, коли їх звинуватили у вбивстві християн та використання їх крові в ритуальних обрядах. Досліджував митець і жіноче питання, зокрема долі жінок різного стану в російській імперії, їх психологію та становище у суспільстві. Загалом, як свідомий громадянин, автор привертав увагу суспільства до гострих соціально-політичних та економічних подій, що змістовно наповнювало та поглиблювало його твори. Показано, що суспільні та культурні погляди Д. Мордовця відображали його позицію як прихильника поміркованого, певною мірою навіть аполітичного народництва, суспільного культурництва і рішучого противника революційного терору та насильницьких актів.

3. Розглянуто наукові інтереси письменника на ниві журналістики та публіцистики.

– з'ясовано, що публіцистична діяльність Д. Мордовця та його робота редактором в «Саратовских губернских ведомостях» вплинула на становлення його публіцистичного доробку. Його перу належать гострі фейлетони про побут і вдачі городян і провінційних поміщиків, про ярмарки, що відбувалися в Саратові, про історичні та статистичні відомості повітових містечок і сіл, про заводське і промислове виробництво, будівництво залізниць, розвиток судноплавства, успіхи та недоліки в організації народної освіти. Бурхливу полеміку викликала його стаття «Друк в провінції», у якій ідеться про обмеженість провінційної журналістики. Д. Мордовець друкує невідомі матеріали, що стосуються минулого Саратова, у двадцяти трьох номерах газети «Неделя» за 1861–1862 рр. публікується унікальний саратовський літопис, наводиться чимало історичних та статистичних даних. У своїх статтях він активно підіймав проблеми економічного життя країни, питання

діяльності земств, централізації переселенського руху, свободи друку, віротерпимості. Справи земських судів, матеріали про катування кріпаків, про жорстокі поміщицькі розправи були вміщені в книгу «Напередодні волі» (окреме видання 1889 р. було вилучено і знищено на вимогу цензури), за допомогою якої автор намагався створити власну концепцію розвитку країни та розкрити історичне підґрунтя проблем поміщицької Росії.

– охарактеризовано стильові особливості тексту та художні образи творів Данила Мордовця. Зазначено, що увесь літературний наратив письменника характеризується художньою індивідуальністю, що пов'язано з його ідейно-естетичними уявленнями. Нами виокремлено сім характерних ознак, що презентують використання Д. Мордовцем конкретних образів у своїй творчості: це використання антропонімів; форма звертання; різноманітність персонажів; художня стилізація; сюжети світової історії та культури; історизм; зооніми та їх образи. Завдяки застосуванню цих літературно-стилістичних та художніх прийомів, Д. Мордовцю вдалося викривати важливі суспільно-політичні, економічні та соціальні питання. У дисертації констатується, що письменник працював у різних жанрах: роман, повість, нарис, оповідання, есе та ін., у яких поєднував лексико-стилістичні особливості з застосуванням елементів ліризму, романтизму та художнього забарвлення.

4. Визначено пріоритетну проблематику творчості Данила Мордовця та підкреслено її український контент.

– встановлено, що основна увага письменника була присвячена історії України, яка показана на тлі загальноісторичних сюжетів. Важливе значення у цій проблематиці займають праці «Ідеалісти і реалісти» та «Цар і гетьман», у яких на прикладі образів Петра I та І. Мазепи розкривається тема багатьох перипетій в історії, дій героїв та їх місця в пам'яті народу. Д. Мордовець не ідеалізує їх, а висвітлює перебіг історичних подій, зокрема результатів Полтавської битви і ролі І. Мазепи, якого він описує як патріота, який вболіває за долю свого народу. Традиційно письменник звертається до фольклорних джерел, пісень, дум, які вкладає у уста своїх героїв. Близькою за тематикою була праця «Архіандрит-

гетьман», у якій головними персонажами були Б. Хмельницький та його син Юрій. Автор наводить зміст багатьох документів, таких як «Переяславські статті», умови «Гадяцького договору» (1658 р.), Слободищенський трактат та ін., які позиціонують письменника як історика. Відомо, що Д. Мордовець звертався до архівних документів, переказів та літописів при написанні твору. Характерною ознакою творів Д. Мордовця є те, що він ніколи не давав власної оцінки історичній події або вчинку героя. Він намагався об'єктивно показати фактаж, передати провідні настрої та настрої населення. Україну представив страждалицею, на чию долю випали одні з найтяжчих випробувань: покабалення та неволя.

– доведено, що найбільшій увазі письменник приділяв оспівуванню козацького руху в Україні. Він вбачав козацтво як рушійну силу українського народу. Д. Мордовець називає козацьку державу взірцем формування державного устрою; їх структура, на його думку, була майже ідеальною. Значне місце відводить ватажкам народно-визвольних рухів: С. Чалому, Ф. Тарану, І. Харьку, М. Залізнику. Він не лише характеризує їх як особистостей, а й через їх образи розкриває дух і жагу українців до визволення. Автор зачіпає всі сфери життя та устрою козаків: формування Запорозької Січі, побут, традиції, закони, віросповідання, суспільну організацію. Цій проблемі присвячена значна кількість творів Д. Мордовця. У праці «Козаки і море» він розкриває історію появи козацтва, особливості ведення бою, світогляд козаків. У творі присутні козацькі пісні, перекази, вірування тощо. Яскравим на фоні козацької тематики виглядає роман «Сагайдачний», у якому присутній опис такої масштабної постаті як гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. В образах козаків Д. Мордовець вбачав всю силу, міць і завзятість українців, ставився до них з шаною і називав «найбільшими трудівниками». Майстерно змальовано колорит козаків: «не мали ні ножів, ні виделок...ні скатертини», а натомість «гори хліба й сотні солонок». Головними героями повісті «Дві долі» виступають І. Сірко та Ю. Хмельницький. Письменник характеризує цих, здається, зовсім різних козаків, причому першу роль відводить І. Сірку. Автор виписує складні сюжетні лінії, презентує маловідому інформацію, яка логічно вписується у контекст твору. Цій тематиці присвячено і роман «Цар і гетьман», де

крім яскравих історичних сюжетів і образів місце знаходить і опис України «серпанком чарівності, поезії, чогось чудового». Тут присутній і образ Марусі Богуславки, і переспіви про козаків, і численні думи, які є невід’ємною складовою української культури. Д. Мордовець, захоплюючись славетним минулим України, завжди ідеалізував козаччину, вбачав в них ідеал сміливості, умінь, любові до України.

– досліджено тему гайдамаччини у творчості Д. Мордовця, підкреслено значення цього твору, який, на нашу думку, є візитівкою письменника. Твір є одним з ранніх в полі літературного здобутку (1870), однак знаковим при виокремленні літературних інтересів, які супроводжували митця протягом життя. У 25 розділах праці висвітлені гайдамацькі повстання від перших до апогею – коліївщини. Зазначається, що неабиякий вплив на цей твір справила поема Т. Г. Шевченка «Гайдамаки», яку Д. Мордовець неодноразово цитував у своїй роботі. «Гайдамаччина» наповнена багатьма подіями і образами, які філігранно поєднуються з описом історичних фактів та сюжетів. Прикметною особливістю роману є багатшаровість мовного простору. У романі зустрічаються відразу чотири значні словесні пласти: літературна мова Давньої Русі, народна говірка, художній стиль та науково-публіцистична мова середини XVIII ст. Варто відзначити і присутність українського фольклору та елементів народної мови. Аналіз тексту твору свідчить, що автор добре вивчив законодавчі документи, розбирався у юридичних тонкощах, які побутували того часу. Він стверджує, що народне повстання було закономірною відповіддю селян на закабалення і зростання кріпосницького гніту. І саме бідність та жага до справедливості стали рушійною силою селян, які мусили боротися за свою свободу. Підкреслюється, що майже всі сюжетні лінії автора пронизані описом ландшафту України, красою природи. Наповнений любов’ю до України, її народу та історії письменник констатує, що гайдамацький рух був досить суперечливим явищем в українській історії; з одного боку, допоміг згуртувати народ, підняти і об’єднати проти спільного ворога, а з іншого, став проявом безчинства та шляхом легкої здобичі. Проте, не дивлячись на

це, феномен гайдамацького руху Д. Мордовець вбачав в організації українців на боротьбу за права і, врешті, самостійність існування.

5. З'ясовано, що літературний наратив Д. Мордовця, його біографія і вся творча спадщина відобразили потужні впливи російської акультурації, внаслідок чого він до кінця життя лишався особистістю, в якій змагалися українська й російська лояльності. Доведено, що саме деструктивний вплив російської акультурації перешкоджав прагненням письменника посісти більш виразне місце в українській культурі імперської доби. У дисертації відзначено, що творча спадщина Д. Мордовця, передусім його твори потребують нагального постколоніального прочитання й переосмислення. Підкреслено, що спадщина Д. Мордовця відображає типові риси творчості українських діячів XIX ст., які зазнали російської акультурації як асимілюючої моделі імперської соціалізації. Зазначено, що письменник протягом усього свідомого життя змагався з російськими асиміляційними впливами, передусім намагався подолати контрасти і суперечності подвійної мовної й культурної свідомості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України)

Ф. 294. Канцелярія Київського окремого цензора

Оп. 1.

1. Спр. 297. О запрещении издания рассказов Д. Мордовцева «Атаман Максимка», «Сорока на лозі». Из сообщения Петербургского цензурного комитета. 19 ноября 1894 г. - 6 марта 1895 г.— 2 арк.

Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

Оп. 812.

2. Спр. 56. О распространении бывшим студентом Киевского университета Константаном Михальчуком произведения Д. Мордовцева «Звонарь» среди крестьян слободы Климундки Житомирского уезда. Из рапорта Житомирского исправника от 19 февраля 1862 г.— 2 арк.

оп. 844.

3. Спр. 8. Об изъятии из обращения произведений Д. Мордовцева «Политическое движение русского народа» в двух томах и «Новые люди». Повести из жизни шестидесятых годов. 1886 г. Из алфавитного списка по 1 января 1894 г. «Оповідане», Львов, 1885 г., «Славянские драмы» 1879г., «На кануне воли. Архивные силуэты» 1890 г. Из алфавитного каталога изданий по 1 января 1894 г.— 23 арк.

Ф. 1235. Грушевські - історики та філологи. 1830 - 1958 рр.

оп. 1.

4. Спр. 822. Лист українського та російського письменника Мордовця Д. до Грушевського М.С.— 3 арк.

Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІАЛ України)

Ф. 663. Павлик Михайло (1853 - 1915), публіцист, письменник, громадсько-політичний діяч, дійсний член НТШ, 1853 - 1940 рр.

оп. 1.

5. Спр. 198. Лист Данила Мордовця до Краківської «Академічної громади». Санкт-Петербург. 1890 р.— 3 арк.

Ф. 834. «Січ», товариство українських студентів, м. Відень, 1967-1913 рр.

оп. 1.

6. Спр. 88. Лист доктора медицини Білиловського Кесара Олександровича з пропозицією надіслати поздоровлення письменникові Мордовцю Д.Л. з нагоди 40-річного ювілею його літературної діяльності. З Відня в Санкт-Петербург. 1889 р.— 2 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України (ІР НБУВ)

Ф. 1. Комплексний фонд «Літературні матеріали». Зібрання літературних творів і документів поч. XVII - XX ст.

7. Од. зб. 8708. Архив Д.Л. Мордовцева. [Опис рукописів і рідких видань збірки Мордовцева та виписки з них]. Поч. XX ст.— 5 арк.

8. Од. зб. 10978-10980. Відношення Чернігівської земської управи до Русова про предмети і рукописи Мордовцева, куплено в «Музеї українських древностей»; реєстр цих речей і рукописів; відповідь Русова управі Чернігова. 1907, 7.IV. Чернігів - СПб. Ориг. і коп. Писано на машинці і рукою.— 16 арк.

9. Од. зб. 33574. [Архів Грінченка Б.] Мордовцев Д. «О «минусе» г. Б. Гринченка. [Статья]. Автограф. — 2 арк.

10. Од. зб. 35623. [Арх. «Ради»]. Мордовець Д. Чикаленку Євгену Харлампійовичу. Лист 21 червня 1896 р. з Кисловодська.— 2 арк.

11. Од. зб. 35624. [Арх. «Ради»]. Мордовець Д. Чикаленку Євгену Харлампійовичу. Лист 10/12 липня 1896 р. з Кисловодська в Мардаровку.— 2 арк.

12. Од. зб. 35625. [Арх. «Ради»]. Мордовець Д. Чикаленку Євгену Харлампійовичу. Лист 10 вересня 1896 р. з Петербурга в Мардаровку. – 2 арк.

13. Од. зб. 35626-35627. Мордовець Д. Чикаленку Євгену. Листи: 24 вересня, 17 листопада 1896 р. з Петербурга. – 4 арк.

14. Од. зб. 35628. Мордовець Д. Чикаленку Євгену. Лист 23 серпня 1897 р. з Петербурга. – 2 арк.

15. Од. зб. 35629. Мордовець Д. Чикаленку Євгену. Лист 10 вересня 1897 р. з Петербурга в Мардаровку. – 2 арк.

16. Од. зб. 35630. Мордовець Д. Чикаленку Євгену. Лист 13 грудня 1897 р. з Петербурга. – 2 арк.

17. Од. зб. 35631. Мордовець Д. Чикаленку Євгену. Лист 13 березня 1898 р. з Петербурга в Мардаровку. – 2 арк.

18. Од. зб. 35632. Мордовець Д. Чикаленку Євгену. Лист 13 грудня 1898 р. з Петербурга в Одесу. – 2 арк.

Ф. Х. Архів Всеукраїнської Академії Наук

19. Од. зб. 16843-16844. Александрова В. Данило Лукич Мордовцев. [Спогади його доньки]. 2 екз. Машинопис. 1928 р. Мінськ. – 72 арк.

20. Од. зб. 17301. Дорошкевич Г. Д. Мордовець як літературна і громадська постать (1830 - 1905). [Стаття]. Машинопис з правками. – 33 арк.

21. Од. зб. 30355. Мордовець Д[анило Лукич] до [Коваленка-Коломацького Григорія Андрійовича]. Лист 6 березня 1898 р. з С[Петербургу]. – 1 арк.

22. Од. зб. 30356. Мордовець Данило до редакції журналу «Киевская старина». Лист 4 березня 1890 р. з Тифліса до [Києва]. – 2 арк.

Ф. ХХІ. Яворський Юліан Андрійович (1873-р.см. невід.) – фольклорист, історик літератури, етнограф, публіцист, громадський діяч.

23. Од. зб. 966. Мордовец Д[аниил Лукич]. [Яворському] Юліану Андреевичу. Письмо 5 декабрю ст. ст. 1900 г. Из С.-Петербурга. – 2 арк.

Ф. ХХІІ. Костомаров Микола Іванович (1817-1865) - історик, археограф і архівознавець, етнограф, фольклорист, письменник, публіцист

24. Од. зб. 193. [Мордовцева Анна]. Костомарову Николаю Ивановичу. Письмо 8 октября 1872 г. из Саратова.— 2 арк.
25. Од. зб. 201. [Мордовцев Данила Лукич]. Костомарову Николаю Ивановичу. Письмо 2 июня 1878 г. из Петербурга в [Дедовцы].— 2 арк.
26. Од. зб. 202. Мордовцев Д[анила Лукич]. Костомарову Николаю Ивановичу. Письмо 11 мая 1881 г. из Константинополя.— 2 арк.
27. Од. зб. 203. Мордовцев [Данила Лукич]. Костомарову Николаю Ивановичу. Письмо 18 мая 1881 г. из Египта, Александрии.— 2 арк.
28. Од. зб. 204. Мордовцев [Данила Лукич]. Костомарову Николаю Ивановичу. Письмо 20-25 мая 1881 г. из Каира, Порт-Саида и Ерусалима.— 2 арк.
29. Од. зб. 206. Мордовцев [Данила Лукич]. Костомарову Н.И. Письмо 7 сентября 1882 г.— 2 арк.
30. Од. зб. 207. Мордовцев [Данила Лукич]. Костомарову Николаю Ивановичу. Письмо [] января 1883 г. из [Ментоны].— 2 арк.
31. Од. зб. 208. Мордовцев Данила Лукич. Костомарову Николаю Ивановичу. Письмо 20 февраля/4 марта [1883 г.]. Из Ментоны. 2 арк.
32. Од. зб. 209. Мордовцев Данила Лукич. Костомарову Николаю Ивановичу. Письмо 28 марта/9 апреля из Мадрида.— 2 арк.
33. Од. зб. 210. Мордовцев Данила Лукич. Костомарову Николаю Ивановичу. Письмо 30 марта/11 апреля 1883 г. Из Севильи.— 2 арк.
34. Од. зб. 211. Мордовцев Данила Лукич. Костомарову Николаю Ивановичу. Письмо 8/20 апреля 1883 г. из Ментоны.— 2 арк.
35. Од. зб. 212. Мордовцев Д[анила Лукич]. Костомарову Николаю Ивановичу. Письмо 13/25 апреля 1883 г. Из Рима.— 2 арк.
36. Од. зб. 213. Мордовцев [Данила Лукич]. Костомарову Николаю Ивановичу. Письмо 17/29 апреля 1883 г. Из Неаполя.— 2 арк.
37. Од. зб. 214. Мордовцев Д[анила Лукич]. Костомарову Николаю Ивановичу. Письмо 12 июля 1883 г. из Саратова.— 2 арк.
38. Од. зб. 218. Мордовцев Д[анила Лукич]. Костомарову Николаю Ивановичу. Письмо 29 мая 1884 г. Из Петербурга.— 2 арк.

39. Од. зб. 219-221. Мордовцев Д[анила Лукич]. Костомарову Николаю Ивановичу. Письма 28 ноября 1866 г., 26 января 1867 г., 8 марта 1867 г. из Саратова.— 6 арк.

40. Од. зб. 223. Мордовцев Данила Лукич. Костомарову Николаю Ивановичу. Копии писем 26 января 1867 - 1882 гг.—16 арк.

41. Од. зб. 390. Мордовцев [Данила Лукич]. [Костомаровой] Алине Леонтьевне. Письмо 8 июня 1882 г.— 2 арк.

42. Од. зб. 391. Мордовцев [Данила Лукич]. [Костомаровой] Алине Леонтьевне. Письмо 28 июня 1882 г. Из Кисловодска.— 2 арк.

43. Од. зб. 392-396. Мордовцев [Данила Лукич]. [Костомаровой] Алине Леонтьевне. Письма 10/22 ноября 1882 г., 11/23 декабря 1882 г., 15/24 января 1883 г., 8/20 февраля 1883 г., 4/16 марта 1883 г. из Ментоны.— 10 арк.

44. Од. зб. 397. Мордовцев [Данила Лукич]. [Костомаровой] Алине Леонтьевне. Письмо 26 июля 1885 г. из Петербурга.— 2 арк.

45. Од. зб. 399. Мордовцев [Данила Лукич]. [Костомаровой] Алине Леонтьевне. Письмо 15 мая 1887 г. из Ростова-на-Дону.— 2 арк.

46. Од. зб. 439. [Мордовцев Данила Лукич]. Список лиц, дежуривших у постели умирающего Костомарова Н.И. [1885 г.]. На полях — рисунки карандашом.— 1 арк.

47. Од. зб. 440. Мордовцев [Данила Лукич]. Скорбный лист о последнем годе жизни Костомарова Николая Ивановича, посвященный Костомаровой Алине Леонтьевне. 1885 г. Петербург, 15 арк.

48. Од. зб. 452. Мордовцев Данила [Лукич]. «Палій», историческая повесть, автограф.— 73 арк.

49. Од. зб. 461. [Гамалея М] [Мордовцеву] Даниле Лукичу. Письмо.— 2 арк.

Ф. 63. О. Шишацький-Ілліч Олександр Васильович (1828-1859) — поет, етнограф

50. Од. зб. 90. Мордовцев Д[аниил] [Лукич]. [Шишацкому-Ильичу] Александру Васильевичу. Письмо 10 октября 1857 г. Из Саратова в [Чернигов].— 1 арк.

Ф. 105. Мордовцев (Мордовець) Данило Лукич (1830-1905)

51. Од. зб. 1. Ювілейна вечерея в честь і шану Данила Лукича Мордовця 20 грудня 1896 р. [1856 - 1896].— 1 арк.

52. Од. зб. 2. Гордик И. - [Мордовцеву] Даниилу Лукичу. Письмо 22 сентября 1902 г. —2 арк.

53. Од. зб. 3-52. Каменский [псевд. «Кресало»] Леонид Осипович - Мордовцеву Данилу Лукичу. Письма, открытки: 7 января 1892 - 5 декабря 1903 г. Из Минска, Мозыря, Киева в С.-Петербург. —109 арк.

54. Од. зб. 53. Каменский [псевд. «Кресало»] Леонид [Осипович] - [Мордовцеву] Даниилу Лукичу. Письмо без начала.— 2 арк.

55. Од. зб. 54. Каменский [псевд. «Кресало»] [Леонид Осипович] - [Мордовцеву] Даниилу Лукичу. Письмо.—1 арк.

56. Од. зб. 55. Каменский [псевд. «Кресало»] Леонид [Осипович] - [Мордовцеву] Данилу Лукичу. Письмо из Тростянец Минского уезда.— 2 арк.

57. Од. зб. 57-65. Карий Тарас - Мордовцеву Даниилу Лукичу. Письма 14, 20 ноября 1902 г.— 17 арк.

58. Од. зб. 71. Бантыш-Каменский [псевд. «Кресало»] [Леонид Осипович]. Столица. Стихотворение, посвященное Д.Л. Мордовцеву. 1894 г. Петроград.— 1 арк.

59. Од. зб. 79. Каменский Леонид Осипович - Заведующему СПб. Домом предварительного заключения. Прошение о выдаче его рукописных очерков, написанных в заточении, Д.Л. Мордовцеву. 6 марта 1901 г.— 1 арк.

Ф. 170. Грінченки (родинний фонд)

60. Спр. 578. Мордовець Данило Архімандрит - гетьман. Історична повість. Переклад з російської мови М. і З. Левицьких. 5 зшитків.—95 арк.

Ф. 209. Тулуб О.О. (1866-після 1938) — юрист, історик

61. Спр. 86. Лисенко М- Мордовцю Данилу. Лист 21 квітня 1895 р. з Києва. Машинописна копія. На звороті вступне слово про народовольця Олександра Тарковського.— 1 арк.

Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

Ф. 7.7. Мордовець Данило Лукич

- 62. Спр. 124. Автобіографія. Автограф.— 12 арк.
- 63. Спр. 125. Листи до Кониського О.Я. 1876 - 1886 рр. Автографи. [Архів О. Кониського].— 11 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. 146. Мордовцев (Мордовець) Д. Л., 1899 - 1908. оп. 1

- 64. Спр. 1. Литературная деятельность Д.Л. Мордовцева по поводу 50-летия, 1908.— 15 арк.
- 65. Спр. 2. Критико-библиографический очерк П.В. Быкова о литературной деятельности Д.Л. Мордовцева, 1908, 20 арк.
- 66. Спр. 3. Пригласительные билеты на юбилейный обед по поводу 50-летия Д.Л. Мордовцева, 1905, 13 арк.
- 67. Спр. 4. Переписка издателя сочинений Мордовцева с издателем Перевозниковым, 1900 - 1904, 11 арк.
- 68. Спр. 5. Переписка издателя сочинений Мордовцева Перевозникова с Министерством Народного Просвещения по поводу допущения сочинений Мордовцева в библиотеки, 1901 - 1908, 26 арк.
- 69. Спр. 6. Промова в Шевченківські роковини 1898 р. д. Д.Л. Мордовцева, 1898, 2 арк.
- 70. Спр. 7. Переписка Перевозникова с родными Д.Л. Мордовцева после смерти, 1905, 4 арк.
- 71. Спр. 8. Подробная опись. Всё что я знаю (со слов покойного о сочинениях Д.Л. Мордовцева, 1905, 6 арк.
- 72. Спр. 9. Газеты со статьями Д.Л. Мордовцева, Мордовця Д. Л. , 1899 - 1913, 26 арк.
- 73. Спр. 10. Рукопис. Житиме до віку. Д.Л. Мордовця, 1899, 10 арк.
- 74. Спр. 11. Рукопись. Две сестры. Д.Л. Мордовцева, 1899, 28 арк.
- 75. Спр. 12. Рукопис. Дві долі. Д.Л. Мордовця, 1899, 24 арк.

- 76. Спр. 14. Софізми і парадокси Д.Л. Мордовцева, 1899, 73 арк.
- 77. Спр. 15. Софізми і парадокси Д.Л. Мордовцева, 1899, 26 арк.
- 78. Спр. 16. Софізми і парадокси Д.Л. Мордовцева, 1899, 30 арк.
- 79. Спр. 17. Фотографія Д.Л. Мордовцева, 1899, 1 арк.
- 80. Спр. 18. Оттиск. Под небом України. Д.Л. Мордовцева, 1899, 24 арк.
- 81. Спр. 22. Оттиск. Дві долі. Д.Л. Мордовця. 1898, 24 арк.
- 82. Спр. 23. Оттиск. Детские рассказы. Д.Л. Мордовцева, 1905, 21 арк.
- 83. Спр. 24. Оттиск. Оповідання. Д.Л. Мордовця, 1903, 15 арк.
- 84. Спр. 25. Оттиски. «Вересьев». «Звезда». «Яблоновский». «Конокрад».
- 85. Д.Л. Мордовцева, 1905, 36 арк.

Державний архів Чернігівської області

Ф. 1082. Мордовцев Данило Лукич - историк и писатель.

оп. 1.

- 86. Спр. 1. Письма Н.К. Вороного Д.Л. Мордовцеву. 24 января 1901г. - 9 января 1903 г.— 32 арк.
- 87. Спр. 2. Письма Б.Д. Гринченко Д.Л. Мордовцеву. 20 февраля 1884 г. - 21 марта 1896 г.— 23 арк.
- 88. Спр. 3. Письма М.С. Грушевского Д.Л. Мордовцеву, О.М. Кулиш (Ганні Барвінок). 23 августа 1903 г. - 24 сентября 1903 г.— 6 арк.
- 89. Спр. 4. Письма г. Грушевського Д.Л. Мордовцеву (без дати).— 2 арк.

Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського

Ф. 1933. Архівні матеріали українських письменників та громадських діячів XIX – початку XX ст. (Костомарова Н.І., Нечуя-Левицького І.С., Мордовцева Д.Л., Глібова Л.І., Куліша П.А. та А.М. Куліш (Г. Барвінок).

оп. 225.

- 90. Спр. 2. Вірші.— 51 арк.
- 91. Спр. 3. Повісті і оповідання.— 250 арк.
- 92. Спр. 5. Листи Кониського О.Я. Мордовцю Д.Л. 1885 - 1900 рр.—28 арк.
- 93. Спр. 6. Рукопис невідомого автора з корегуванням Д. Мордовця.— 84 арк.

94. Спр. 7. Матеріали щодо 40 - 45-річчя діяльності Д. Мордовця— 18 арк.
95. Спр. 8. Листи А. Коваленка до Д. Мордовця. 1899 - 1902 рр.— 12 арк.
96. Спр. 9. Листи Г. Коваленка до Д. Мордовця. 1897 - 1899 рр.— 17 арк.
97. Спр. 10. Лист до Д. Мордовця. 11.10.1875 р.— 2 арк.
98. Спр. 11. Лист до Д. Мордовця. 24.03.1897 р.— 2 арк.
99. Спр. 12. Лист етнографа В. Гнатюка до Д. Мордовця. 7.01.1901 р.— 2 арк.
100. Спр. 13. Лист В. Немировича-Данченка до Д. Мордовця.— 2 арк.
101. Спр. 14. Лист Д. Антоновича до Д. Мордовця.— 2 арк.
102. Спр. 15. Лист В. Ігнатієвої до Д. Мордовця. 16.04.1896 р.— 2 арк.
103. Спр. 16. Лист В. Величко до Д. Мордовця. 1887 р.— 4 арк.
104. Спр. 17. Листи Д. Гребенюка до Д. Мордовця. 1897 р.— 2 арк.
105. Спр. 18. Документи про суспільну діяльність Д. Мордовця. Устав Общества имени Т.Г. Шевченка. Для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях С.-Петербурга.— 51 арк.
106. Спр. 20. Вирізки з газет зі статтями Д. Мордовця або про нього.— 55 арк.
107. Спр. 21. Фото ікони з написом на ній.— 1 арк.
108. Спр. 22. Різні рукописи Д. Мордовця, зібрання віршів.— 304 арк.
109. Спр. 93. Рукопис книги.— 27 арк.
110. Спр. 113. Друкована книга (з архіву Д. Мордовця).— 107 арк.

Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М. Коцюбинського

Архів Мордовця Д. Л. (інв. № А-4817 - А-5136).

111. А-4817-4819. Листи В. Александрова Д. Мордовцю. 12.01.1889.— 8 арк.
112. А-4820. Лист Ф. Алуїмова Д. Мордовцю (без дати).— 2 арк.
113. А-4828. Лист А. Біловського Д. Мордовцю. 01.11.1900 р.— 2 арк.
114. А-4829, 4836, 4844, 4846, 4848, 4852. Листи А. Білиловського Д. Мордовцю. 08.12.1892 - 14.01.1893.— 10 арк.
115. А-4830. Листи А. Біло Д. Мордовцю. 12.10.1894 р.— 2 арк.

116. А-4878. Лист В. Василенка Д. Мордовцю з Полтави. Грудень, 1900 р. – 2 арк.
117. А-4879. Лист І. Висоцького Д. Мордовцю. 16.03.1901 р. – 2 арк.
118. А-4880. Лист О. Волошина Д. Мордовцю з Херсонської губернії. 14.04.1900 р. – 3 арк.
119. А-4892 – 4900. Листи А. Гатцука Д. Мордовцю з Москви. 04.03.1880 - 29.08.1893 рр. – 12 арк.
120. А-4858. Лист А. Білоуса Д. Мордовцю. 30.09.1899 р. – 2 арк.
121. А-4859. Лист А. Білогруда Д. Мордовцю. 19.11.1890 р. – 3 арк.
122. А-4866. Лист І. Бердуна Д. Мордовцю. 15.02.1891 р. – 2 арк.
123. А-4872. Лист О. Бородая Д. Мордовцю. 15.08.1886 р. – 2 арк.
124. А-4910. Лист Л. Григорова Д. Мордовцю з Єкатеринослава. 14.09.1895 р. – 2 арк.
125. А-4923. Лист М. Домбровського Д. Мордовцю з Санкт-Петербурга. 28.02.1897 р. – 2 арк.
126. А-4925 – 4949. Листи Д. Яворницького Д. Мордовцю. 28.01.1887 - 5.02.1900 рр., 30 арк.
127. А-5100 – 5107. Листи Є. Чикаленка Д. Мордовцю з Мардаровки Херсонської губернії. 1896 - 1897 рр. – 14 арк.
128. А-4972 – 4973. Листи О. Катренка Д. Мордовцю з м. Харкова. 1899 р. – 6 арк.
129. А-4998 – 5009. Листи В. Левицького Д. Мордовцю з Галичини. 28.04.1886 - 6.01.1891 рр. – 19 арк.
130. А-4984. Лист Г. Коваленка Д. Мордовцю з м. Владикавказу. 10.01.1897 р. – 2 арк.
131. А-4992. Лист М. Кононенка Д. Мордовцю з м. Чернігова. 17.10.1889 р. – 2 арк.
132. А-4979. Лист Г. Кернера Д. Мордовцю з с. Гуляй-Поля. 09.03.1887 р. – 3 арк.

133. А-4969. Лист Л. Каменського-Кресала Д. Мордовцю. 12.10.1898 р.– 3 арк.
134. А-5013 - 5016. Листи Івана Липи Д. Мордовцю з Полтавського повіту. 1900 р.– 4 арк.
135. А-5083. Лист Михайла Тризни Д. Мордовцю з Галичини. 30.08.1899 р.– 4арк.
136. А-5084. Лист Кирила Триловського Д. Мордовцю зі Львова. 09.02.1887 р.– 5 арк.
137. А-5085. Лист Нестора Туробойського Д. Мордовцю зі Львова. 12.04.1886 р.– 4 арк.
138. А-5087. Лист Миколи Федоровського Д. Мордовцю з Калузької губернії. 15.06.1886 р.– 2 арк.
139. А-5092. Листи Антона Хвисюна Д. Мордовцю з Миколаєва. Березень. 1894 р.– 8 арк.
140. А-5114 – 5116. Листи Івана Шегггило-Черняковського Д. Мордовцю із Кронштадта. 1898 р., 19 арк.
141. А-5121. Лист Львівського Академічного братства Д. Мордовцю. 30.04.1887 р.– 2 арк.
142. А-5122 - 5125. Листи Академічної громади Д. Мордовцю з Кракова. 1890 р.– 8 арк.
143. А-5126.Листи читальні Руської семінарії з Катеринодара (Чорноморщини) Д. Мордовцю. 1901 р.– 8 арк.
144. А-5128. Лист кубанських земляків (В. Самійленка, Ст. Ерастова та ін.) Д. Мордовцю 02.12.1900 р.– 2 арк.
145. А-5082 – 5083. Листи Михайла Тризни-Яцковського Д. Мордовцю з Ровенського повіту Волинської губернії. 1898 р.– 6 арк.
146. А-5132. Лист читальні Руської семінарії (м. Львів) Д. Мордовцю. 18.06.1891 р.–3 арк.
147. А-5130. Лист редакції газети «Минский листок» Д. Мордовцю. 01.01.1893 р., 2 арк.

148. А-5131. Лист І. Липи Д. Мордовцю з Полтавського повіту (с. Мачухи). 23.01.1899 р. – 2 арк.

149. А-5135. Лист харківських студентів (Д. Познанського, М. Русова, Дм. Антоновича, Г. Коваленка, А. Коваленка, Г. Галайди, І. Удовиченка та ін.) до петербурзьких земляків. 26.10.1898 р. – 2 арк.

150. А-5136. Лист В. Зозулі, С. Бринька, П. Цвіркуна Д. Мордовцю з м. Челябінська Оренбурзької губернії (без дати). – 1 арк.

Опубліковані джерела

151. Беспалова С. Неопубликованные письма Н.И. Костомарова периода его саратовской ссылки // Николай Иванович Костомаров и творческое наследие. Сб. тезис и докл. науч. конф., посвящ. 175-летию со дня рожд. Н.И. Костомарова. Воронеж. – 1992. – 420 с.

152. Быков П. Д.Л. Мордовцев // Полное собрание исторических романов, повестей и рассказов Д. Л. Мордовцева. – М., 1914. – Т.1. – 356 с.

153. Быков П. Мордовцев Д.Л. Биографический очерк // Север, 1900. – № 49. – 60 с.

154. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 1907 года // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 6. – С. 79 – 111.

155. 3 епістолярної спадщини Д.І. Яворницького / Підготовка текстів, вступна стаття і коментар С.В. Абросимової, Н.Є. Василенко, А.І. Перкової // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 114-165.

156. Кауфман А. Д.Л. Мордовцев (из личных воспоминаний и рассказов) // Исторический вестник. – 1910. – № 10. – С. 225 – 234.

157. Кауфман А. Даниил Лукич Мордовцев // Исторический вестник. – 1907. – № 3. – С. 922 – 934.

158. Миронов М. Мордовцев Д. (Некролог) // Исторический вестник. – СПб. 1905. – Т. 101. – Кн. 7. – С. 210–214.

159. Мордовець Д. Спогади про Тараса Шевченка/К.: Дніпро. 1982. – С. 592.

160. Мордовець-Александрова В. Микола Іванович Костомаров і його приятелі (Дещо із споминів) // Україна. – 1927. – № 5. – С. 69 – 98.
161. Мордовцев Д. (Воспоминания) // Саратовский листок. – 1905. – № 3. – 15 июля.
162. Мордовцев Д. Из бывшего и пережитого // Воспоминания о Тарасе Шевченко/ К.: Дніпро.– 1988. – С. 400 – 407.
163. Полферов Ф. Из воспоминаний о Д.Л. Мордовцеве // Исторический вестник. – 1906. – № 2. – С. 608 – 613.
164. Симбирский Н. Д.Л. Мордовцева // Биржевые ведомости. –1902. – № 265 – 29 сентября.
165. Списки службовців і земських діячів Чернігівської губернії // Черниговское слово. – 1907. – № 175. – С. 2.
166. Стебницький П. З архіву Д.Л. Мордовцева // Україна. – 1907. – № 9. – С. 285 – 310.
167. Чернышевский Н. О воспоминаниях современников / Саратов.– 1958. – 341 с.
168. Чикаленко Є. Спогади 1861 - 1907 / Нью-Йорк. –1955. – 504 с.
169. Чорноморець В. Листи Д.Л. Мордовця до Я В. Жарка // Літературний архів.–1931. – Кн. II. – С. 130-138.
170. Мордовець Д. Автобіографія // Ватра, 1887.– С. 113–119.
171. Шевченко В. Воспоминания // Мордовець Д.Л. Полн. собр. соч.: в 50-ти т.– СПб.: Мертц.– 1902. Т. 43.–1902.– 485 с.
172. Школьные воспоминания Данилы Мордовцева (Из записок донца) // Русское слово. – 1863. – № 2. – С. 114 –131.
173. Юдин П. Мордовцевы в Саратове (новые материалы к биографии) // Исторический вестник. – 1907. – № 3. – С. 922 – 938.

Праці Д. Мордовця

174. Мордовець Д. Гайдамащина. Історична монографія.–Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 360 с.
175. Мордовець Д. Дзвонарь. Оповідання. – Петербург, 1861. – 15 с.

176. Мордовець Д. Історичні повісті. Палій. – К.: Вид-во художн. літ., 1966. – 420 с.
177. Мордовець Д. Сагайдачний. Палій. – К.: Дніпро, 1966. – 421 с.
178. Мордовець Д. Скажи місяченьку // Вікова українська проза. – К.: Друкарня п. Барського, 1902. –Т. 2. – С. 139 –147.
179. Мордовцев Д. Новые люди. – СПб.: Тип. В.С. Балашова, 1886.– Т. 25. – 314 с.
180. Мордовцев Д. По Испании: Путевые арабески // Полн. собр. соч.: в 60-ти т. СПб.: Тип. Н.А. Лебедева, 1904.– Т. 39.– Кн. П. – 292 с.
181. Мордовцев Д. Последние дни Иерусалима: Историческая повесть // Поли. собр. соч.: в 60-ти т. – СПб.: Изд. И.П. Перевозникова, 1904. – Т.8.– 188 с.
182. Мордовцев Д. Профессор Ратмиров // Книжки недели. – 1889. – Январь. – С. 14 – 64.
183. Мордовцев Д. Пугачевщина. Историческая монография // Вестник Европы. –1866. – 340 с.
184. Мордовцев Д. Разбойники России // Политические движения русского народа. Историческая монография. – М.: Евроросс, 1991 – 250 с.
185. Мордовцев Д. Русские исторические женщины. Русские женщины нового времени. – СПб.: Издание К.И. Плотникова, 1874.– 563 с.
186. Мордовцев Д. Сарента // Саратовские губернские ведомости. – 1858. – 10 декабря.
187. Мордовцев Д. «Кобзарь» Т.Г. Шевченко // Русское слово. – 1860. – № 6. – С. 47 – 53.
188. Мордовцев Д. 1000 лет назад. – СПб.: Тип. В. С. Балашова, 1882. – Т. 24. – 188 с.
189. Мордовцев Д. Авантюристы. Исторический роман. – СПб.: Тип. В. С. Балашова, 1884. – 325 с.
190. Мордовцев Д. Архимандрит - гетьман. Историческая повесть. – СПб: Типогр. Т. Малинского, 1884. – 176 с.

191. Мордовцев Д. Афоризмы (светочи). – СПб.: Тип. В.С. Балашова, 1896. – Т. 30. – 350 с.
192. Мордовцев Д. Бранка или Беда - невольница. Историческая повесть. – СПб.: Тип. В.С. Балашова, 1885. – 130 с.
193. Мордовцев Д. Булава и бунчук. Исторический роман. – СПб.: Тип. Т. Малинский, 1885. – 206 с.
194. Мордовцев Д. Восхождение на гору Арарат // Полн. собр. соч.: в 60-ти т. СПб.: Издат. А.М. Катомина, 1904. – Т. 16. – 81 с.
195. Мордовцев Д. Двенадцатый год. – СПб.: Тип. Н.А. Лебедева, 1887. – 485 с.
196. Мордовцев Д. Десятилетие русского земства. 1864 – 1875. – СПб.: В типографии А.А. Краевского, 1877. – 366 с.
197. Мордовцев Д. Жертвы вулкана. Последние дни Помпеи // Полн. собр. соч.: в 60-ти т. – СПб.: Издат. И.П. Перевозникова, 1904. – 406 с.
198. Мордовцев Д. За чьи грехи? Великий раскол. – М.: Правда, 1990. – 624 с.
199. Мордовцев Д. Знамение времени. – М.: Госуд. изд. худ. литер., 1957. – 410 с.
200. Мордовцев Д. Идеалисты и реалисты. – М.: Книга, 1989. – 352 с.
201. Мордовцев Д. Из былого и пережитого. – Воспоминания о Тарасе Шевченко. – К.: Дніпро, 1988. – С. 400 – 402.
202. Мордовцев Д. Из прекрасного далёка: Впечатление о Ментоне. – СПб.: Тип. Н.А. Лебедева, 1884. – 164 с.
203. Мордовцев Д. Историческая повесть // Поли. собр. соч.: в 50-ти т. СПб.: Тип. Т. Малиновского, 1902. Т. 22. – 370 с.
204. Мордовцев Д. Исторические повести. – 1885. – Т. 19. – 315 с.
205. Мордовцев Д. Исторические поминки по Н.И. Костомарову // Русская старина. – 1885. – № 6. – С. 613 – 628.
206. Мордовцев Д. Исторические пропилеи. – СПб.: Типография Н.А. Лебедева, 1889. – 497 с.

207. Мордовцев Д. Кавказские курорты // Полн. собр. соч.: в 60-ти т. СПб.: Изд-во. И.П. Перевозников, 1904. – Т. 17.– 217 с.
208. Мордовцев Д. Казаки и море. Стихотворные отрывки из истории морских походов Запорожского казачества, в начале XVII века // Малорусский литературный сборник. – Саратов: В типографии губернского правления, 1859. — С. 7 –172.
209. Мордовцев Д. Крымская неволя: Историческая повесть. – Спб: Тип. В С. Балашова. – 1886. – 276 с.
210. Мордовцев Д. Мамаево побоище. Исторические повести. – М.: Тип. А. Гатцука, 1881. – 304 с.
211. Мордовцев Д. Мой склад. (Сатиры, софизмы, парадоксы) – СПб.: Тип. В.С. Балашова, 1897. –Т.58.– 394 с.
212. Мордовцев Д. Накануне воли // Полн. собр. соч.: в 60-ти т. – СПб.: Изд-во И.П. Перевозникова, 1910.– Т.44.– 245 с.
213. Мордовцев Д. Наш Одиссей: Историческая повесть. – СПб.: Тип. Н.А. Лебедева, 1887. – 220 с.
214. Мордовцев Д. Новые исторические повести и рассказы. – СПб.: Тип. В.С. Балашова, 1885. – 266 с.
215. Мордовцев Д. О русских школьных книгах с древнейших времён до XVIII века // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – М.,1861. – 476 с.
216. Мордовцев Д. Об исторических очерках русской народной словесности и искусства Ф.И. Буслаева // Русское слово. – 1861 (февраль). – С. 44 – 61.
217. Мордовцев Д. Опыт приложения вольнонаёмного труда к сельскому хозяйству // Саратовские губернские ведомости. – 1859. – 13 ноября.
218. Мордовцев Д. Ответ Костомарову (По поводу его мнения о положении южнорусских крестьян в XVI веке) // Русское слово. – 1861 (июль). – Отд. II. – С. 27 –36.
219. Мордовцев Д. Первые шаги русского земства. За первое десятилетие. – СПб.: Тип. А.А. Краевского, 1877. – Т. 56.– 374 с.

220. Мордовцев Д. Печать в провинции // Дело. – 1875. – №9. – С. 48 – 61.
221. Мордовцев Д. По Италии: Путевые арабески // Полн. собр. соч.: в 60-ти т. - СПб.: Тип. В.С. Балашова, 1884.– Т. 39.– Кн. I. – 233 с.
222. Мордовцев Д. Под небом Украины // Исторический вестник. – 1884. – С. 511 – 594.
223. Мордовцев Д. Поездка к пирамидам: Путевые впечатления // Полн. собр. соч.: в 60-ти т. – СПб.: Тип. А.М. Котомина, 1881. – Т. 11.– 192 с.
224. Мордовцев Д. Политическое движение русского народа. – СПб., 1871. – Ч. 1 – 630 с.
225. Мордовцев Д. Представляет ли прошлое русского народа какие-либо политические движения? // Отечественные записки. – 1871.– № 3. – С. 117–130.
226. Мордовцев Д. Салдатка. Оповідання. – СПб. 1862. – 26 с.
227. Мордовцев Д. Славянские драмы. СПб.: Тип. В.С. Балашова, 1887. – Т. 57. – 274 с.
228. Мордовцев Д. Смесь // Саратовские губернские ведомости. –1859. – 18 июня.
229. Мордовцев Д. Тени минувшего. – СПб.: Тип. В.Н. Неметта, 1888. – 226 с.
230. Мордовцев Д. Тимош и фанатик: Исторические повести. – СПб.: Тип. А.Е. Ландау, 1891.–160 с.
231. Мордовцев Д. Українські астероїди // Новости. –1890. – С. 130 – 205.
232. Мордовцев Д. Характеристика поволжского населения // Саратовские губернские ведомости. – 1859. – 20 января.
233. Мордовцев Д. Царь и гетьман. – Киев: Савега, 1992. – 304 с.
234. Мордовцев Д. Школьные воспоминания // Русское слово. – 1863. – С. 18-25.
235. Мордовцев Д.Л. Гайдаматчина и колиивщина – СПб.: Тип. К.Н. Плотникова, 1870. –Т.46. – 484 с.
236. Мордовцев Д.Л. Соловецкое сидение. – М.: Книга. –1980. – 214 с.

237. Сліпченко-Мордовець Д. За крашанку-писанку П. Кулішу/ Спб. – 1882. – 42 с.

Наукова література

238. Агеева О.Г. Послесловие // Мордовцев Д.Л. Царь и гетьман. – М.: Книга, 1990. – 289 с.
239. Андреев В., Андреева С. «Я меч, я полум'я»: український визвольний рух у висвітленні Бориса Грінченка (з неопублікованої публіцистичної спадщини) // Архіви України. №2 (327). Київ, 2021. С. 85-100.
240. Андреев В., Андреева С. Громадсько – політична діяльність Бориса Грінченка напередодні виборів до I Державної Думи Російської імперії (з неопублікованої публіцистичної спадщини письменника) // Архіви України. - 2020. - Вип. 3. - С. 110-121.
241. Антонович В. Сагайдачный. Историческая повесть Д. Мордовцева // Киевская старина. – 1882. – Т. IV. – С. 134 –152.
242. Аржаная Г. Предисловие // Мордовцев Д.Л. Знамение времени. Роман в двух частях. – М.: Худож. лит-ра, 1957. – 396 с.
243. Астахов В. Курс лекций по русской историографии. – Х.: Издат. Харьковського ун-та, 1962. – 120 с.
244. Беляєв В. Життя і творчість Данила Мордовця // Данило Мордовець. Вибрані твори: у 2-х т. – К.: Держ. вид. худ. літ-ри., 1958.– Т.1.– 606 с.
245. Білило Ц. Українське свято у Петербурзі: Сорокалітній ювілей українського письменника Д.Л. Мордовця / Львів: Тип. НТШ. 1897.– 38 с.
246. Богданович А. Воскресшая книга «Знамение времени» г. Мордовцева // Мир божий. – 1900. – № 8. – С. 240 – 254.
247. Буряк Л. П. Стебницький і Д. Л. Мордовець: на перехресті національних інтересів // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 21. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – 2013.– С. 20 – 26.
248. Глинский Б. Литературная деятельность Д.Л. Мордовцева (по поводу его пятидесятилетия) // Исторический вестник. – 1905. – № 2. – 608 с.

249. Голубець М. Передмова // Мордовець Данило. Гайдамаки: історична повість. – Львів: Графічний Промисл., 1933. – 126 с.
250. Гончар О. Українофільська діяльність Миколи Костомарова 1863 - 1885 рр. у дзеркалі його епістолярної спадщини // Історіографічні дослідження в Україні. – К. Інститут історії України НАН України, 2014. – Вип. 24. – С. 116 –145.
251. Гордон Г. Сионизм и Християне (о Мордовцеве). – СПб, 1902.–160 с.
252. Гринь Ю. Думи про море як інтертекст роману Д. Мордовцева «Сагайдачний» // Вісник Запорізького університету. Запоріжжя. – 2016. –№2. С.51–60.
253. Денисюк І. Розвиток української малої прози XIX - поч. XX ст. – К.: Вища школа, 1981. – 216 с.
254. Добровольский Л. Запрещенная книга в России. 1825 - 1904. Архивно – библиографические разыскания. – М.: Изд-во Всесоюзной книжной палаты, 1962. – 254 с.
255. Довідник з історії України: у 3-х т. / Під ред. І. Рибалка. К.: Генеза. 1995.– Т. II. – 436 с.
256. Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров. –К.: Українська накладня Київ-Ляйпціг, 1922. – 95 с.
257. Драгоманов М. Вибрані твори. – К., Наука. 1991. – 221 с.
258. Драгоманов М. Мій задум: схожий очерк історії цивілізації на Україні. Вибрані твори. – К.: Наука, 1991. – 221 с.
259. Дяченко С. Образ гетьмана Петра Сагайдачного в українській літературі. За романами Д. Мордовця, А. Чайковського, С. Черкасенка // Дивослово. – 2003. – № 5. – С. 76–78.
260. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Ляйпціг, 1919. – 490 с.
261. Зайдлер Н. Концепція образу козацького ватажка у романі Д. Мордовця «Цар і гетьман» // Наукові записки. Серія: Філологічні науки. – Кіровоград: РВГІЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2002. – Вип. 47. – С. 41– 48.

262. Ищенко К. Был ли Д. Мордовцев цензором? // Саратовский дневник. – 1881. – № 2. – 24 января.
263. Історіографічна класика. Антологія української історичної думки ХІХ–ХХ ст. / Відп. ред. і авт. вступ. слова В. Смолій; авт. супровідних статей, укладач приміток, коментарів, показчиків і бібліографії О. Ясь. – Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2020. – 600 с.
264. Капелюшний В. Новітня історіографія українського національно-культурного відродження // Етнічна історія народів Європи. – 2021. – Вип.63. – С.151–153.
265. Капелюшний В., Конта Р. Етнологічна діяльність І. Франка в Науковому товаристві імені Шевченка у Львові: дорадянська історіографія // Сторінки історії. – 2019. – Вип.49. – С. 9–22.
266. Капелюшний В., Пилипенко В. Наукова діяльність Михайла Грушевського в українській історіографії: відоме і маловідоме. Рецензія на книгу Н. І. Романцової «Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії. Монографія. – Маріуполь: МДУ, 2019. – 528 с.
267. Карасёв А. Происхождение Д. Мордовцева // Исторический вестник. – 1907. – № 4. – С. 368 –390.
268. Кирильчук О. Російськомовна історична романістика Данила Мордовця у постколоніальній перспективі. – Житомирські літературознавчі студії, 2013. – № 7. – С. 254 – 263.
269. Конта Р. Дослідження історичних праць І. Франка: сучасна українська історіографія // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 71. – С. 122-127.
270. Конта Р. Дослідження видавничої діяльності Наукового товариства імені Шевченка у Львові: етнологічний аспект // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць.– Вип. 62. – К.: УНІСЕРВ, 2020. – С. 37–46
- 271.
272. Костомаров М. Закон Божий. Книга буття українського народу.–К.: Либідь, 1991. – 40 с.

273. Костомаров М: Віхи життя і творчості: Енцикл. довідник / В.А. Смолій, Ю.А. Пінчук, О.В. Ясь: Вступ, ст. і заг. ред. В.А. Смолія. – К.: Вища школа, 2005. – 357 с.
274. Краснянский М. Уроженец Дона писатель Даниил Лукич Мордовцев. 1830 – 1905. – Ростов-на-Дону, 1914. – Т. II. – 149 с.
275. Кривченко Ю. Життя та творчість Д. Мордовця // Історичний вісник. – 2013. – №5. – С. 38 – 42.
276. Криницька Т. Особливості формування публіцистичного стилю // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія. – 2020. – Вип. 3(146). – С. 28–33.
277. Криницька Т. Сильові особливості літературного наративу Данила Мордовця // Етнічна історія народів Європи. – 2022. – Вип. 66. – С. 34–40.
278. Криницька Т. Творчість в художній критиці другої половини ХІХ ст.// Актуальні питання гуманітарних наук. – 2022. – Вип.57. – Том 2. – С.80-84.
279. Крип'якевич І. Велика історія України: у 2-х т. – К.: Глобус, 1990. – Т.І. – 352 с.
280. Кобижча Н. Культурницька діяльність Бориса Грінченка: світоглядний аспект: монографія. – Київ: Видавництво Ліра, 2017. – 204 с.
281. Кузнецов Ф. Публицисты 60-х годов. – М.: Молодая гвардия, 1959. – 340 с.
282. Курас І. Мордовець (Мардовцев) Данило Лукич // Провідники духовності в Україні: Довідник. –К., 2003. – С. 273–275.
283. Лебедев Ю. Мордовцев Д. Литературная энциклопедия: В 11 т.1929 – 1939 / Под. ред. Лебедева-Полянского П.И., Маца И.Л.– .М.–Л.,– 1934– Т. 7.– 888 с.
284. Луцишин О. Творчість Данила Мордовця в оцінці Івана Франка (до проблеми національної ідентичності письменника) // Українське літературознавство. – Львів, 2006. – Вип. 68. – С. 163 – 169.

285. Марголис О. Т.Г. Шевченко и русские историки-демократы (Костомаров Н.И., Чернышевский Н.Г., Мордовцев Д. Л.) / Ленинград: Изд. ЛГУ., 1991.– 191 с.
286. Михайловский Н. Литература и жизнь // Русское богатство. – 1900. – № 9. – С. 108 – 121.
287. Миц К. Гоголівські традиції історичної прози у творчості Данила Мордовця // Літературознавчі студії: Збірник наукових праць. Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка. – 2009. – Вип. 25.– С. 186-191.
288. Міщук Р. Українська оповідальна проза 50-60-х років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1978. – 256 с.
289. Момот В. Данило Лукич Мордовцев. Очерк жизни и творчества / Ростов-на-Дону: Кн. изд-во. 1978. – 125 с.
290. Момот В. Мордовцев в русской критике // Филологические науки.– 1981. – № 4. – С. 23 – 28.
291. Момот В. Писатель, историк, публицист // Люди земли донской: Очерки. –1983. – 247 с.
292. Момот В. Писатель-земляк: Заметки о жизни и творчестве Д. Л. Мордовцева. 1976. – № 12. – С. 168 – 176.
293. Мороз В. Слово про автора. Д.Л. Мордовець - історик // Гайдамачина. Історична монографія. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – С. 353 – 358.
294. Музика Ю. Громадсько-політична та наукова діяльність Д.Л. Мордовця (1830-1905 рр.) // Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2014. – С. 65–69.
295. Музика Ю. Д.Л. Мордовець і Чернігівщина // Сіверянський літопис. – 2014. – № 4.– С. 82 –91.
296. Музика Ю. Д.Л. Мордовець: публіцистична діяльність // Сіверянський літопис. – 2013. – № 3. – С. 80 – 85.
297. Музика Ю. Данило Лукич Мордовець 1830-1905 рр. (до постановки проблеми) // Сіверянський літопис. – 2013. – № 1. – С. 54 – 58.

298. Музика Ю. Державна служба Данила Лукича Мордовця // Zbiór raportów naukowych. «Nauka dzis: teoria, metodologia, praktyka». – Wrocław: Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2013. – S. 5 – 8.
299. Музика Ю. Исторична спадщина Данила Лукича Мордовця // Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества. – Чернігів: СПДФО Лозовий В.М., 2013 – С. 206 – 211.
300. Музика Ю. Листи академіка Д. І. Яворницького до Данила Лукича Мордовця // Сіверянський літопис. – 2014. – № 4. – С. 82 – 91.
301. Музика Ю. Петербурзький період у житті і творчості Данила Мордовця // Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества. – Чернігів: СПДФО Лозовий В.М., 2014. – С. 63 – 65.
302. Муратов А. Роман «Знамения времени» // Ученые записки ЛГПИ им. А.М. Герцена, 1971. – Т. 349. – С. 125 – 155.
303. Налимов А. Идеиные романы Д.Л. Мордовцева // Беседа. – 1906. (Январь). – С. 54 – 61.
304. Новик О. Образ козака Мамаєв в українському романтизмі (на прикладі праць Д. Мордовця) // Літературний процес: методологія, імена, тенденції. – 2016. – С. 57 – 62.
305. Новик О. Традиційність змалювання козацтва у творах Данила Мордовця // Літературний процес: методологія, імена, тенденції. – 2005.–№5. – С. 136 –140.
306. Озерова Н. Русский язык и литература: Проблемы изучения и преподавания в школе и в вузе: сборник научных работ. – К.: Изд-во КНУ, 2009. – С. 74 – 80.
307. Павелко І. Україна – Русь і Московізм // Науково-популярний нарис. – Буенос-Айрес: Вид-во Миколи Денисюка, 1952. – 149 с.
308. Панов С. Д.Л. Мордовцев и его историческая проза. За чьи грехи? Великий раскол. – М.: Правда, 1990. – 624 с.
309. Петров С. Русский исторический роман XIX века. – М.: ГИХЛ., 1964. – 377 с.

310. Полетика Г. На стику двох культур. Мордовець Д. Л. Вибрані твори: у 2-х т. // Вітчизна. – 1959. – № 1. – С. 210–212.
311. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2-х т. – К.: Либідь. 1995. – Т. I – 588 с.
312. Прийма Р. Шевченко в отзывах Д.Л. Мордовцева // Страницы истории русской литературы. – М.: АН СССР, 1971. – С. 341–343.
313. Пустовіт В.Ю. Данило Мордовець. Літературна постать. – Луганськ: Знання, 2006. – 64 с.
314. Рахно О. Олександр Русов і Данило Мордовець: маловідомі факти видавничої діяльності // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2007. – Вип. 10. – С. 57 – 73.
315. Романишина Н. Вивчення оповідань Данила Мордовця з погляду жанрових можливостей // Мова і література в закладах нового типу та ВНЗ. – К., 2010. – С. 45 – 91.
316. Рубинштейн Н. Русская историография. – М., 1941. – 659 с.
317. Салтыков-Щедрин М. Новые русские люди. Роман Д. Мордовцева // Полн. собр. соч. – М.: Госполитиздат., 1937. – Т. 8. – С. 375 – 420.
318. Саррій Т. Життя та літературна творчість Данила Мордовця: до історіографії радянського періоду // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історичні науки. – 2015. – №4 (293) травень. – С. 109-116.
319. Саррій Т. Поєднання міжнаціональних культурних комбінацій у світогляді та творчій спадщині Данила Мордовця // ТНПУ. Наукові записки: Історія. – 2016. – С. 103–105.
320. Стебницький П. З архіву Д. Л. Мордовцева // Україна. – 1907. – Т. 3. – С. 285–310.
321. Субботин Н. Історик-белетрист // Русский вестник. – 1881. – С. 240 – 249.

322. Усенко П. Мордовець Данило Лукич // Енциклопедія історії України: Т. 7. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К., 2010. – С. 68 – 70.
323. Франко І. На вічну пам'ять Котляревському. Літературний збірник // Літературно-науковий вістник. – 1904. – Кн.10. – С. 44 – 56.
324. Франко І. Мордовець. Оповідання: [Рецензія] // Ватра. –1887. – С. 147 – 153.
325. Франко І. Данило Мордовець // Зібр. творів: у 50-ти. т. – К.: Наукова думка., 1986. –Т. 36. – 470 с.
326. Хованский Н. Саратовские губернские ведомости. История их создания // Саратовский край. История, очерки, воспоминания, материалы. – Саратов, 1893. – №1. – С. 282 – 284.
327. Энциклопедические словарь. [Издатель Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон]. Мордовцев Даниил Лукич. – СПб.,1896. – Т. X.– С. 842.
328. Ясь О. Історичне письмо пізнього П. Куліша як предтеча консервативного проекту української історіографії початку ХХ ст. (До 200-річчя від дня народження) // Український історичний журнал. – Київ. – 2019. – № 4. – С. 61–87.
329. Ясь О. Стійкість і адаптивність національного проекту у світлі уявлень української суспільно-політичної та історичної думки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, В. А. Смолій, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький. – Київ: НАН України. Секція суспільних і гуманітарних наук, 2022. – С. 105–122, 233 –236.
330. Ясь О., Смолій В. Хиткі образи нового віку: ідеали й обрії прийдешності у візіях українських інтелектуалів кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Український історичний журнал. – Київ, 2019. – № 5. – С. 86–121.

331. Andryeyev V., Andryeyeva S. Borys Hrinchenko and Dmytro Doroshenko: history of cooperation of Ukrainian intellectuals // *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk* [East European Historical Bulletin]. – №16. – P. 85–95.
332. Dan Ungurianu *Plotting History: The Russian Historical Novel in the Imperial Age* / Univ of Wisconsin Press, 2007. – 352 p.
333. Kotsur A., Kotsur H. A Scientist of European Scale. *Часопис української історії*, 2022. – Вип. 46. – С. 40-45.
334. Kotsur A., Mandryk-Melnychuk M., Sharavara T. Historical Interpretation of the Past: The Way of Mental Enslavement or Liberation? *Український історичний журнал*, 2020. – Вип. 2. – С. 187-197.
335. Kotsur Anatoliy. Ukrainian Idea of the End of XVIII – Early XIX Century: Historiographical Understanding by Domestic Researchers. *Часопис української історії*. Київ, 2022. – Вип. 45. – С. 79-89.
336. Krynytska T. Historical Features of D. Mordovets' Novel «Haidamachchyna» // *Evropský Filozofický a Historický Diskurz*. – V.8.–2022. – P. 52-58.
337. Yas O. Representation of Ukraine as colony in Ukrainian and Russian Historiography // *Ireland and Ukraine. Studies in Comparative Imperial and National History* / Eds. by S. Velychenko, J. Ruane, and L. Hrynevych. – Stuttgart: Ibidem- Verlag, 2022. – P. 159–176.

Автореферати та дисертації

338. Бекетова В. Журнал «Исторический вестник» і його місце в історичній науці кінця XIX – поч. XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1993. – 21 с.
339. Бойко Н. Українська історична проза другої половини XIX ст. (історичні джерела та художній дискурс): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. філол. н.: спец. 10.01.01. «Українська література». – К.: Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, 2002. – 21 с.

340. Гончар О. Питання історії та культури України в епістолярній спадщині М.І.Костомарова: дис... канд. іст. наук: 07.00.06/ Інститут історії України НАН України. – К., 2008. – 237 с.

341. Єгоров В. М. І. Костомаров у формуванні етнокультурних засад українського національного руху ХІХ ст.: автореф. дис.на здобуття наук, ступеня канд.іст. наук. 07.00.01 – історія України. НПУ ім. М. Драгоманова. – Київ, 2011. – 20 с.

342. Кейда Ф. Художня інтерпретація гайдамаччини в українській літературі ХІХ - ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня докт. філолог., наук. 10.01.01 «Українська література». – К.: КНУ ім. Т. Шевченка. К., 2001. –39 с.

343. Костылева Р. Общественно-политическая позиция и исторические взгляды Д.Л. Мордовцева в 1850–1870 гг.: автореф. дис. канд. ист. наук. – М.: МГУ, 1988. – 23 с.

344. Малинська Н. Героїчне у фольклорі та літературі. Дискурс канону: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук: спец. 10.01.07 «Фольклор», 10.01.01 «Українська література». – К., 2002. — 35 с.

345. Маркевич М. Дмитро Багалій - дослідник української історіографії: автореф. дис. канд. іст. наук № 07.00.06. Черкаси: Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2014. – 20 с.

346. Момот В. Л. Мордовцев – писатель-демократ: дис. канд. філол. наук – М., 1984. – 240 с.

347. Музика Ю. Громадська та науково-просвітницька діяльність Д. Мордовця (1830 – 1905): дисертація канд. іст. наук: 07.00.01.– Чернігів: ЧНПУ імені Тараса Шевченка., 2015. – 210 с.

348. Пустовіт В. Національно-культурний компонент в структурі художнього тексту (на матеріалі роману Д. Мордовця «Сагайдачний»): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог., наук. 10.01.01. «Українська література». – Запоріжжя, 2001. – 20 с.

349. Старовойтенко І. Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело: дис... канд. іст. наук: 07.00.06. – НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. - К., 2004. – 322 с.

350. Шерман О. Художня інтерпретація російського історичного роману другої половини ХІХ століття і проблеми розвитку жанру: автореф. дис.на здобуття наук. ступеня к. філол. н.: спец. 10.01.02. «Російська література» / Одеса: Одеський державний університет ім. І.І. Мечнікова, 1999. – 18 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Портрет Д. Мордовця, розміщений у першому виданні праці «Двенадцатый год» 1896 р.

Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського. Ф. А1933. Архивные материалы украинских писателей и общественных деятелей XIX - начала XX ст. (Костомарова Н.И., Нечуя-Левицкого И.С., Мордовцева Д.Л., Глибова Л.И., Кулиша П.А. и А.М. Кулиш (Г. Барвинка). оп. 225. Спр. 113. Друкована книга (з архіву Д. Мордовця). – Арк. 5

Автобіографія Д. Мордовця (1887 р.)

Там, у словорі Даниливіч, 7-го вересня 1830 року я і побачив божий світ. Словом було чисто українське, і з дев'яти літ ні слова не знав російської — говорив тільки річковою мовою, хоча літ восьми ти дівляти, вчившись попоміляти зверх Часовців и Псалтирі, а знавши від міді книжки поіменного свого батька Потрпачини рахувати лічба у московській перекладі — вчивши єсть попоміляти чисто зверх, и з того часу московська мова стала мені не чужою.

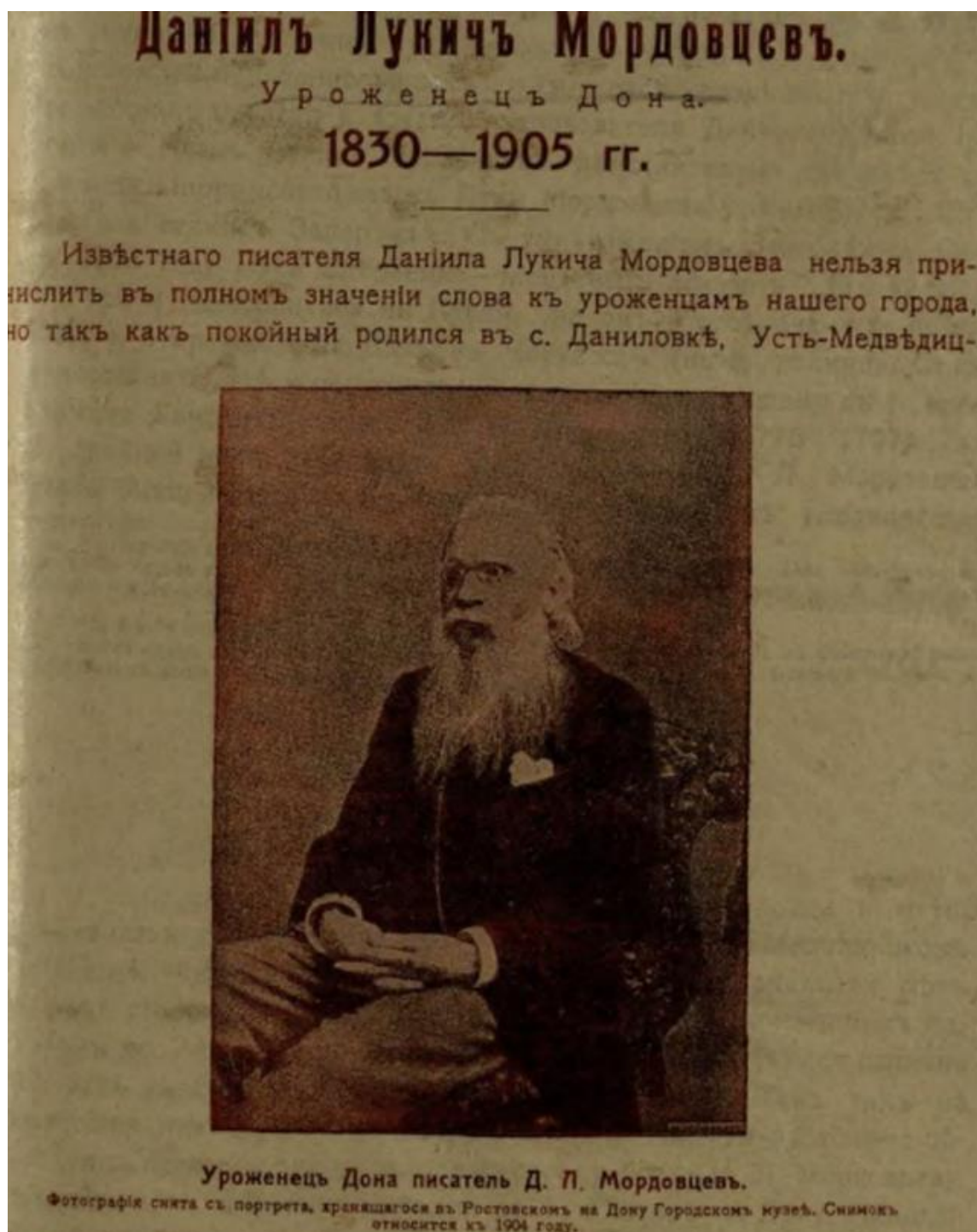
Рок 1840 одверзи мене з двом старшими братами у єпанницю Істї-Архидику, між єврейсь-єврейсь, и оддали в жайинне єврейське училище, де я и вчився з козотатами до 13-ти літ, а по 14-му року поверзи мене з вироїв, з єврейсь, де я и привів до 1850 року. Товаришом моїм поєв був Ол. Мия. Тимин и Пав. Ап. Ровинський, кайрих певне знає Гачинини

Ікона з написом «Сен образ сооряжонъ тщаніемъ н трудами бывших малоросыйскихъ вонскъ сотннкъ Иоаннь Власов Слепъченко, он же и Мордовцевъ 1716 г.»

Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського. Ф. Ад.1933. Архивные материалы украинских писателей и общественных деятелей XIX - начала XX ст. (Костомарова Н.И., Нечуя-Левицкого И.С., Мордовцева Д.Л., Глибова Л.И., Кулиша П.А. и А.М. Кулиш (Г. Барвинок). оп. 225. Спр. 21. Фото ікони з написом на ній. – 1 арк.

Витяг з газети «Руські люди». 1904 р.

Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського. Ф. А1933. Архивные материалы украинских писателей и общественных деятелей XIX - начала XX ст. (Костомарова Н.И., Нечуя-Левицкого И.С., Мордовцева Д.Л., Глибова Л.И., Кулиша П.А. и А.М. Кулиш (Г. Барвинок). оп. 225. Спр. 20. Вирізки з газет зі статтями Д. Мордовця або про нього. – Арк. 11.

Фото з роботи Д. Мордовця «Під небом України» 1899 р.

Державний архів Одеської області. Ф. 146 Мордовцев (Мордовець) Д. Л., 1899 - 1908. оп. 1. Спр. 18. Оттиск. Под небом Украины. Д.Л. Мордовцева, 1899. – Арк. 22.